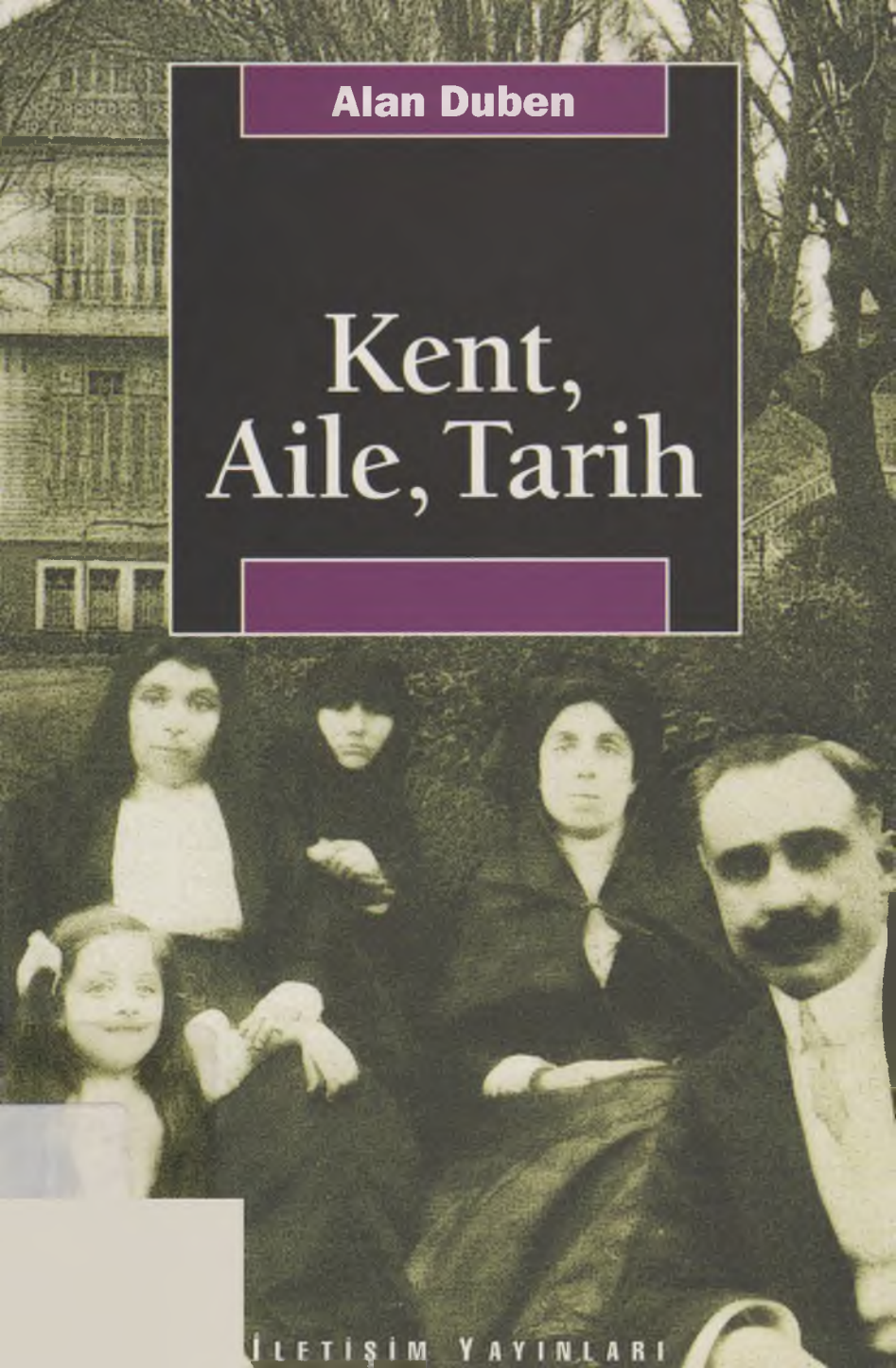
Alan Duben

Kent, Aile, Tarih

İLETİŞİM YAYINLARI

ALAN DUBEN 1943 yılında New York'ta doğdu. Tarih ve sosyal bilimler konusundaki lisans öğrenimini 1964'te State University of New York, Binghamton'da tamamladı. Chicago Üniversitesi'nde sosyal antropoloji dalında yüksek lisans (1968) ve doktora derecesi (1973) aldı. Önce New York Üniversitesi'nde (1972-1976), daha sonra da Boğaziçi Üniversitesi Sosyoloji Bölümü'nde (1976-1990) ve Hunter College, City University of New York'ta (1991-1999) öğretim üyesi ve araştırmacı olarak görev yaptı. 1999'dan beri İstanbul Bilgi Üniversitesi Sosyoloji Bölümü'nde öğretim üyesidir.

İletişim Yayınları 852 • Araştırma-İnceleme Dizisi 131
ISBN-13: 978-975-05-0078-7
© 2002 İletişim Yayıncılık A. Ş.
1-2. BASKI 2002-2006, İstanbul
3. BASKI 2012, İstanbul

EDİTÖR Tansel Güney
KAPAK Utku Lomlu
KAPAK FOTOĞRAFI Hasan Semih Bey ve ailesi
UYGULAMA Hüsnü Abbas
DÜZELTİ Pelin Can
DİZİN M. Cemalettin Yılmaz
BASKI ve CİLT Sena Ofset SERTİFİKA NO. 12064
Litros Yolu 2. Matbaacılar Sitesi B Blok 6. Kat No. 4NB 7-9-11
Topkapı 34010 İstanbul Tel: 212.613 03 21

İletişim Yayınları SERTİFİKA NO. 10721
Binbirdirek Meydanı Sokak İletişim Han No. 7 Cağaloğlu 34122 İstanbul
Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58
e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

ALAN DUBEN

Kent, Aile, Tarih

ÇEVİREN *Leyla Şimşek*

iletişim

Türkiye'deki aileme

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ *9*

GİRİŞ *11*

BİRİNCİ BÖLÜM

Kent ve Aile *21*

İSTANBUL'DA SINIF VE CEMAAT *23*

ENFORMEL BİR EKONOMİNİN RASYONALİTESİ *39*

TÜRKİYE KENTLERİNDE AİLE VE AKRABALIĞIN ÖNEMİ *67*

İKİNCİ BÖLÜM

Aile ve Tarih *103*

TARİHSEL PERSPEKTİFTEN TÜRK AİLE VE HANELERİ *105*

GEÇMİŞTE TÜRK AİLESİ: MİTOS VE "GERÇEKLER" *143*

OSMANLI'NIN SON DÖNEMLERİNDE İSTANBUL'DA HANE KURMA *157*

OSMANLI'NIN SON DÖNEMLERİNDE İSTANBUL'DAKİ MÜSLÜMAN HANE VE AİLELERİ ANLAMAK *187*

DİZİN *217*

Önsöz

Bu kitabın çıkması için gösterdikleri ilgi ve çabalardan dolayı özellikle birkaç kişiye teşekkür borçluyum. Önce, 1970'li ve 1980'li yılarda yazdığım makalelerden bazılarının Türkçe'ye çevrilerek yayımlanmasını ilk öneren İstanbul Bilgi Üniversitesi Sosyoloji Bölümü başkanı Arus Yumul'a teşekkür etmem gerekir. Bana göre bu makaleler geçmişe aitti ve bunların konuyla ilgilenen okurlara ulaşmış olduğunu düşünüyordum. Arus Yumul, Türkiye'de konuyla ilgilenen çok sayıda akademisyenin ve başka kişilerin bu makalelere ulaşamayabileceklerini ve makalelerin halen geçerliliklerini koruduklarını anımsattı. Bu uyarıyla, derleme bir kitap için en ilginç olabileceğini düşündüğüm makaleleri belirlemeye çalıştım. *İstanbul Haneleri*'ni de yayımlayan İletişim Yayınevi, bu projeye başından beri ilgi gösterdi ve makalelerin çevirileri üzerinde çalışırken kitabın editörü Tansel Güney'le sık sık görüştük. Bu kitabın hazırlanmasında harcadığı onca zaman ve çabanın yanı sıra, çevirileri kontrol ederken gösterdiği özen için Tansel Güney'e özel olarak teşekkür borçluyum. Kelimelere ve anlamlarına, özellikle de sosyolojik ve

antropolojik terminolojiyi İngilizce'den Türkçe'ye çevirirken karşılaşılan sorunlara olan ilgisi, bu süreci çok daha keyifli bir hale getirdi. Ayrıca, Türkçe ifade etmenin güç olduğu bazı durumlarda gösterdiği beceri ve mükemmel çalışması için kitabı çeviren Leyla Şimşek'e de teşekkür etmek isterim. Her zaman olduğu gibi, son olarak, otuz yıl boyunca, bu kitabın ortaya çıkmasıyla sonuçlanan emeği, zarafetle, belki tercih ettiğinden de fazlasıyla benimle paylaşan eşim İpek'e, gösterdiği sürekli destek, teşvik ve sabırdan dolayı teşekkür ederim.

ALAN DUBEN
İstanbul Bilgi Üniversitesi
Temmuz 2002

Bu kitapta yer alan makalelerin biri dışında hepsi, 1976 ile 1991 yılları arasında çeşitli dergilerde ve derlemelerde İngilizce olarak yayımlanmıştır. Bu makaleler, araştırmalarımın iki evresini ortaya koymaktadır: Türkiye'de kentleşme ve aile tarihi. Buna göre kitap iki bölümden oluşmaktadır. Bu makaleleri, pek çok nedenle, Türkçe yayınları okuyanlar için yeniden yayımlamaya karar verdim. Türkiye'de sahanın uzmanları dışındaki kesimin kolay bulamayacağı kaynaklarda yer alan bu yazılara, çok az insan ulaşabilmektedir. Yayımlandıkları dönemden beri çok zaman geçmesine rağmen, ele aldığım konular halen geçerliliğini korumaktadır. Son otuz yılda Türkiye'de pek çok açıdan değişim yaşandı. Buradaki yazılar, başta kentleşme konusu olmak üzere, söz konusu değişimlerin bir kısmını değerlendirmeye yarayacak bir zemin sağlamaktadır. Ancak, değişimden daha dikkate değer bir diğer nokta, bu ülkenin toplumsal ve kültürel kurumlarında hâlâ varlığını koruyan birtakım sürekliliklerdir. Bunca yıl geçtikten sonra, yazdıklarımı yeniden okuduğumda beni etkileyen de bu oldu.

Cemaat bağları ile toplumsal sınıf farkındalığı arasındaki gerilim hakkında olan ilk makale için araştırma, o sırada görece yeni bir kentsel cemaat sayılan Çağlayan'da 1970 ve 1971 yıllarında yürütülmüştür. Bildiğim kadarıyla, bu meselelerin Türkiye'de antropolojik bir bakışla ilk incelenişiydi bu. Çağlayan'daki araştırmama, Durkheim'cı bir çerçevede, mahallede çatışma kaynakları yerine yapısal uyum kaynaklarına odaklanarak başlamıştım. Ne var ki, toplumsal sınıfın karmaşıklıkları üzerine kafa yorup -Marx ve Weber'in eserlerinin etkisiyle- araştırma notlarımı ve bir bütün olarak Türkiye'deki deneyimlerimi ve gözlemlerimi yeniden gözden geçirdikçe, çatışma meseleleri doğal olarak öne çıktı ve Durkheim'cı dengeyi bozdu. Yaklaşımımdaki bu değişiklik sayesinde ve düzen ile çatışmanın, eski ile yeninin eşzamanlılığını açıklama ikilemini düşenerek, "İstanbul'da Sınıf ve Cemaat" adlı ilk makaleyi kaleme aldım.

Kent merkezinin çok yakınında yer alan Çağlayan, bugün, çok sayıda perakende ve toptan satış yeri ve atölyeyle, modern kentsel ticaret ağına büyük ölçüde entegre olmuştur. Ancak, bu durumun işaretleri, otuz yıldan uzun bir zaman önce de fark edilebilirdi. Çağlayan'ın, yukarıda kalan 'Laz' kesiminde, ülke piyasasına yönelik malların üretildiği çok sayıda atölye bulunuyordu; Kâğıthane'ye doğru inen, aşağıda kalan 'Kürt' kesimi ise, hem Kâğıthane vadisindeki sanayi bölgesinde, hem de kentin diğer bölgelerinde bulunan büyük imalathanelerin işgücünün bir kısmını karşılıyordu. 1970-1971 yıllarında arasında yapılan Çağlayan araştırması, bugün, bölgedeki ekonominin toplumsal yapısını incelememiz için bize bir temel sağlamaktadır. Otuz küsur yıl öncesine nazaran çok daha kentli bir görünüm sunmasına rağmen, şahsî gözlemlerime dayanarak, bölgedeki işyeri yapılanmasında 'hemşehrilik' bağlarının halen önemli bir rol oynadığını düşünüyorum. Bu durum ancak, konuya ilişkin yeni et-

nografik araştırmalar sayesinde kesinlik kazanabilir. Bu kitabın birinci makalesinin orijinal metni şimdiki zaman kullanılarak kaleme alınmıştır. Araştırmanın aslına ilişkin hemen hemen hiçbir şeyi değiştirmediğim halde, Türkçe çeviri için şimdiki zamanlı anlatımı geçmiş zamana dönüştürdüm. Otuz yıl geçtikten sonra geçmiş zamana dönüştürülen bu makale, bir tür tarihsel etnografiye dönüştü.

"Enformel Bir Ekonominin Rasyonalitesi" başlıklı ikinci makale, esasen, "enformel konut sektörü" üzerine 1986 yılında hazırlanmış bir rapordur ve Çukurova bölgesinde, Dünya Bankası'nın desteklediği, kentsel-bölgesel bir kalkınma projesi için yazılmıştır. Bu durum, kitaptaki diğer makalelere kıyasla çok betimleyici olmasını kısmen de olsa açıklamaktadır. Polanyi'nin ve özellikle Godelier'nin bir tür toplumsal mantık olarak sosyolojik bakış açısını yansıtan rasyonalite nosyonlarıyla bağlantı kurmam ve betimlemelerimi kuramsal bir çerçeveye oturtmam, ancak bu raporu akademik bir makale olarak yeniden yazmaya karar verdiğimde mümkün oldu. Gelgelelim, şimdi bir de geçmiş zamana aktarılınca, bu makalenin gerçek değerinin, ev sahibi olma sürecine ve bu sürecin yaşam döngüsüyle sıkı sıkıya bağlantılı olan aşamalarına ilişkin detaylı mikrososyolojik betimlemelerde yattığını düşünüyorum. Yaşam döngüsüne yapılan vurgu, bir ölçüde yazıyı, Türkiye tarihinde aileler ve haneler üzerine araştırma ve okumalar yapmakta olduğum bir dönemde yazmış olmamdan kaynaklanmaktadır. Gecekondu bölgelerindeki binalar derme çatma yapılar olma niteliğini kaybettikçe, bir evin inşa sürecine ilişkin önemli konular, evsahibinin kontrolünden çıkarak profesyonel müteahhitlerin denetimine geçmektedir. Maliyet arttıkça, konut inşası giderek daha ticarî bir boyut kazanmaktadır. Şüphe yok ki, maliyet arttıkça, kiracılığa kıyasla ev sahibi olma olanağı da azalmaktadır. Gecekondu sahibinin 'altın devri' artık sona

ermiştir. Ancak, arazi alma ve ev inşa etme sürecine ilişkin olarak on beş yıldan uzun bir süre önce yaptığım betimlemeler, çoğu durumda halen geçerliliğini korumaktadır. Çağlayan'daki imalathane ve atölyelerde olduğu gibi, şahsî nitelikli yerel toplumsal bağlar, mümkün olan yerlerde halen ekonomik sermayeye dönüştürülmektedir, bundan dolayı rasyonalite nosyonunu bir tür toplumsal mantık olarak tanımlayabiliriz. Ancak, Kâğıthane'deki büyük imalathanelerde olduğu gibi, ölçek ve maliyetler konusunda çoğu zaman geleneksel bağlar zorlanır. Birinci makale gibi, bu makaleden de bir tür tarihsel etnografi -son gelişmelerden önceki enformel konut piyasasına dair bir inceleme- olarak yararlanılabilir.

"Türkiye Kentlerinde Aile ve Akrabalığın Önemi" başlıklı üçüncü makale, çalışmalarımın önemli bir geçiş aşamasını oluşturmaktadır. Bu makale, 1970'li yıllardaki kentleşmenin mikrososyolojik yönlerine ilişkin çalışmalarım ile 1980'li yıllarda yaptığım, Türk ve Osmanlı aile tarihine ilişkin araştırma ve yazılarımdan oluşan, 1991 yılında İngilizce, 1996 yılında Türkçe olarak *İstanbul Haneleri* adıyla yayımlanan inceleme arasında köprü kurmaktadır. Kentleşme ile aile ve hanedeki değişim arasındaki ilişki üzerine olan bu makalede ele alınan konular, beni hem Türkiye'ye, hem de karşılaştırma amacıyla, 19. yüzyıldaki sanayi devriminden ve kentleşmeden çok önce Avrupa'nın bazı bölgelerinde çekirdek ailenin olduğunu kanıtlayan çalışmalara ilişkin tarihî malzemelere geri götürdü. Yaygın bir görüş olarak pek çok sosyolog ve tarihçi, sanayi devrimi ve kentleşmeyi, ailedeki sözde değişime ivme kazandıran bir faktör olarak değerlendirmiştir. Bu makalede, daha yakın dönemlerde -1950'li yıllardan bu yana- Türkiye'de kentleşmenin (ve ilgili olduğu yerlerde sanayileşmenin) aile ve hane üzerindeki etkisini ele almaktayım. Bu konuda da yaygın görüş, aile ve

hanedeki değişimin kentleşmenin sonucu olduğu yönündeydi. Bu bölümde, durumun çoğu zaman böyle olmadığını, aslında Türkiye'de büyük kentlere göç eden çoğu insanın, göç etmeden önce memleketlerinde de nispeten küçük çekirdek aile hanelerinde yaşadıklarını ileri sürüyorum. Bu makalede ayrıca, kentteki toplumsal ilişkilerde karşılıklılığın kültürel temellerini inceledim. Bu incelemeyi, o sıralar Türk toplumuna ilişkin çalışmalarda rastlanmayan, ancak, antropolojide önemle vurgulanan karşılıklılığa ilişkin teorik meseleleri ele alarak yürüttüm.

"Tarihsel Perspektiften Türk Aile ve Haneleri" adlı dördüncü makale, 1980'li yılların ortalarında, 20. yüzyıl başındaki İstanbul ailesini daha iyi anlama gayesiyle, başta kırsal kesimler olmak üzere, geçmişte Türkiye'deki aileler konusunda yazılanları değerlendirmek için bir ön çalışma olarak kaleme alınmıştır. Aslında, geçmişte Türk aile ve haneleri konusunda çok az araştırma yapıldığını ve bu araştırmalara özellikle nicel açıdan bakıldığında, büyük boşluklar olduğunu tespit ettim. Aile tarihi üzerine daha nitel türde dikkate değer bazı çalışmalar olduğu halde, bugüne dek, nicel türde hemen hemen hiçbir araştırma yapılmamıştır. 1940'lı yıllar ile 1950'li yılların başlarındaki 'dönüşüm öncesi' dönemde yapılan etnografi çalışmalarından hareketle geçmişe yönelik çıkarımlarda bulunarak, 19. yüzyıldaki aile ve haneler hakkında bazı değerlendirmelerde bulunabildim, ancak, daha öncesindeki aile hayatına dair herhangi bir şey söyleyebilmek mümkün değildi. 15. yüzyıldan 18. yüzyıla dek imparatorluğun yükselme devrindeki sıradan bir Osmanlı ailesine ilişkin hiçbir bilgiye sahip değiliz. Bir yüzyıldan diğerine atlanan yazıların çoğu, kronolojik bir sıra izlememekte, daha çok elitlere özgü belirgin eğilim veya gelişmeleri, sıradan halka özgü olanlardan ayırt etmeye imkân vermemektedir. Daha da önemlisi, aile ile ekonomi arasın-

daki ilişki açık bir şekilde ortaya konmamıştır. Osmanlı ekonomisinin ağırlıklı olarak kırsal olup büyük ölçüde hane içi üretime dayandığını dikkate alacak olursak, ampirik aile ve hane araştırmalarının olmaması, başka şeylerin yanı sıra, geçmişte ve zaman içinde bu toplumdaki ekonomik üretim ile mal ve hizmetlerin aile içindeki dağılımını anlamak için gereken temel bilgiden yoksun olmamız demektir. Söz konusu durumu açıklığa kavuşturacak verilerin bulunup bulunmadığı belli değildir. Kiliselerin tuttuğu ve Avrupalı aile tarihçilerinin geçmişlerini araştırmalarını mümkün kılan sistematik doğum (vaftiz), evlilik ve ölüm kayıtları, imparatorluğun Müslüman nüfusu için bulunmamaktadır, elimize ulaşan çok sayıda vergi kaydında ise kişiler değil, haneler temel alınmıştır. Kullanılabilecek başka türde kayıtlar olabilir mi? Şurası kesin ki, Türkiye'de aile tarihi, gelişmesi gereken bir sahadır.

"Geçmişte Türk Ailesi: Mitos ve Gerçekler" adlı beşinci makale, bu kitabın orijinal olarak Türkçe yazılmış tek metnidir. İstanbul Üniversitesi Kadın Sorunları Araştırma ve Uygulama Merkezi'nin desteklediği, 1991 yılında İstanbul'da düzenlenen "Değişen Dünyada Birey, Aile, Toplum" konulu bir konferansta bildiri olarak sunulmuştur. Bir süre önce, başta Cambridge Group for the Historical Study of Family and Population üyelerinin çalışmaları olmak üzere Avrupalı ailelerin tarihini araştırırken, 1960'lı yıllardaki nicel aile tarihi girişimlerine dek, Avrupalıların, büyük ölçüde yazılı kaynaklara ve kişisel değerlendirmelere dayanarak, geçmişte hanelerin çok kalabalık olduğu şeklinde yanlış bir fikre sahip olduklarını fark ettim. 1970'li ve 1980'li yıllarda yürütülen çalışmalarla durumun tam tersi olduğu ortaya çıktı. Türkiye'de, hanelerin geçmişte ve kırsal kesimlerde gerçekten çok kalabalık olduğu düşüncesinin, uzmanlar ve başkaları arasında çok yaygın olduğunu biliyordum.

Bu kitaptaki dördüncü makalede kırsal aileler ve kentleşme meselesini ele aldım. Bu makalede meseleyi tarihsel perspektifte değerlendirdim ve hem geçmişteki kırsal aile ve haneler (5. makale) konusundaki literatürü gözden geçirerek, hem de 1980'li yıllarda Cem Behar'la birlikte yürüttüğümüz *İstanbul Haneleri* çalışmasından elde ettiğim malzemeye dayanarak, elitlerin haneleri dışında, geçmişte Türk hanelerinin, hem kırsal hem de kentsel kesimlerde hayli küçük (ama Batı Avrupa'daki hanelere kıyasla genelde daha kalabalık) olduğu çıkarımına ulaştım. Mitos ve gerçekler ifadesiyle anlatmak istediğim budur. Bu yazıda, ayrıca, başta karı ve koca, ebeveyn ve çocuklar arasındaki değişen ilişkiler olmak üzere İstanbul aile ve hanesinin ayırt edici diğer özelliklerini de ele alıyorum -bütün bunların arka planında, İstanbul'da orta ve üst sınıfların günlük yaşamının belli yönlerinde söz konusu olan, özellikle Batılı yaşam biçimlerine doğru bir yönelim yatmaktadır.

"Osmanlı'nın Son Dönemlerinde İstanbul'da Hane Kurma" adlı altıncı makalede, İstanbul'u evlilik ve hane oluşumu sistemi açısından Anadolu'nun yakın geçmişiyle karşılaştırıyorum. Anadolu'daki sistemin ayrıntıları için okurun kitabın dördüncü makalesine dönmesi gerekiyor. Hane oluşum sistemi şeklinde bir nosyon, İngiliz demograf John Hajnal'ın, 1960'lı yıllarda geçmişte Avrupa'daki evlilik örüntüsü üzerine yaptığı, bu konudaki öncü çalışmaya dayanmaktadır. Hajnal'ın çalışmasının, Cambridge Group mensuplarının çalışmalarında ve dolayısıyla nicel aile tarihi üzerinde büyük etkisi olmuştur. Bir toplumda, evlilik ve hane oluşumuna ilişkin kural ve uygulamaları anlamak önemlidir, çünkü bu bilgi, başka bilgilerin yanı sıra, mirasın paylaşımındaki uygulamalar, hanenin ekonomik üretimi, doğurganlık, otorite, kuşaklar arası ilişkiler, toplumsal cinsiyet ilişkileri ile aile ve hanedeki ilişkilerin sevgiye iliş-

kin boyutu hakkında önemli bakış açıları kazandırır. Bu ayrıca, toplumlar arasında karşılaştırmalar yapmaya da imkân verir. Geçmişte, Anadolu'nun kırsal kesimlerinde Müslüman hanesinin oluşum sistemi İstanbul'dakinden çok farklıydı. Anadolu'daki sistem, erken evlilik örüntüsü ve birkaç kuşağın beraber ikameti bakımından Avrupalı olmayan sistemlerle büyük benzerlikler taşımaktadır, ancak, İstanbul'daki örüntü, geç evlenme, yeni haneler kurma ve nispeten erken sayılabilecek bir yaşta hane reisi olma bakımından Avrupa'dakine benzemektedir. Hajnal, çalışmasında, (Batı) Avrupa toplumunun ayırt edici bir özelliği olduğunu düşündüğü bir Avrupa evlilik örüntüsünden bahseder. Anadolu'nun tersine, 19. yüzyılın sonlarında, İstanbul, pek çok yönüyle Avrupa örüntüsüyle benzerlik gösteriyordu ve büyük ölçüde görünmez bir süreç olsa da, İstanbul toplumunun, Batılı bir yaşam biçimine entegre olmasının pek çok yolundan biri de buydu.

"Osmanlı'mn Son Dönemlerinde Müslüman Hane ve Aileleri Anlamak" başlıklı yedinci makale, Osmanlı'nın son dönemlerinde İstanbul'daki hane ve aileler çalışmasına ilişkin çok sayıda metodolojik ve epistemolojik konuyu ele almaktadır. Burada, farklı kaynakları kullandığımızda elde ettiğimiz farklı türdeki aile ve hane "gerçekleri" ele alınmaktadır: Haneye ilişkin nicel verilerin elde edildiği nüfus kayıtları, geriye dönük mülâkatlar ve roman, dergi, gazete gibi yazılı kaynaklar. Burada önemli olan hane ile aile kavramları arasındaki farktır; çoğunlukla iki terim de "aile" anlamında kullanılır. İkamet grubu olan hanelere ilişkin bilgi nüfus kayıtlarından elde edilebilir, ancak, bu tür veriler, ikamet gruplarını, biraz durağan bir varlık olarak somutlaştırma ve hem dönemin ikamet niteliğinin akışkanlığını, hem de, bugün olduğu gibi o dönemde de Türk toplumunda çok önemli olan hane sınırlarını aşan aile bağlarının

önemini gözden kaçırmaktadır. Farklı metodolojilere başvurmak, hem bir tek kaynağın sağlayacağından daha zengin bir tablo çizmemize, hem de geçmiş hakkında elde ettiğimiz verilerin anlamı konusunda bir değerlendirme yapmamıza olanak sağlar.

Kent, Aile, Tarih, yaklaşık 30 yıllık bir dönem içinde yaptığım bazı çalışmaları bir başlık altında toplamaktadır. Akademik kariyerim, Chicago Üniversitesi'nde, Türkiye'de kentleşme üzerine yaptığım doktora teziyle başladı. Kitabın birinci makalesi, bu tez için, 1970 ve 1971 yıllarında İstanbul'da yürütülen bir araştırmadan elde edilen verilerden ortaya çıkmıştır. 1970'li yılların başlarında New York Üniversitesi'nde ders verirken yazdığım bu makale, toplumsal sınıf teorilerine olan ilgimdeki artışı yansıtmaktadır. 1970'li yılların sonlarında, Boğaziçi Üniversitesi'nde ders verirken, sınıf değil, aile ve kent temel ilgi alanım olmaya başladı. Üçüncü makale, o dönemlerde her yerde olduğu gibi, Türkiye'de de güncel olan aile ve kentleşme arasındaki ilişki hakkında problemli birtakım çıkarımlar olarak değerlendirdiğim şeyleri ele alma gayesiyle yazılmıştır. 1980'li yıllarda aile tarihiyle ilgilenmeye başladım; o sıralar, Cem Behar'la birlikte bütün gayretimizle 1991'de *Istanbul Households* adıyla çıkacak araştırma üzerinde çalışıyorduk. Bu projeyi yürütürken, Dünya Bankası için, Çukurova bölgesindeki gecekonduluların, evlerini yapmak için malî kaynak bulma yollarına ilişkin bir çalışma yapmam istendi. 1985 yılının sonlarında üç ay bu bölgede kaldım. Daha önce belirttiğim gibi, bu uygulamalı araştırmaya, başta yaşam döngüsü nosyonu olmak üzere aile tarihi çalışmalarıma açıklık kazandıran bazı teorik konuları dahil edebildim. Çukurova'da elde ettiğim verileri, bu kitabın ikinci makalesini yazarken kullandım.

Diğer makaleler, 1980'li yıllar ile 1990'lı yılların başların-

da Osmanlı ve Türk aile tarihine olan ilgimi ortaya koymaktadır. Antropolog olduğum halde aile tarihi konusundaki bu çalışmamı, antropoloji, toplumsal tarih ve tarihsel demografinin bir karışımını içerdiği için, sadece antropolojik bir çalışma olarak sınıflandırmak pek de doğru olmaz. Antropolojiden, mikrososyolojik yapılar ve kültüre ilişkin bir anlayış, toplumsal tarihten, dönemsel bir perspektifle daha büyük toplumsal ve ekonomik konular üzerine bir yaklaşım edinerek ve bütün bunları demografinin istatistiksel analizleriyle ortaya çıkan, evlilik, doğum ve ölüme ilişkin uzun süreli bir ritimde temellendirerek söz konusu üç disiplinin arayüzünde kendimi çok daha rahat hissediyorum. Umarım sonuçta ortaya çıkan bütün, parçalarının toplamından daha fazla eder.

BİRİNCİ BÖLÜM

Kent ve Aile

İSTANBUL'DA SINIF VE CEMAAT[1]

I

Türkiye'de, İkinci Dünya Savaşı'ndan beri Anadolu köylülerinin kitleler halinde büyük şehirlere göçü, hem Türklerin geleneksel toplumsal örgütlenmesini önemli ölçüde değişime uğratmış, hem de farklı, yeni toplumsal kurumların ortaya çıkmasını sağlamış, aynı zamanda, köklü toplumsal biçimlerin ifadesi için de yeni bir zemin oluşturmuştur. Yeni kentlilerin oluşturduğu cemaatlerin toplumsal yapısını incelemek, başlı başına önemli bir konudur, ayrıca toplumsal örgütlenmenin eski ve yeni biçimleri arasındaki etkileşimi kavramamız için başka pek az yerde edinilebilecek bir bakış açısı kazandıracaktır. Hatta, bu etkileşim, Türkiye ve Ortadoğu'nun diğer bölgelerindeki toplumsal değişimin yönünü ve niteliğini anlamakta kilit bir rol oynayabilir. Bu ya-

1 Bu yazının temelini oluşturan çalışma, National Institute of Health'in desteğiyle yürütüldü. New York Üniversitesi'nden Profesör Nicholas Hopkins ve Owen Lynch'e, yazının ilk hali üzerine yaptıkları çok faydalı yorumlarından dolayı teşekkür ederim. Yazının son halinin sorumluluğu sadece yazara aittir.

zıda, büyük ölçüde İslâm'a dayanan bir cemaat ile bireylerin mensup oldukları toplumsal sınıfa göre oluşturdukları örgütlenmeler arasındaki karşılıklı ilişkiden bahsedeceğim.

Bu yazıda ortaya konan bulgu ve görüşlerin çoğu, 1970 ve 1971 yıllarında, o sıralar İstanbul'un periferisinde yer alan Çağlayan Mahallesi'nde yürütülen bir araştırmaya dayanmaktadır. Çağlayan, pek çok açıdan, benzer göçmen mahallelerinden farklılık gösteriyordu.[2] Kuşkusuz Çağlayan'ın, Türk toplumunun tamamı için tipik bir örnek oluşturduğu söylenemez, ancak 1960'ların sonları ile 1970'lerdeki Türk toplumuna özgü belli yapıların burada net bir şekilde görülebildiğini düşünüyorum. Çağlayan, bir yanda dinî açıdan muhafazakâr Karadenizli Sünnilerin, öte yanda Sivas ve Erzincan'ın dağlık bölgelerinden göçen Alevilerin bulunduğu heterojen bir nüfusa sahipti. Nüfusun en geniş kesimi (yüzde 40), Doğu ve İç-doğu Anadolu kökenliydi; bu bölgeler, ülkenin en yoksul, ulaşılması en zor, ayrıca Alevi ve Kürt nüfusun da çoğunluğu oluşturduğu yerlerdi.[3] Karadeniz kökenliler, ikinci en büyük grubu (yüzde 26) oluşturuyordu. Karadenizliler, koyu Sünniler olarak bilinir.[4] Nüfusun geri kalanını (yüzde 34), Batı Anadolu'nun çeşitli bölgelerinden gelen küçük gruplar oluşturuyordu.

---

2 En önemli farklardan biri, Çağlayan'ın özellikle ekonomik açıdan başarılı olması ve aynı zamanda, İstanbul'un toplumsal metropol sistemine hızla entegre olmasıydı. Fiziksel olarak, benzer pek çok mahalleden daha kentli bir görünüm sunmaktaydı.

3 1960'lar ve daha öncesinde Doğu Anadolu'daki koşulların genel bir değerlendirmesi için bkz. İsmail Beşikçi, *Doğu Anadolu'nun Düzeni: Sosyo-ekonomik ve Etnik Temeller*, İstanbul (E Yayınları), 1969, özellikle Alevilerle ilgili bilgi için bkz. Nur Yalman, "Islamic Reform and the Mystic Tradition in Eastern Turkey", *Archives of European Sociology*, X, 1964 ve John Kingsley Birge, *The Bektashi Order of Dervishes*, Londra (Luzac and Co.) 1945.

4 Doğu Karadeniz Bölgesi'nin bir değerlendirmesi için bkz. Michael E. Meeker, "The Black Sea Turks: Some Aspects of their Ethnic and Cultural Background", *International Journal of Middle East Studies*, 2/4, 1971, s. 318-45.

Karadenizliler ve Doğu Anadoluluların oluşturduğu iki ana kutup arasında kalan bu insanlar pek göze çarpmıyordu.

Çağlayan'daki yerleşim örüntülerine bakan bir gözlemci, Karadenizliler ve Doğu Anadoluluların kesin çizgilerle birbirinden ayrıldığı iki kesimi hemen fark edecekti.[5] Aslında, her iki kesimde de, çoğunluğu oluşturan nüfusla birlikte, başka bölgelerden gelen insanlar da yaşıyordu. Çağlayanlılar, Karadeniz kökenli insanların oturduğu kesimi 'Laz' bölgesi, Doğu Anadolulu insanların oturduğu kesimi ise 'Kürt' bölgesi olarak tanımlıyordu.

Çağlayanlıların Laz ve Kürt terimlerine başvurması, öteden beri alışılmış yaygın bir kullanımın sonucudur: Aslında etnik bakımdan, bütün Karadenizlilerin Laz, bütün Doğu Anadoluluların da Kürt olmadığını, ayrıca, semtin bir kesiminde oturan herkesin Karadenizli, diğer kesiminde oturan herkesin de Doğu Anadolulu olmadığını çok iyi biliyorlardı. Ancak, bu çalışmanın yapıldığı dönemde, Türkiye'de, bütün Karadenizlileri Laz, bütün Doğu Anadolulları ise Kürt toplumsal kategorisine yerleştirmek istisnaî bir durum değildi. Bunlar, yüksek düzeyde genellemelere dayanan kategorilerdir, ancak genellikle kimin kim olduğuna ilişkin belirsizlik ve karmaşa nedeniyle, belli bir bireyi tanımlamada da kullanılırlar.[6]

O halde, Çağlayan'ın bölgesel farklılıklara göre bölünmesi, esasen, sadece coğrafî kökene dayanan bir ayrımın ötesi-

---

5 İdarî bir birim olarak bütün Çağlayan'ı ele aldığımda, mahalle sözcüğünü kullanacağım, ancak, bu idarî sınırlar içindeki geleneksel cemaatler bölünmesinden söz ederken, kesim sözcüğünü kullanacağım. Kesim, göreceğimiz gibi, bir cemaatin yerleşim yeri, mahalle ise idarî bir birimdir.

6 Doğulu olmayan mahallelilerin bazıları, doğulu Alevilerin hemen hemen hepsinin Kürt (Kürtlerin de hepsinin Alevi) olduğunu sanıyor, onları aynı kategoriye yerleştiriyordu. Ayrıca, insanların kafasında, Laz kategorisi ve Lazca konuşan bir dil grubunun varlığı konusunda kesinlik olmadığı için, Lazca konuşmayan Karadenizli bir bireyin Laz olarak tanımlanması da olasıydı.

ne geçer. Burada yaşayan halkın dilinde bu, aynı zamanda, Sünnilik ve Alevilik ayrımına da işaret eder. Üstelik kullanılan tanımlamalar dil temeline dayanır -yani, Laz (Lazca konuşan) ve Kürt (Kürtçe konuşan); oysa, açıktır ki, burada yaşayan insanlar, bu terimlerle, dilsel gruplardan değil, mezhep gruplarından söz etmektedir.

Mahallenin iki ayrı kesiminin toplumsal dünyaları pek çok açıdan bir hayli farklıydı. Mahallenin ([Sünni] 'Laz'ların yaşadığı) üst yarısında iki cami varken, ([Alevi] 'Kürtler'in yaşadığı) aşağıda kalan kesiminde cami olmaması dikkat çekiciydi.[7] Ramazan boyunca çok sayıda kişinin oruç tutmadığı da kolayca görülebilirdi. Bunlar Alevilerdi. Bu iki grubun, farklı toplumsal yapılarına ilişkin başka birçok örnek verilebilir. Esasen, her iki grubun da endogamik olması, birbirlerinden toplumsal olarak kopuk bir şekilde yaşamalarında önemli bir etkendi. Dahası, birbirlerini çok farklı toplumsal dünyalara ait gördüklerini belirtmek gerekir. Pek çok Sünni, Islâm'ın beş şartını yerine getirmedikleri için Alevilerin Müslüman olduğunu dahi kabul etmez.[8]

İdarî olarak tek bir birim olan Çağlayan, aslında iki farklı kesime, aşağıda göreceğimiz gibi çok farklı ahlâkî normlara dayanan iki cemaate [*community*] bölünmüştü. Bu iki kesimde oturanları birbirinden ayıran, sadece bölgesel farklılıklar, endogamik evlilik örüntüleri, çok farklı dinî inanç sistemleri gibi nesnel olgular değildi; insanlar da kendilerini, iki ayrı toplumsal dünyaya mensup olarak görüyorlardı. Islâmî cemaat nosyonu işte bu noktada önemli bir rol oynamaktadır. Islâm'da cemaat, temelde, ortak bir coğrafî bölge-

7 Aleviler, camiye gitmek gerektiğine inanmazlar. Ancak, Aleviliğin gereklerini yerine getirdiği sürece, camiye gidene de karşı çıkmazlar.

8 Ayrıca, Alevilerin cinsel ilişkiden sonra gusül abdesti almamalarını da dehşetle karşılamakta, kendi ifadeleriyle, onların hayvanlar gibi murdar olduğunu düşünmekteydiler. Aleviler ise, "nedir bu sulu abdestler" diyerek aslında Sünnilerin murdar olduğunu söylemekteydiler.

de yaşıyor olmaya değil, ortak bir inancı paylaşmaya işaret eder.[9] Cemaat terimini bu anlamda kullanıyorum. Cemaat, ortak bir manevî, normatif yapıya dayanan öz-bilinç sahibi toplumsal bir birimdir.

Çağlayan, böyle iki cemaatten, Sünni ve Alevilerden oluşmaktaydı. Bu fark çoğu zaman bölgesel aidiyetlerle ifade ediliyordu, ancak bölgesel aidiyetler, başka bir düzeyde genellikle mezhep farklılıklarını gösteriyordu. Laz ve Kürt terimlerinin kullanımında açık olarak görüldüğü gibi özellikle belli bölgeler, belli mezheplerle ilişkilendirilmişti. 1960'lı ve 1970'li yıllarda, Çağlayan'daki toplumsal etkileşim örüntülerini, kaynaşmayı ve bölünmeyi anlamak için bu gerçeğin farkında olmak gerekir. İnsanların bu cemaatlerin mensupları olarak ne tür haklarının ve görevlerinin bulunduğunun bilincinde olmaları, toplumsal davranışlarını açıklamamıza yardım eder. Sosyal sınıf gibi başka birçok faktörün yanı sıra, böyle bir cemaate mensup olmalarından da etkilenen toplumsal davranışlarının tam olarak niteliğini araştırmak bu yazının konusunu oluşturmaktadır.

II

1970'te Çağlayan, yaklaşık 30.000 kişilik bir nüfusa sahipti. Haliç'ten Levent'in gecekondu semtlerine dek uzanan geniş bir endüstri kompleksinin ortasında yer alıyordu. 1960'larda ve 1970'lerin başlarında Çağlayan'da büyük fabrikalar yoktu, ama yürüyerek birkaç dakikada gidilen Kâğıthane'de fabrikalar bulunuyordu. Çağlayan'da oturanların çoğu bu fabrikalarda çalışıyordu. Ancak, mahallede de canlı bir ekonomik hayat yaratan, çeşitli büyüklükte çok sayıda atölye

9 Müslüman kentlerinde, Müslümanlar ile gayri Müslimlerin zaman zaman birbirlerine yakın yerlerde oturduğu görülür. Ancak, bunların aynı 'cemaat'in parçası oldukları hiçbir şekilde söylenemez.

ve imalathane bulunuyordu. O dönemde, Çağlayan, İstanbul'un yeni mahalleleri içinde refah düzeyi en yüksek yerleşim bölgelerinden biriydi. Yeni göçenlerin ilk yaptığı eski, tek katlı gecekonduların yerini, yeni, dört-beş katlı binaların alması da bu refah düzeyini gösteriyordu. Söz konusu dönemde Çağlayan, pek çok bakımdan, İstanbul metropolüne hızla entegre olmaktaydı.

Zamanla, Çağlayan'da oturanlar arasında refah düzeyi ve meslek açısından çok belirgin bir farklılaşma oluştu. Az sayıda kişi önceleri işçiyken, giderek imalathane ve atölye sahibi olarak zenginleşti. Diğer bir küçük grup ise ya (hızla büyüyen bir kentte, çok kazançlı bir iş olan) emlâkçılık ya da ticaret yaparak zenginleşen başarılı girişimciler oldular. Ancak, Çağlayan'da oturanların büyük bir kısmı, buradaki küçüklü büyüklü imalathanelerde işçi olarak çalışıyordu. Ayrıca, mahallede küçük dükkân sahibi bir kesim de vardı. Yine pek çok kişi Çağlayan dışında benzer işlerde çalışıyordu. İlk bakışta, yeni bir burjuva kesiminin, buna paralel olarak önceden köyde tarımla uğraşan büyük bir kesimin içinden de bir proletarya sınıfının ortaya çıkışını görüyoruz. Bu fenomeni daha derinlemesine inceleyelim.

Ancak önce, toplumsal sınıf ve yerel kültür arasındaki bazı muhtemel ilişkilere bakacağım. Burada sınıfları, üretim araçlarıyla ilişkilerine göre tanımlanan çatışma grupları olarak ele alıyorum. Sınıfın dar bir tanımını kullanıyorum, çünkü sınıfları statü, mezhep ve bölge grupları gibi pek çok çatışma grubunun *bir türü* olarak değerlendirmek yararlı görünüyor.[10] İktidarın eşitsiz dağılımı kuşkusuz yapılanmış

10 Burada değinilen bazı konulara ilişkin bir çalışma için bkz. Ralf Dahrendorf, *Class and Class Conflict in Industrial Society*, Stanford (Stanford University Press) 1959 veya James Bill, "Class Analysis and the Dialectics of Modernization in the Middle East", *International Journal of Middle East Studies*, 3/4, 1972, s. 417-34.

eşitsizlik sistemlerinin bir niteliğidir, ama bu tür sistemler sınıflardan oluşabileceği gibi oluşmayabilir de.[11] O halde, belirleyici grupların neler olduğu, ampirik olarak açıklanabilecek bir meseledir.

Toplumsal sınıfların oluşumunu ve gelişimini aydınlatılması gerekmeyen, apaçık bir fenomen olarak görmüyorum. Sanayileşmiş toplumlardaki sınıf temeline dayanmayan çatışma grupları yalnızca 'yanlış' bir bilincin toplumsal tezahürü değildir.[12] Toplumsal sınıf bilinci gibi, kişinin bir mezhep, kast veya akrabalık grubu içindeki konumuna ilişkin bilinci de bir gölge-fenomen olarak görülmemelidir. Söz konusu bilinç, o toplumun üyeleri için önem taşır ve toplumsal eylemlerinde bir yol gösterici olarak işlev görür. Bu nokta önemli teorik ve metodolojik içerimler taşır. Marx, "...her dönemi, kendisini değerlendirdiği şekliyle ele alıp kendi hakkında söylediği ve tahayyül ettiği her şeyin doğru olduğuna inanmanın" yarattığı sorunlara dikkat çekmişti.[13] Ne var ki, bunun tersi bir tutumu benimsemek, yani aktörlerin kafasındaki anlam komplekslerini önemsiz saymak, kanımca, bir kavramsal model uğruna gerçekliği çarpıtmaktır. Öte yandan, mesela bir toplumda sınıfın genel ola-

---

11 1960'lı yıllarda Amerikan toplumu hakkındaki eşit olmayan sınıfsızlık tartışması bu bağlamda değerlendirilebilir. Birçok ABD vatandaşı gibi pek çok Amerikalı sosyolog da, kendi toplumlarında sınıfların bulunmadığını öne sürüyor, ama çeşitli iktidar ve otorite hiyerarşilerinin, gelir dağılımı ve meslekler arasındaki statü farklılığı gibi çeşitli eşitsizliklerin, ayrıca ırklar arasında köklü eşitsizlik sisteminin varlığını kabul ediyordu. Bu konuların bazılarına ilişkin bir değerlendirme için bkz. Stanislaw Ossowski, *Class Structure in the Social Consciousness*, Londra (Routledge and Kegan Paul) 1963, s. 100-01, 152-53; ayrıca bkz. Dennis Wrong, "Social Inequality Without Stratification", Celia S. Heller, ed., *Structured Social Inequality* New York (Macmillan) 1969.

12 Yanlış bilinç kavramını destekleyen ilginç bir değerlendirme için George Lukacs, *History and Class Consciousness*, Cambridge, Mass. (M.I.T. Press) 1971, "Class Consciousness" başlıklı bölüme bakınız.

13 Karl Marx ve Friedrich Engels, *The German Ideology*, New York (International Publishers) 1947, s. 43.

rak gücünün artması gibi, araştırma yapılan yerdeki insanların öneminin farkında olmadığı toplumsal faktörlerin doğuracağı sonuçları göz ardı etmek de, bazı antropologların kurtulamadıkları dargörüşlü bir yaklaşımdır.

Özetle, sınıf bilincini veya 'yanlış' sınıf bilincini, çalışma yapılan toplumun kültürel ve tarihsel kurumlarının çerçevesi dışında değerlendirmek veya araştırma bölgesinin dışındaki toplumsal güçleri dikkate almadan incelemek yararsız bir çabadır. Bu karmaşık temelden koparıldığında, söz konusu terimlerin anlamı kalmaz. Ossowski'nin işaret ettiği gibi, sınıfın varlığının veya yokluğunun kültürler aşırı, nesnel hiçbir ölçütü yoktur.[14] Sonuçta, her bir durum ampirik olarak incelenmelidir.

Durkheim'ın iddialarının tersine, giderek artan toplumsal farklılaşma, gelişen sanayileşmenin doğal sonucu değildir, sanayileşmenin gerçekleştiği belli bir toplumun şekillendirdiği bir süreçtir. O halde, toplumsal sınıflar ve bunların gücünün niteliği ve gelişimi büyük ölçüde, bu sınıfların toplumsal ve kültürel ortamlarının bir ürünüdür. Max Weber'in, Batı'nın toplumsal ve ekonomik tarihinin ayırt edici bir özelliği olarak gösterdiği, akrabalık ile iş ilişkilerinin normatif ayrışması ve ayrı bürokratik yapıların oluşması sürecinin, Batılı olmayan toplumların endüstriyel gelişimi için geçerli olması gerekmez.[15] Bu açıdan Türkiye ve Japonya en çarpıcı örneklerdendir. Farklılaşma konusunda geçerli olan, toplumsal tabakalaşma açısından da geçerlidir, zaten bu iki süreç birbirine sıkı sıkıya bağlıdır. Japonya ve Türkiye'deki toplumsal sınıf yapılarının zayıf oluşu bunu açıkça göstermektedir. Chie Nakane ve J. C. Abegglen'in Japonya'ya ilişkin bulguları, bu açıdan ay-

14 Ossowski, a. g. e., s. 141.

15 Max Weber, *Economy and Society*, Cilt I, New York (Bedminster Press) 1968, s. 375-380.

dınlatıcıdır.[16] O halde, Türkiye'deki duruma daha derinlemesine bakalım.

İşyerindeki toplumsal ilişkilerin yapısını biraz ayrıntılı olarak inceleyeceğim, çünkü toplumsal sınıfa göre farklılaşmanın köklerini burada bulabiliriz. Ancak, önce genel olarak işyerinin normatif yapısına kabaca bir göz atmak faydalı olacaktır. Burada toplumsal farklılaşmanın niteliğini inceleyerek başlıyoruz. Türkiye'de teknolojinin olanak verdiği (yani, çoğu imalathanenin üretim biçiminde geçerli olduğu üzere, yüksek düzeyde vasıf gerektirmeyen) işyerlerinde çalışma hayatının normları ve toplumsal ilişkileri ile çalışma hayatı dışındakiler arasında farklılaşma düzeyi çok düşüktür. Bu durum, Weber'in rasyonel bürokratik yapıya ilişkin modelinden çok, *oikos* üretim tarzına (Weber bunun piyasaya yönelik büyük ölçekli işletmeleri de kapsayabileceğini belirtmiştir)[17] yakındır.[18]

Gerek küçük imalathanelerde, gerekse büyük imalathanelerde ve fabrikalarda, akrabalık, hemşehrilik ve mezhep bağları, işyerindeki toplumsal ilişki sistemini yapılandırmak üzere kullanılıyordu.[19] Küçük imalathanelerde patronlar, işçi alırken 'dürüstlük' ölçütünü kullanmaktaydı. 'Dürüst olmak' ise akraba, hemşehri veya aynı mezhebe mensup olanlarda daha kolay bulunan, daha net fark edilen ve daha kolay kontrol edilebilen bir nitelikti. Bu tür güven ilişkileri, işçi ile patron arasında hem köklü dayanışma bağları bulunduğuna ilişkin bir göstergedir hem de bu bağların

16 Bkz. Chie Nakane, *Japanese Society*, Berkeley (University of California Press) 1970 ve J. C. Abegglen, *The Japanese Factory: Aspects of Its Social Organization*, Glencoe, Illinois (The Free Press) 1958.

17 Weber, a.g.e., s. 383.

18 Weber, a.g.e., III, s. 956-1002.

19 Bu duruma ilişkin daha ayrıntılı bir değerlendirme için bkz. A. Duben, "Kinship, Primordial Ties and Factory Organization in Turkey: An Anthropological View", *International Journal of Middle East Studies* 7/3, 1976, s. 433-451.

sürmesini sağlayan bir faktördür. Bu bağlar, çoğu zaman sınıf farklarından daha önemli olmuştur. Bu, özellikle patron için önem taşımaktaydı, çünkü sadık, dolayısıyla kendi açısından, nispeten üretken işçiler anlamına geliyordu. İşçiler içinse bu ilişkiler, patronların, işçilerin toplumsal refahı için yerine getirmek zorunda oldukları geleneksel bir toplumsal yükümlülükler sistemini temsil ediyordu. Bu bağlar, hem işyerindeki toplumsal ilişkilerin, hem de oradaki toplumsal saflaşmaların niteliğini belirlemiştir.

Bölgedeki büyük imalathanelerin bazılarında da benzer bir durum söz konusuydu. Mesela, büyük bir tekstil imalathanesindeki yöneticiler, kendi mezheplerine mensup ve hemşehrileri olan işçileri gruplar halinde işe almışlar, bu işçilerin dinî hassasiyetlerine uygun bir şekilde imalathanede bir mescit inşa etmişler, böylece işyerinde âdeta bir mezhep cemaati oluşturmuşlardı. Yöneticinin, işçi kesiminde bu tür dikey sadakat bağları kurabildiği yerlerde geleneksel bağlar ayakta kalabilmiş ve işyerindeki sınıf farkını önemsiz hale getirmiştir. Bunun mümkün olmadığı yerlerde, sınıf farklılaşması daha çok öne çıkmıştır. Yüksek düzeyde vasıf gerektiren işlerde, işçi alımında sınav veya İş ve İşçi Bulma Kurumu gibi daha nesnel ölçütlerin kullanıldığı, bölge ve mezhebin dikkate alınmadığı yerlerde genellikle böyle bir durum görülmektedir. Ancak bu konuda daha kesin yargılara ulaşmak için daha fazla araştırma gerekmektedir.

Geleneksel mezhep ve cemaat kategorilerinin meslek ayrımlarından güçlü olmasından ötürü, bu işçiler arasında sınıf bilincinin oluşması kolay değildi. Patron ve işçiler aynı mezhebe ve bölgeye (veya daha çok her ikisine birden) mensup olduklarında veya (tekstil imalathanesinde olduğu gibi) aralarında benzer nitelikli önemli bir bağ kurulduğunda, onlar için önem taşıyan toplumsal grup, kutuplaştıran

sınıf değil, biraraya getiren cemaat (bu kavramı geniş anlamda kullanıyorum) olmuştur.

Çoğu durumda, patron ve işçilerin birliği, sadece aynı mezhep ve bölgeye mensup olmaları ve/veya aralarında her ikisine de yarar sağlayan bir güven ilişkisinin bulunmasının değil, aynı zamanda, pek çok ortak değere sahip olmaları ve kentteki yaşamlarının diğer boyutlarına ilişkin toplumsal gruplara birlikte katılmalarının da bir sonucuydu. O halde, öncelikle ortak değer sistemlerinin önemli bir yönüne göz atalım.

Özellikle Anadolu kökenli patronların işçileriyle paylaştıkları, geleneksel İslâm ahlâkına köklü bir bağlılık duygusudur. Laikeşmiş bürokratik kökenli elitin kent kültüründen farklı olarak, Müslüman halkın eski Anadolu kültürlerine bağlıdırlar. Bu Anadolu kültürleri Osmanlı medeniyetinin halk geleneklerine dayanır. Bu çalışmanın yapıldığı sırada, bu halk gelenekleri, Türkiye'deki kentlerde yeniden dirilmekteydi. Kente gelen yeni göçmenlerin birçoğunun ekonomik durumunun iyileşmesi de bu gelişmeye katkıda bulunmuştur. Bu eğilimin önemli bir boyutunu, popülist İslâm'ın, Sünni kesimdeki canlanması oluşturur. Popülist İslâm, bu kesimin büyüyen ekonomik ve siyasî gücünü tamamlamak üzere, kültürel ve ahlâkî üstünlük duygularını güçlendirmekteydi (veya mevcut durumda yeniden canlandırmaktaydı).

Kadınlara yaklaşım, bu geleneksel ahlâkî canlanışın en önemli ayırt edici özelliklerinden birini oluşturur. Bu, aynı zamanda bir bütün olarak Türk toplumu içinde, laikleri (daha eski kent elitleri) dindarlardan ayıran kritik noktalardan biridir. Hem işçilerin hem de yeni patronların büyük bir kısmı dindar kesim içinde yer almaktaydı. Onlara göre kendi kadınları, geleneksel iffet ve edep ölçülerine uygun hareket eden namuslu Müslümanlardı. Bu bakımdan, Avrupalılaşmış elitlerin, herhangi bir Müslüman ailesinin namu-

suna gölge düşürecek tarzda bir hayat süren, açık saçık giyinen, "ahlâksız" kadınlarından çok farklıydılar. Refah düzeyinin artması ve meslekî farklılaşma, bu geleneksel ahlâkı zayıflatmamış, tam tersine güçlendirmiştir. Şimdi bu gelişmenin bazı boyutlarına bakalım.

Hem işçi hem de patronların ahlâkî normlara dayanan cemaati, bir kısmı geleneksel, bir kısmı gelenekselin yeni biçimleri olmak üzere çok çeşitli yollarla güçlendiriliyordu. Mesela, 1960'larda mahalledeki birkaç varlıklı Sünni girişimci (varlıklı Alevi girişimci pek yoktu), mahallenin kalkınması ve yeni bir caminin inşa edilmesi için çok sayıda dernek kurmuştu. Camiyi, geniş bir dükkânlar kompleksinin yanına kurmayı tasarlıyorlardı. Bu dükkânların kira gelirleri, caminin, yapımından sonraki masraflarını karşılayacaktı. Bazı Osmanlı külliyelerinde olduğu gibi, içinde bir Kuran kursu ve bir dispanser de olacaktı. Bu şekilde kendilerini diğer Sünni nüfusa entegre etmiş, sonuçta, aralarında Alevilere karşı, daha büyük bir dayanışma duygusu yaratmışlardı. Söz konusu cami, bugün, Çağlayan'ın girişinde bulunmaktadır. Mahalleyi kalkındırma dernekleri, görünürde bütün Çağlayan'a yönelik olsa da, faaliyetlerini, neredeyse tümüyle "Laz" olarak tanımlanan cemaatle sınırlandırmış, böylece, cemaatler arasındaki kutuplaşmayı pekiştirmiş, bu iki cemaatin kendi içindeki dayanışma bilincini daha da artırmıştır.

Dükkân sahibi varlıklı bir Alevi, burada 'Kürt', yani Alevi cemaatinin odak noktası olmuştur. Bu kişi, 'Kürt' kesimindeki ilkokulu yaptırma derneğinin başkanıydı; Çağlayan'ın bu kesimindeki önemli önemsiz hemen hemen her projede aktif bir rol oynuyordu. Mahallenin bu kesimine, her türlü hizmet dernek çerçevesindeki girişimlerle, çoğu zaman onun inisiyatifiyle geliyordu. Dükkânı, Alevilerin günlük buluşma yeriydi. Alevi cemaati, zenginlik ve meslek açısından Sünni cemaati kadar heterojen değildi; dolayısıyla, ara-

larında, cemaat bağlarıyla kapatılması gereken büyük uçurumlar bulunmuyordu.

Cemaat bağları, genellikle sınıf farklılıklarını aşan siyasî parti saflaşmalarıyla da pekiştiriliyordu. Çağlayan'daki Sünni işçi ve patronların çoğu Adalet Partisi'ni destekliyordu.[20] Adalet Partisi'nin, Anadolu'nun popülist İslâmı'na ve patronların girişimcilik beklentilerine hitap eden söylemi, bu desteği yaratan en önemli faktördü. Aleviler, daha çok sol partilere oy vermişler, Cumhuriyet Halk Partisi'ni, Birlik Partisi'ni veya daha düşük bir oranda Türkiye İşçi Partisi'ni desteklemişlerdir. Adalet Partisi'ne ise, bu partiye hâkim olduğunu düşündükleri koyu Sünni yaklaşımdan ötürü yabancılaşmışlardır.

III

1960'ların sonları ile 1970'lerde, cemaat bağları, geniş çaplı bir işçi sınıfı hareketinin oluşumuna imkân vermemişti, ama belirli bireylerde sınıf bilincinin gelişmesini ve radikal bir işçi hareketinin yükselişini dikkate almamak yanlış olacaktır. Elbette bu iki durum zaman zaman birbiriyle ilişkilidir.

1967'de kurulan, yeni bir solcu işçi konfederasyonu, DİSK, Türkiye İşçi Partisi'yle sıkı bir işbirliği kurmuş, Türkiye'de, yoğun işçi faaliyetlerinin olduğu yeni bir dönemi başlatmış ve çok sayıda işçi arasında siyasî bilincin gelişmesini sağlamıştır. 1968'de Derby lastik fabrikasında, 1969'da Alpagut kömür madenlerinde yapılan büyük grevler ve 14-16 Haziran 1970'te binlerce işçinin katıldığı grevler ve kitle-

20 Oy verme tercihlerine ilişkin bu ve bunu izleyen açıklamalar, Çağlayan'da, 1965 ve 1966 seçim sonuçlarının analizine dayanmaktadır. Seçim sonuçları için kullanılan kaynaklar şunlardır: *1950-65 Milletvekili ve 1961, 1964 Cumhuriyet Senato Üye Seçimleri Sonuçları*, Ankara (Devlet İstatistik Enstitüsü) 1966, s. 702; *5 Haziran 1966 Cumhuriyet Senatosu Üyeleri: Kısmî Seçim Sonuçları*, Ankara, (Devlet İstatistik Enstitüsü) 1967, s. 372-73.

sel gösteriler, bu yıllarda, Türkiye'deki işçilerin en azından bir kısmındaki siyasî bilincin gelişmesinin açık göstergeleridir.[21] Bu radikal sendikalar faaliyetlerini aynı şekilde sürdürebilmiş olsalardı, etkilerinin ne kadar yaygınlık kazanacağını bugün kestirmek imkânsızdır. 12 Mart 1971 muhtırasıyla Demirel hükümeti istifa etmiş, sıkıyönetim ilan edilmiş, sendika faaliyetleri aniden kesintiye uğramıştır.[22]

1971'den önce, radikal sendikalar Kâğıthane'de örgütlenirken, imalathanelerin çoğunun nispeten küçük olduğu Çağlayan'da herhangi bir sendikal faaliyet söz konusu değildi. Ancak, buradaki işçiler olaylardan haberdardı: Örneğin kimileri, büyük fabrikalarda çalışan komşularından olan biteni öğreniyordu. Ayrıca, Türkiye'deki büyük grevleri ve solun diğer faaliyetlerini aktaran günlük gazeteleri de okuyorlardı. Bu olaylardan ne ölçüde etkilendiklerini söylemek zor. Birçoğu radikal sendikalara laik tutumlarından ötürü yabancılaşırken, birçok kişi de söz konusu olaylara katılmıştı. Aslında, sendika faaliyetlerine katılan işçilerin, bir yandan çatışmalarda yer almış, bir yandan da, bir şekilde, dinî inançlarını korumuş olmaları mümkündür. Bu konu daha ayrıntılı incelemeyi gerektirmektedir.

Tahmin edileceği üzere, sınıf bilinci, Çağlayan'da, işçilere oranla patronlar arasında daha hızlı gelişiyordu. Bu, giderek zenginleşmelerine ve kent içinde daha çok dolaşmaları sayesinde kendi meslek ve sınıflarından insanlarla tanışma fırsatlarının olmasına bağlanabilir. Mahalledeki bazı yeni patronların, işadamı konumlarını güçlendirdikçe, giyim ve

---

21 Türkiye'deki işçi sendikalarının bir değerlendirmesi için bkz. Toker Dereli, *The Development of Turkish Trade Unionism*, İstanbul (İstanbul Üniversitesi Yayınları: 1348) 1968; o dönemdeki işçi hareketlerine ilişkin bir çalışma için bkz. Anıl Çeçen, *Türkiye'de Sendikacılık*, Ankara (Özgür Yayınları) 1973.

22 Bu yazı, 1973'te Türkiye'de sıkıyönetimin yürürlükte olduğu bir dönemde yazılmıştır. Daha sonra sıkıyönetim kalkmış, ancak işçi hareketindeki izleyen dönemdeki gelişmeleri araştırmak mümkün olmamıştır.

davranış biçimlerinin de değiştiğini gözlemledim. Sınıf farklılaşmasındaki bu açık göstergeleri hemen fark eden işçiler, onlara eskisi gibi *abi* demeyip *bey* diye hitap ederek alaycı bir tavır sergiliyorlardı. Patronlarsa bu durumdan rahatsız oluyor, zaman zaman bu yeni hitap şekline karşı nasıl bir tutum takınacaklarını bilemiyorlardı.

IV

Bu çalışmanın yürütüldüğü dönemde, sınıf ve cemaat arasındaki etkileşimin ne yönde ilerleyeceği belli değildi. Geleneksel güçler, Çağlayan halkının toplumsal yaşamında ağırlıklı bir yer tutarken, güncel siyaset de olayları belirlemekte çok etkili oluyordu. Sınıf ve cemaat açısından, Türkiye'deki toplumsal değişimin yönünü anlamak için, diğer pek çok faktör arasında, ekonomik ve malî piyasalarının, Türkiye hükümetinin kararlarının, (o sıralar Avrupa'daki Türk işçilerinin dönme olasılığından etkilendiği görülen) Türkiye'deki genel ekonomik durumun, sendika faaliyetlerinin gücünün ve niteliğinin göz önüne alınması gerekmektedir.[23]

"Class and Community in Urban Turkey" [C. A. O. Nieuwenhuijze, ed., *Commoners, Climbers, and Notables: A Sampler of Studies on Social Ranking in the Middle East*. (Leiden: E. J. Brill, 1977)]

23 Antropolojinin metodoloji teknikleriyle eğitilmiş biri olarak, ulusal veya uluslararası önemdeki bu tür faktörleri tatmin edici ölçüde değerlendirmem güç olsa da, kent ortamında çalışırken, bunları göz ardı etmek çok zor. Mahallede doğrudan gözlenemeyen veya oraya doğrudan yansımayan bu fenomenler, yerel düzlemde büyük etkiler yaratabilirler. 'Gördükleri'ni dikkate alıp bu faktörleri göz ardı etmek, esasen, analizi çarpıtmak olur. Doğrudan yerel gözlem, kaçınılmaz olarak miyopluğa yol açtığına göre, yerel düzlemde ne olduğunu tam olarak kavramak için mahallenin dışındaki dünyaya da bakmak gerekiyor. Yukarıda, sınıf ve işçi hareketini değerlendirerek böyle bir girişimde bulunmaya çalıştım. Tek bir yazıda söz konusu faktörleri ayrıntılarıyla ele almak imkânsızdır.

ENFORMEL BİR EKONOMİNİN RASYONALİTESİ
(Adana ve Mersin'de Konut Edinme Süreci)

Dünyanın pek çok yerinde olduğu gibi Türkiye'de de, kent ekonomisine ilişkin dinamikleri anlamak için, enformel toplumsal kurumlar ile insanlar arasındaki akrabalık, hemşehrilik ve mezhep bağlarını incelemek gerekir. Bu durum, kentteki bütün toplumsal ve ekonomik kesimler için geçerli olmasına rağmen, özellikle kırsal kesimlerden gelerek, bugün çoğu yasadışı konut statüsünden çıkmış, nispeten yeni gecekondularda yaşayan en yoksul yeni kentliler söz konusu olduğunda daha belirgindir.

Bu tür cemaatlerin toplumsal ekonomisini incelerken, Polanyi'nin (1968) yaklaşımını büyük ölçüde benimseyen Godelier'in (1972) yıllar önce yazdıklarını anımsamak faydalı olacaktır. Godelier, ekonominin toplumsal bir mantığı olduğunu hatırlatır; bu, ekonomi içinde yürütülen faaliyetlerin rasyonalitesine ilişkin herhangi bir değerlendirmede, maliyet ve kazanımlara ilişkin -çoğu zaman bilinçli olmayan- genel hesaplamaların dikkate alınması gerektiğine işaret eder. Dolayısıyla, bugünün ekonomik rasyonalitesi, anlık bir mübadelenin ötesine geçen, diğer toplumsal alanla-

ra, geçmiş ve geleceğe uzanan daha genel bir rasyonalitenin parçasıdır.

Bu yazıda, tam da böyle bir toplumsal rasyonaliteye dayalı enformel ilişkilerden oluşan bir sistemden bahsedeceğiz. Kent ekonomisinin belli bir sektörü -arsa ve konut sektörü- üzerinde duracağız. İnceleme alanını, Adana ve Mesin'deki gecekondu mahalleleri oluşturmaktadır. 1985'te, Çukurova Metropol Bölgesi Kent Geliştirme Projesi[1] kapsamında incelenen bu mahalleler, söz konusu kentlerde nüfusun büyük bir bölümünü barındırıyordu: O dönemde, Adana'da nüfusun yaklaşık yüzde 63'ünü, Mersin'de ise yüzde 40'ını gecekondulular oluşturuyordu. Adana ve Mersin'deki gecekondularda oturanların büyük bir bölümü, Güneydoğu Anadolu'dan göç eden, anadili Kürtçe veya Arapça olan insanlardı. Diğerleri ise, Çukurova ve civarındaki bölgelerden göç etmişti. 1985'te, iki kentin çeşitli gecekondu mahallelerinde üç aylık bir saha çalışması yürütülmüştü. Araştırmada, emlâkçı, müteahhit, inşaat malzemesi satan dükkân sahibi 25 kişinin yanı sıra, arsa ve konutlarını satın almak için başvurdukları yöntemler konusunda yeni ev yapan 26 kişiyle derinlemesine mülâkat yapılmıştır.[2]

Bu bölgede arsa alma ve bir gecekondu yapmanın ardında yatan 'ekonomik rasyonalite', çok karmaşık toplumsal hesaplamalara dayanır. Söz konusu rasyonalite, insanları, kentin 'saf piyasa güçleri'nden ya da en azından formel kurumlara ve gayri şahsî ilişkilere dayanan bir ekonomiden

---

1 Devlet Planlama Teşkilâtı'nın Proje Geliştirme Birimi ve Dar Al Handasah Danışmanları Ltd. üyelerine çalışmanın yürütüldüğü dönemde bana verdikleri destekten dolayı, Michael Meeker'e bu yazının ilk versiyonunu okuyarak eleştirdiği için teşekkür ederim. Analizlerdeki hataların tüm sorumluluğu bana aittir.

2 Örneklemin küçük olduğunu dikkate alırsak, bu yazıda sunulan rakamlara dayalı genellemeler, istatistiksel olarak anlamlı değildir; bunlar, sadece eğilimlerin hangi yönde olduğunu kabaca göstermek amacıyla verilmiştir. Dolayısıyla, bunları yorumlarken ve başka açılardan ele alırken dikkatli olmak gerekmektedir.

uzaklaştırır. Ücretlere, tasarruflara ve konut maliyetlerine ilişkin 'formel sektör'ün standart sayısal verilerinin kullanıldığı bir çalışmada, düşük gelir gruplarından ortalama bir bireyin, bir yıllık ücretle ancak on metrekarelik bir konut alabileceği sonucuna varılmıştır (Kavrakoğlu vd., 20: 20-22).[3] Kendi yürüttüğümüz çalışmadan biliyoruz ki, aslında bu bireyler, çoğu zaman ortalama büyüklüğü 100 metrekare olan konutlar inşa etmektedirler. Bunu nasıl başardıkları, ancak formel ekonomik sistemdeki rollerinin ötesine, enformel ekonomideki yerlerine bakıldığında anlaşılabilir. Bu durumu anlayabilmenin en iyi yolu, gelir, tasarruf ve harcamalara ilişkin formel verileri bırakıp, bu konudaki enformel göstergeleri dikkate almaktır.

Görüşme yaptığımız ailelerin hane gelirinin önemli bir bölümü, formel gelir araştırmalarında yer almıyordu, çünkü söz konusu gelir, çoğu zaman vergi beyanında bulunulmayan düzensiz işlerden elde edilmekteydi. Dolayısıyla bu aileler, daha yüksek harcanabilir [*disposable*] gelire sahiptiler. Bu ailelerin hiçbiri formel tasarruf veya kredi kurumlarına başvurmuyor, ancak, aylık hane geliri dışındaki kazançlarını konut sahibi olmaya ayırabiliyorlardı. Ev sahibi olmanın sosyoekonomik mantığı, bireyleri, geniş aile kaynaklarını paylaşmaya, uzun vadede akrabalar ve diğer kişilerle salt maddî olmayan karşılıklı yükümlülükler içine girmeye yöneltmektedir. Bu durum, bazen, kentin başka bir bölgesinden daha ucuza alabilecekleri malları -muhtemelen daha elverişli kredi koşulları veya uzun vadeli toplumsal ve ekonomik çıkarlar nedeniyle- oturdukları mahalledeki arkadaş ve tanıdıklardan daha pahalıya almalarına yol açmaktadır. Ayrıca, enflasyonu dikkate alarak dayanıklı inşaat malzemelerine yatırım yapmaktadırlar. Banka veya diğer

3 Bu çalışmanın bir özeti İngilizce olarak yayımlanmıştır: Kavrakoğlu vd. (1987).

formel kredi kurumlarına hiçbir zaman başvurmamaktadırlar, çünkü formel sektörün kuralları, hesaplamalarında çok önemli bir yer tutan, ayrıca kendilerini daha güçlü ve güvencede hissetmelerini sağlayan toplumsal mantığı dışlamaktadır.

Zaman zaman mal ve emek takası söz konusu olsa da, bu kentlerdeki enformel arsa ve konut ekonomisi büyük ölçüde nakit parayla yürüyordu. Enformel olarak işleyen ayrı bir ekonomiden ziyade, piyasa ekonomisine eklemlenmiş, "toplumsal dolayıma dayalı" [*socially mediated*] diyebileceğimiz bir dizi piyasa ilişkisiyle karşılaşmaktayız. Konut yapımına ilişkin enformel ekonomiden söz ederken, hanelere doğrudan veya ek gelir sağlama bakımından önem taşıyan enformel ekonomiyi kastetmiyoruz. Ek gelir elde etmek için iş saatleri dışında çalışılması, ihtiyaçların evde ücretsiz üretimle karşılanması veya besin ve diğer ihtiyaç maddelerinin memleketten getirilmesi, başka yerlerde olduğu gibi, Çukurova'daki gecekondu bölgelerinde de yaygındı (Pahl, 1980). Ücretlerin, hanenin ihtiyaçları için gereken miktarın sürekli olarak altında kaldığı bir toplumda bu pek de şaşırtıcı değildir. Burada, arsa ve konut giderlerinin büyük ölçüde güvene dayalı ilişkilerle sağlandığı bir ekonomiyi açıklamaya çalışacağız. Söz konusu ilişkiler, gerçek veya kurgusal [*fictive*] akrabalıklara, bölgesel ve etnik bağlara yahut komşuluğa dayanmaktadır. Bu ekonomi, her biri aynı toptancıyla iş yapan, ancak kendi aralarında pek bağlantıları olmayan, çok sayıda mahalle pazarına dayanmaktadır. Müteahhitlik yapacak kişilerin her biri farklı bir kredi mekanizmasını kullanarak, gereksinim duydukları emek gücünü ve inşaat malzemelerini, bu mahalle pazarlarından tedarik etmektedir. Fiyatlar ve ödeme koşulları mahalleden mahalleye olduğu kadar alınan mal ve hizmetin cinsi ile satıcı ve alıcı arasındaki ilişkinin niteliğine göre de değişmektedir. Maliyet yalnızca parasal

değerlerle hesaplanmaz. Daha önce işaret ettiğimiz gibi, tarafların gerek kısa gerekse uzun vadedeki çok boyutlu çıkarlarını dikkate alan, incelikli ve çoğunlukla bilinçli olmayan bir toplumsal hesaplama da söz konusudur.

Konut Yatırımlarının Anlamı

Türkiye'de ev yapmak ya da almak, hangi toplumsal sınıfa mensup olursa olsun, gerek kırsal gerekse kentsel kesimdeki bütün aileler için önemli bir olaydır. Ebeveynlerin, imkânları elveriyorsa, çocuklarına ev yapmakla mükellef oldukları kabul edilmektedir. Bu, üst-orta sınıfa mensup kentliler arasında olduğu kadar, Anadolu'nun en ücra köylerinde de geçerlidir. Toplumun Batılılaşmış elit tabakasında, nesiller arası kaynak akışı, diğer konularda olduğu gibi, ev yapma veya alma durumunda da genellikle hem kız hem de erkek evlatlar için geçerlidir. Anadolu'nun kırsal kesimlerinde ve kentlerdeki düşük gelirli ve daha geleneksel tabakada, mirasın geleneksel usulde paylaşımı, kız çocukların alacağı payı sınırlayabilmektedir. Bu durumda kız çocukları taşınabilir malları alırken, ev sadece erkek çocuklara verilmektedir. Ebeveynlerin, çocukların ve torunların barınma ihtiyaçlarını karşılaması, geleneksel yaşam döngüsünün bir parçası olarak görülmektedir. Ebeveynlerin yardımı, doğrudan nakit para, emek girdisi, besin ve diğer ihtiyaçların karşılanması veya bunların birkaçı şeklinde olabilmektedir. Bazen ebeveynler, ister birlikte ister ayrı otursunlar, evli oğullarına destek sağlar; bazen de, genç bir çiftin ev yapması, gerek kendi ihtiyaçlarını gerekse (erkek) çocuklarının bir kısmının veya hepsinin ihtiyaçlarını karşılayabilecekleri anlamını taşır. Ebeveynlerin, yaşlandıkları zaman bu evde oturma olasılığı vardır; o halde yaptıkları masraflar, kendilerine de güvence sağlayan bir yatırımdır.

Ebeveynlerin ev yapımına yardım etmedikleri veya buna imkânlarının olmadığı durumlarda, çoğunlukla erkek kardeşler arasında yardımlaşma görülüyordu. Araştırma sırasında, pek çok kişi, erkek kardeşlerin, kısa vadeli çıkarlarından büyük fedakârlıklarda bulunarak, ev yaparken (bize söylediklerine göre sırayla) birbirlerine yardım ettiklerini anlatmıştı. Yardımlarda karşılıklılık beklentisi, ebeveynlerle çocuklar arasındakine nazaran, kardeşler arasında daha yüksekti. Kardeşlerin birbirlerine yardımı ya inşaatın yapımı ve borç ödeme süresince gelirler ve diğer kaynakları birleştirme ya da önemli ölçüde emek girdisi sağlama şeklinde gerçekleşmektedir. Aileler arası yardımlaşmanın sınırlı olduğu durumlarda, çoğunlukla altın veya ev eşyası gibi aile malları satılarak inşaatın yapımı ve borç ödeme süresince haneye gereken ek gelir sağlanıyordu. Bu dönemde hane tüketimi asgari seviyede tutuluyor, ihtiyaçlar, tanıdık mahalle esnafından veresiye alışverişle karşılanıyordu.

İncelenen gecekondu bölgelerinde, ailelerin, ev sahibi olmak için, gelirlerinin önemli bir kısmını tasarrufa ayırdıklarını, değerli eşya ve mallarını elden çıkardıklarını, tüketimlerini kıstıklarını veya inşası devam eden binalara taşındıklarını gördük. Birinci derece akrabalar, malvarlıklarının (veya zamanlarının) önemli bir kısmını, ev yapan çocuklarına (veya kardeşlerine) yardım için harcamaktan kaçınmıyorlardı. Bu insanlar, evlerini, Batı Avrupa ve Kuzey Amerika'daki durumdan farklı olarak, ev yaşamının çeşitli aşamalarından geçerken, değişen ihtiyaçları karşılamak için alınıp satılacak bir mal olarak görmüyorlardı. Türkiye'de ortalama bir kişi için ev, sadece kendi kuşağının ve çocuklarının değil, sonraki kuşakların da ihtiyaçlarını karşılayacak, geleceğe dönük bir aile yatırımı anlamı taşımaktadır. Evi ömür boyu satmayıp, çocuklarına miras bırakmak üzere inşa ettikleri için, planını da yaşam döngüsünün bütün aşamala-

rında karşılaşacakları azami ihtiyaçlara göre yapmaktaydılar. Başlangıçta binanın sadece bir kısmını inşa edebilseler dahi, tasarladıkları azami büyüklüğü hep dikkate alıyorlardı. Dolayısıyla, yapının, kat çıkmaya veya ilave odalar yapmaya elverişli olması gerekiyordu. Evliliğin ilk yıllarında küçük bir ev yapma veya satın alma, ailenin ihtiyaçları arttıkça satıp daha büyüğünü alma, gecekondu toplumundaki çoğu insanın yabancısı olduğu bir fikirdi. Gecekondu bölgelerinde piyasa güçleri, geleneksel aile ve cemaatin ihtiyaç ve değerlerinin dolayımıyla devreye girmektedir.

Gerek konut yapımına ilişkin uzun vadeli hedefler, gerekse evin sadece çekirdek aileye ait bir mülk olarak görülmemesi nedeniyle, başta ebeveynler ve kardeşler olmak üzere geniş aile fertleri, mal ve varlıklarının önemli bir kısmını evin yapımına aktarmaktan kaçınmaz. Dolayısıyla, çoğu kişi binanın yasal statüsünden emin olmasa da, yapımı için tahsis ettiği parayı bir kayıp olarak görmez. Tersine, ev, geniş ailenin malvarlığının yeni bir parçası sayılır.

Gelir: Geniş Aile Kaynakları ve Hanehalkının Refahı

Çalışmanın yapıldığı dönemde, haneler sahip oldukları kaynaklar açısından büyük çeşitlilik gösteriyordu. Kürt ve Arap nüfusun yoğun olduğu doğu illerinden gelenler, genel olarak Çukurova çevresinden göç edenlerden daha yoksuldu. Bu dengesizlik, kısmen aylık hane gelirindeki önemli farklardan kaynaklanıyordu: Çukurovalıların geliri, doğulularınkinden yaklaşık üçte bir oranında daha fazlaydı. Bu, bir ölçüde, hanehalkı sayısının, yani beslenecek fert sayısının, Çukurovalılarda 5,5 iken, doğurganlık oranının yüksek olduğu Doğu Anadolulularda 6'nın üzerinde olmasından kaynaklanmaktadır. Çukurovalıların kişi başına geliri, doğulularınkinin yaklaşık iki katıydı. Ücretli çalışan fertle-

rin sayısı doğululara ortalama 2,3, Çukurovalılarda ise 1,8'di. Ancak, doğulu hanelerde toplam fert sayısının daha yüksek olması, gelirden fert başına düşen payın daha düşük olması anlamına geliyordu. Çukurovalılarda 3,9 olan bağımlılık oranı (yani, ücretli çalışanların tüketicilere oranı), doğululara 4,2'ydi.

Hanede refahı sağlayacak yollardan biri, birden fazla ücretli çalışanın olmasıdır. Diğer bir yol, hanedeki fert sayısını olabildiği kadar düşük seviyede tutmaktır. Üçüncüsü ise, tüketimi, hanenin ihtiyaçlarına ve gelirine göre düzenlemektir. Bu, hassas ve başarılması güç bir dengedir. İncelediğimiz aileler, hanehalkı içinde çalışan sayısını olabildiğince artırarak kaynaklarını azami düzeye çıkarmaya çalışıyorlardı. İncelenen hanelerin yarıdan çoğunda birden fazla ücretli çalışan bulunmaktaydı. Ancak, doğulular, hanedeki toplam tüketici sayısını düşürme konusunda daha başarısızdılar. Ayrıca, eşlerinin ev dışında çalışmasına izin vermediklerinden, Çukurovalılar için önemli olan bir gelir kaynağını da yitiriyorlardı. Çukurovalıların, fabrikalarda veya kamu hizmetinde çalışma, vasıflı veya ücreti yüksek işlere girme olasılığı daha yüksekti. Örneklemimizde yer alan (biri hariç) bütün memurlar ve bütün fabrika çalışanları Çukurovalı'ydı. Doğulular, daha çok, seyyar satıcılık, inşaat işçiliği gibi daha az gelir getiren işler yapıyorlardı. Bu işlerin birçoğu mevsimlik ve güvencesi olmayan işlerdi. Büyük ölçekli kuruluşlarda çalışanların faydalandığı sosyal güvenlik ve diğer haklara sahip olmaya çalışmıyorlardı.

Çukurovalılar, hanehalkı büyüklüğü, kişi başına gelir, hane geliri ve bağımlılık oranı açısından sahip oldukları avantajların yanı sıra, evlerini yaparken, aile ve köydeki kaynaklardan da daha çok yararlanıyorlardı. Hane ve ailelerin malvarlığı ve köydeki kaynakları konusunda güvenilir sayısal verilere ulaşmak çok güçtür. Görüşülen kişilerin pek çoğu,

malvarlıklarının değerini tespit etmekte güçlük çekiyordu. Bazı kişiler ise bu konuda bilgi vermek istemiyordu. Çoğu kişi, ailesinin malvarlığını bir meta olarak görmüyordu. Köydeki arazi veya hayvanların, eşin altın bilezik ve takılarının satılabileceğini düşünmüyorlardı. Bunlar "belirli amaçlar için nakde dönüştürülebilecek" [*limited purpose currency*] kaynaklardı. Bunların satışı için en meşru gerekçe ev almaktı. Dolayısıyla, ailenin bu tür malvarlıklarının parasal değerinin farkına varılması, ancak satıldıkları zaman mümkün olabiliyordu. Bu koşullarda, potansiyel satın alma gücünü hesaplarken, formel tasarruf miktarını kullanmak anlamlı olmayacaktır.

Çok sayıda insan, karşılığı ödenmeyen aile ve köy kaynaklarından faydalanmıştı. "Karşılığı ödenmeyen" ifadesiyle kastettiğimiz, mal veya para şeklinde geri ödeme yükümlülüğünün olmamasıdır. Bu, aile kaynaklarını kabul etme ve kullanmanın başka tür yükümlülük ve karşılıkları gerektirmediği anlamına gelmez. Çukurovalılarda, bu tür karşılığı ödenmeyen kaynaklardan faydalanma eğilimi doğululara nazaran daha yüksekti.

Bunun nedeni, bu bölgeden olanların, doğululara kıyasla daha varlıklı olması ve mekânsal yakınlığın, aile kaynaklarının, kentteki ihtiyaçlar için aktarılmasını kolaylaştırmasıydı. Görüşülen Çukurovalıların birçoğu, köylerine çok sık gittiklerini ve oradan en azından çabuk bozulmayan yiyecekler getirdiklerini belirtmişlerdi. Köyle bağlarını kesme eğilimi doğulularda daha çok görülüyordu; bu, kısmen uzaklıktan, kısmen de yoksulluk ve kan davasının yanı sıra Doğu'da süren çatışmalardan kaynaklanıyordu. Doğulu ailelerin topluca göç etmeleri daha yaygın olarak rastlanan bir durumdu; Çukurovalılarda ise, en azından ailenin bir ferdi, patrimonyal aile düzenini sürdürmek üzere köyde kalıyordu.

Bina Yapımı ve Ev Sahibi Olma Süreci

Araştırmanın yapıldığı dönemde, bölgedeki herhangi bir gecekondu mahallesinin yeni gelişmekte olan bir kesiminde dikkati çeken ilk şey, konutların tür ve büyüklük açısından çok çeşitli olmasıydı. Üstü tenekeyle örtülmüş, sıvanmamış, derme çatma yapılardan, ikinci katının yapımına başlanmış, boya-badana yapılmış, sağlam, tek katlı evlere dek uzanan büyük bir çeşitlilik söz konusuydu. Bu ikisi arasında, inşa sürecinin çeşitli aşamalarında olan farklı büyüklüklerdeki evler bulunuyordu. Gözlemlenen durumun, konut inşası ile ev sahibi olma sürecinin eşzamanlı bir kesiti olduğu, ilk bakışta fark edilmeyebilirdi. Bu derece çeşitlilik gösteren konut türleri, hemen hemen her ev sahibinin geçirdiği bir sürecin bütün aşamalarını gösteriyordu. Yoksul mahallelerde, inşaatın başlangıç aşamalarında olan konut oranı, daha varlıklı mahallelere kıyasla daha fazlaydı.

Çukurova bölgesinde ev sahipliği, kente göçle başlayan, aşama aşama ilerleyen, belli bir örüntüye sahip, uzun vadeli bir süreçtir; bu süreç, pek çok kişi için, ancak ilerleyen yıllarda tamamlanacaktır. Yaşları 11 ile 57 arasında değişen hane reislerinin, kente geldikleri dönemdeki yaş ortalaması 26'ydı. Çukurova bölgesinden olanlar, ortalama olarak 22 yaşında, doğulular ise 30 yaşında kente gelmişlerdi.

Bu göçmenlerin, kentte ev yapacakları bir arsa sahibi olmaları yaklaşık sekiz yıllarını alıyordu. Görüştüğümüz kişilerin üçü hariç hepsi derme çatma veya kalıcı bir konut yapmadan önce kirada oturmuşlardı. Kiracılık, ev sahibi olma sürecinde ilk aşamaydı. Araştırmanın yapıldığı dönemde, Adana'da kendi evi olanların yaklaşık dörtte üçü daha önce kirada oturmuşlardı. Hane reislerinin arsa sahibi oldukları dönemdeki yaş ortalaması 33'tü. Ortalama olarak Çukurovalılar 30, doğulular ise 34 yaşında arsa sahibi olu-

yordu. Kalıcı bir konutun yapımına başlanana kadar hayli zaman geçiyordu. Bu süre ortalama dört yıldı. Ev sahiplerinin bu aşamaya geldikleri zamandaki yaş ortalaması 37'ydi. İnşaata başlama aşamasına daha çabuk geçen Çukurovalılarda bu ortalama 33'tü. Doğulular ise, arsa sahibi olduktan ortalama yedi yıl sonra, 41 yaşındayken bu aşamaya geçebilmişlerdi.

Çoğu kişi bu sürede, arsanın borcunu ödüyor, evin yapımı için gereken kaynakları ve parayı sağlıyor ve/veya inşaat malzemelerini tedarik ediyordu. Görüştüğümüz kişilerin yarısı, arada geçen bu dönemde hem kira ödememek, hem de kalıcı konut için gereken inşaat malzemeleri ve diğer kaynakları biriktirebilmek için, geçici, derme çatma evler yapmışlardı. Diğerleri ise, ya akrabalarıyla oturmuş ya da kalıcı konutlarını, yaklaşık olarak araziyi aldıktan sonraki bir buçuk yıl içinde tamamlamışlardı. Ortalama olarak, kalıcı konutların yapımı bir yılı alırken, derme çatma evlerinki bir ay bile sürmüyordu. Örneklemimizdeki hane reislerinin, inşa sürecinin çeşitli aşamalarındaki evlerine taşındıkları dönemdeki yaş ortalamaları 38'di. Bu ortalama Çukurovalılarda 34, doğulularda ise 41'di. Göç ettikten sonra, kendi evlerine taşınana kadar yaklaşık 12 yıl geçirmişlerdi.

İnşaatın Tamamlanma Aşamaları

Aileler, konutlarına, inşa sürecinin çeşitli aşamalarında taşınmışlardı. Kalıcı konutların yedisine kaba inşaat biter bitmez, beşine ise, kaba inşaatın yarısı tamamlandığında yerleşilmişti. Kaba inşaatların ne içi ne de dışı sıvanmıştı; pencere çerçeveleri (ve oda kapıları) takılmamıştı. Pencereler, geçici olarak -genellikle bir kış idare etmek üzere- naylonla kapatılmıştı. Bazı evlerde elektrik yoktu. "Yarı kaba" inşaatın temel özelliği, epey masraf gerektiren pencerelerin ve oda kapıları-

nın takılmasıydı. "Yarısı tamamlanmış" binaların içiyle birlikte çoğu zaman dış duvarları da sıvanmıştı. "Tamamlanmış" bir gecekondunun iki temel özelliği, boya-badana yapılmamış ve/veya zemin döşemelerinin eksik olmasıydı. Mutfak, su ve tuvalet gibi diğer tesisatlar, hem yarı kaba inşaatta hem de yarısı tamamlanmış binalarda bulunuyordu.

Çukurovalıların konutlarının yaklaşık yüzde 20'si, doğuluların ise yarıdan çoğu, kaba inşaat halindeydi. Bu durum, doğuluların evlerinin ortalama inşa sürecinin nispeten kısa oluşunu açıklayabilir. İki aşama arasındaki süre, borç ödeme ve bir sonraki aşama için gerekecek kaynakları biriktirmekle geçiriliyordu. Daha masraflı olmasına karşın, kaba inşaatın yapımı en hızlı aşamaydı, çünkü hanehalkı, inşaatı, en azından taşınılabilecek hale getirmeyi hedefliyordu. İnşa süreci, ailenin taşınmasından sonra yavaşlamaktaydı. Genellikle sonbaharda kaba inşaat bitiyor, ardından aileler, yedi-sekiz ay sonra, ilkbahar veya yaz boyunca çalışarak binayı yarı kaba hale getiriyorlardı. Yarı kaba inşaattan yarısı tamamlanmış bina aşamasına gelene dek geçen süre daha uzundu, çünkü konut kabataslak da olsa tamamlanmış ve en büyük yatırım yapılmıştı. Sıva, zeminin döşenmesi ve boya-badana işlerinin elzem olduğu düşünülmüyordu; artık başını sokacak bir çatısı olan aile de, bu işleri çabucak yapma mecburiyeti duymuyordu.

Arazi, Emek ve İnşaat Malzemeleri Piyasası

Arazi: Formel Alım-Satımlar

Çukurova bölgesindeki gecekondu sakinleri, genellikle kendilerinin olmayan arazilere yerleşmiyorlardı. Sadece dört hane reisi arazilerini bu şekilde ele geçirmiş, sonradan çıkan af yasasına göre tapu işlemleri için başvurmuştu. Örnekle-

mimizdeki kişilerden arsa satın alanların hepsi, hisseli tapu sahibiydi. Bölgede, gecekondu mahallelerindeki arazi satışlarının yaklaşık yüzde 80'i emlâkçılar aracılığıyla gerçekleşiyordu; ancak, daha enformel düzeyde, ikinci el satışların gerçekleştiği küçük bir piyasa da söz konusuydu. İncelediğimiz 18 arazi satışından altısında peşin ödeme yapılmıştı. Peşin parayla arazi alanlardan yalnızca biri Çukurovalı bir hane reisiydi. Arazi alımı konusunda bilgi sahibi olduğumuz 11 doğuludan beşi peşin, altısı ise taksitle ödeme yapmıştı.

Nispeten yoksul olan Doğu Anadolulular arasında neden bu kadar çok kişi peşin ödeme yapmayı tercih etmişti? Bu soruya net bir cevap bulmak pek kolay olmasa da, iki görüş ileri sürülebilir: Batılılara kıyasla daha çok sayıda doğulu, köyleriyle bağlarını tamamen koparıyor, çoğunlukla köylerindeki arazi ve/veya hayvanlarını satarak gelir elde ediyor, bu geliri başka şekilde değerlendirmeyi de pek düşünmüyordu. Yahut da, batılılara nazaran piyasa ekonomisine daha az uyum gösteriyor, arazi alırken taksit yerine peşin ödeme yapmayı tercih ediyorlardı. Taksitle arazi alımında, toplam borcun ortalama yüzde 32'si peşin olarak ödeniyordu. 3 aydan 24 aya dek uzayabilen taksitler, ortalama 16 aylık bir süreyi kapsıyordu.

Emlâkçıların arazinin borcu tümüyle bitene kadar inşaatın yapımına izin vermemesi, Adana'da yaygın olarak görülen bir durumdu. Borç bitene kadar, tapu senedini ellerinde tutuyor, bazıları da alıcıya arazinin sınırlarını net olarak söylemiyorlardı. Hatta bazıları, belirli aralıklarla arazileri kontrol ediyorlardı. Bunun iki nedeni vardı: Birincisi, tapu halen kendi ellerindeyken arsanın yasadışı kullanımına engel olmaktı. Diğer neden ise müşterinin, malî kaynaklarını inşaata değil, borcunu ödemeye ayırmasını sağlamaktı. Adana'nın gecekondu bölgelerindeki en büyük emlâk şirketlerinden biri, formel sistemde ödeme garantisi olarak sık başvurulan

yöntemi, yani senetleri kullanmadığını söylemişti. Mersin'deki uygulama çok farklıydı. Burada çok daha formel bir sistem geçerliydi. Emlâk şirketleri, çoğu durumda borcun ödenmesini banka teminatıyla güvence altına alıyor ve inşaatın borç bitmeden yapılmasına izin veriyordu.

Aralarında farklar olmasına rağmen her iki kentte de arazi satışı, ev sahibi olma sürecinin en formel aşamasıydı. Çoğu arazi satışı, formel emlâk şirketleri aracılığıyla uzun süre düzenli ödemeler yapılarak gerçekleşiyordu. Arazinin borcunu ödemek, inşaatın diğer aşamalarında yapılan borçlara kıyasla daha uzun sürüyordu. Şahsî bağlantılar ve kişiye özel birtakım kolaylıklar, gecekondu yaşamının diğer alanlarına kıyasla, arazi piyasasında çok daha sınırlı bir etkiye sahipti. Emlâk şirketleri, gecekondu mahallelerinde değil, işyerlerinin olduğu daha merkezî semtlerde bulunuyordu. Bunlara şahsî bağlantıların yerine, daha çok formel kanallardan ulaşılıyordu. Gecekondu mahallelerinin yeni gelişmekte olan kesimlerinde, bir zamanlar tarla ve boş arazi olan yerlerde satılık arsa ilanlarına sık sık rastlanıyordu. Bu ilanlarda, kent merkezindeki şirketlerin isim, adres ve telefon numaraları bulunuyordu. İnşaat yapımına ilişkin diğer hiçbir konuda bu tür formel ilanlara rastlanmıyordu.

Emek: Gecekonduları Sahipleri mi Yapıyor?

Mülk sahibinin yoğun emek harcadığı derme çatma yapılar dışında, aslında pek çok kişi evini kendisi yapmıyordu. Anlaştıkları bir inşaat ustasına, iş çıkışında veya hafta sonlarında yardım etseler de, genellikle inşaatın bütün sorumluluğunu üstlerine almıyorlardı. İncelediğimiz kalıcı gecekondulara harcanan bütün emeğin yaklaşık dörtte biri, ya ev sahibi ya da yakın akraba ve (daha seyrek olmak üzere) arkadaşların yardımıyla ücretsiz olarak sağlanıyordu. Evin

yapımına harcanan emeğin yüzde 80'i bu şekilde sağlanabildiği gibi, bu tür bir işgücünün hiç kullanılmadığı da oluyordu. Öte yandan, haklarında veri toplayabildiğimiz kalıcı ev sahiplerinin sadece yaklaşık yüzde 20'si kendi evlerinin yapımına emekleriyle katkıda bulunmamışlardı. Ev sahibinin inşa sürecindeki en önemli rolü, inşaat ustası ve diğer işçilerle anlaşarak onları denetlemek ve inşaat malzemelerini satın almaktı. Bütün ev sahipleri bu işleri yaptığı için, konutlarını kendilerinin yaptığını söylemek mümkündü. Ev sahiplerinin fiziksel emek girdisine baktığımızda, toplam işgücü içinde oranı küçük de olsa, hemen hemen her inşaatta bu tür bir işgücü kullanıldığını söyleyebiliriz.

Ev sahipleri deneyimli inşaat işçisi değilse, bu işi üstlenecek bir ustayla anlaşıyorlardı. İnşaat yapımında epey deneyimleri olanların bile hemen hemen hepsi, kaba inşaatın en çok beceri gerektiren, kolon ve çatı betonlarını dökme işini yapacak birini tutmuşlardı. Kaba inşaat bittikten sonra, eğer sıva, elektrik ve su tesisatı döşeme gibi uzmanlık gerektiren işleri ücretsiz yapacak yakın bir aile ferdi yoksa, bu işlerin her biri için ayrı ayrı vasıflı işçiler tutulmuştu. Hemen hemen her durumda, ustalar, ya komşu ve arkadaşlar arasından bulunan, ya da komşu ve arkadaşlar aracılığıyla bağlantıya geçilen, dolayısıyla ev sahibiyle aynı etnik gruba veya bölgeye mensup kişilerdi. Ev sahibi ile usta arasındaki ilişki, ya zaten daha önceden kişisel bir nitelik taşıyordu, ya da aracı kişilerin yardımıyla hızla kişisel bir boyut kazanıyordu. İlişkinin niteliğine bağlı olarak ücretlerin ödenme koşullarında bazı değişiklikler söz konusu oluyordu.

Kaba inşaata dökülecek beton miktarı ve binanın büyüklüğüne göre çoğunlukla ustanın çıkardığı hesapta genellikle anlaşma sağlanıyordu. Ev sahibi, üzerinde anlaşılan toplam miktarın genellikle yaklaşık üçte birini peşin olarak veriyordu; bu miktar, toplam borcun yüzde 15-20'si ile yüzde

50'si arasında değişebiliyordu. Bütün miktarı peşin olarak ödeyen birine rastlamamıştık. Ödemeler, inşa sürecinde, genellikle düzenli aralıklarla yapılıyor, çoğunlukla inşaatın bitiminden birkaç ay sonrasına dek sürüyor, ama bu süreyi pek aşmıyordu. İnşaat için tutulan diğer işçilerin ücretlerinin ödenmesinde de benzer bir sistem geçerliydi. Ödeme süresi, ev sahibi ile işçiler arasındaki ilişkinin niteliğine bağlı olarak farklılık gösteriyordu. Genellikle inşaat bittiği zaman ücretin de tamamının ödenmesi konusunda anlaşılıyordu - ancak, bu süre çoğunlukla aşılıyordu.

Kalıcı konutların ortalama işçilik maliyeti, bütün inşaat harcamalarının yüzde 20'si civarındaydı. Söz konusu maliyet yüzde 10 ile yüzde 30 arasında değişiyordu. Geçici konutların inşasında işçiliğin büyük bir kısmını ev sahibi üstlendiği için, bu masraf çok daha düşük oluyordu. Kalıcı konutların işçilik maliyetinin yüzde 15'in altında olduğu dört durumdan üçünde, ev sahibi veya akraba ve arkadaşların yardımı, harcanan toplam işgücünün yüzde 50 veya daha fazlasını oluşturuyordu. Ev sahibinin işgücünün büyük bir oranını sağlaması, tahmin edileceği gibi, emek maliyetini azaltıyordu. Yine de, çoğu kişi inşaat için usta ve işçi tutuyordu.

İnşaat Malzemeleri: Kişisel İlişkilere Dayalı Piyasalar

Biri dışında bütün evlerin inşaat malzemelerini ev sahibi kendisi almıştı. Her yerde bulunmayan demir dışında, diğer malzemeler genellikle mahalledeki dükkânlardan temin ediliyordu. Demir ve çimento dışındaki inşaat malzemeleri taksitle alınabiliyordu. Malzemelerin taksitle alınması, ev sahibinin malî kaynakları ve kişisel ilişkilerine bağlıydı. Malî gücün sınırlı olduğu durumlarda, kişisel ilişkiler malî kaynaklara dönüşüyordu. Taksitle alışveriş koşullarını belirleyen, büyük ölçüde satıcı ile alıcı arasındaki ilişkiydi.

İnşaat malzemesi satan dükkânlar genellikle mahalle içinde iş yapıyor ve alışverişi satıcının kişisel ilişkileri belirliyordu. Piyasalarda bilgi ve erişim, enformel toplumsal ilişkiler ağını kullanmaya bağlı olduğu için, tam anlamıyla serbest piyasa koşullarının bulunmadığını söyleyebiliriz. Yani, mesela X mahallesinde ev yapan biri, çimentoyu (bazen ulaşım ücreti de eklendiğinde) o mahallede daha ucuz olsa bile, Y mahallesinden almıyordu. Bunun nedeni fiyat farkını bilmemesi değil, oradan alışveriş yaptığında peşin ödeme yapmak zorunda olmasıydı, çünkü bu bölgedeki dükkân sahipleri ile kişisel bağlara dayanan herhangi bir ilişkiyi sürdüremeyecekti. Başka bir mahalledeki satıcıyla özel bir ilişkisi olan biri ise ondan taksitle mal alabiliyordu. Görüştüğümüz kişiler, yeni bir mahallede ev yapmaları gerekirse, inşaat malzemelerini, kişisel ilişkilerinin olduğu eski mahalledeki satıcılardan almanın mantıklı olacağını sık sık belirtmişlerdi.

Ayrıca, X mahallesindeki Çukurovalı bir satıcı da, doğuluların bulunduğu Y mahallesinde dükkân açmayı düşünmeyecekti, çünkü potansiyel müşterileriyle kişisel ilişkiler kurmakta güçlük çekecek, iş hacmini gereken düzeye çıkaramayacaktı. Müşterileri tanımadığından ve aracı olacak kişiler pek bulunmadığından, taksitle satış için gereken güven ilişkisini kuramayacaktı. Gecekondu bölgelerinde, tamamen karşılıklı güvene dayanan enformel bir taksitle ödeme sistemi söz konusuydu. Alışverişler, çoğunlukla yasal bağlayıcılığı olmayan küçük bir deftere ya da kağıt parçalarına not ediliyordu. Ödenmeyen borçları alabilmek yasal yolların gerektirdiği masraflara değmediği için senet pek kullanılmıyordu. Enformel teminat mekanizmalarını tercih ediyorlardı, müşteriyi tanımaya veya bir tanıdığın kefil olmasına dayanan bir sistem geçerliydi. Ödenmeyen borçlar, bütün satışların yüzde 5'inden daha az bir meblağı oluşturuyordu. O dönemde, inşaat malzemeleri sektörü, tümüyle

olmasa da büyük ölçüde, kentin sınırlı bir kesimine hizmet veren pek çok alt-piyasadan oluşuyordu.

Evin yapımına başlamadan önce dayanıklı inşaat malzemelerini alarak sınırlı kaynakları azami ölçüde değerlendirmeye çalışmak, görüştüğümüz kişilerin çok yaygın olarak başvurduklarını söyledikleri bir yöntemdi. Arsalarına derme çatma bir ev yapanlar, kalıcı konut için gereken briket ve demiri, birkaç yıl boyunca parça parça alarak biriktiriyorlardı. Bazı evlerin maliyetini hesaplamanın zor olmasının bir nedeni de buydu. Derme çatma konutların veya arsayı kuşatan kalıcı çıplak duvarların bitişiğine kalıcı konutların yapımı için yığılmış briket ve demir öbeklerine sıklıkla rastlanıyordu. İnşaat malzemelerinde görülen enflasyon oranını düşünecek olursak, bu tür bir yatırım çok mantıklıydı. Başvurdukları bir başka yol da (vadeli alım), malların parasının teslimattan aylar önce satıcıya ödenmesiydi. Bu yol, en çok, briket alırken kullanılıyordu. Bu da enflasyona karşı bir önlem olup, usta açısından da paranın başka şeylere harcanmayacağının garantisiydi. Küçük ölçekli ve özellikle sınırlı sermayeli satıcılar, büyük ölçekli işler yapanlara kıyasla, bu tür işlemleri daha kolay kabul ediyorlardı, çünkü onlar da kendi yapacakları alışverişler için sermayeye ihtiyaç duyuyorlardı. Mahallelerde, inşaat malzemelerinin takas edildiği enformel bir sistem de mevcuttu. Görüştüğümüz kişilerin bir kısmı, demiri, henüz kendi evinin yapımına başlayamayacak durumda olan komşu ve arkadaşlarından almışlardı; borçlarını para ile değil, onlara yeni demir alarak ödemişlerdi, bu da malı, yeni piyasa fiyatıyla almaları demekti.

Bütün inşaat malzemeleri taksitle satılmıyordu. Satıcılar, nakit ödemeyle almak zorunda oldukları malzemeleri, kendileri de çoğunlukla aynı koşulda satıyorlardı. Satıcının bir malı alış koşullarının esnek veya katı oluşu, genellikle müşteriye de aynen yansıtılıyordu. En temel ve en pahalı inşaat

malzemelerinden ikisi, çimento ve demir, istisnalar dışında daima nakıt ödeme koşuluyla satılıyordu. Aynı koşul, kum, çakıl ve pencere camlarının satışında da geçerliydi. Briket satışında çoğunlukla taksit yapılıyordu. Örneklemimizde yer alan ev sahiplerinin yarıdan çoğu briketi taksitle almışlardı. Taksit süresi genelde uzun değildi; iki üç aylık vade tanınıyordu; çoğu kişi bu süreyi bir ay kadar aşsa da, süreyi altı aya dek uzatanlar da oluyordu. Temel girdileri olan çimentoyu nakit ödemeyle alan briket imalatçıları, çoğunlukla nakit parayla satış yapıyor, ancak sık sık taksit yapmak zorunda kalıyorlardı. Bu kişiler dayanıklı malzeme ürettikleri için, tuğlayı iş hacminin düşük olduğu kış aylarında imal edip, yeni inşaat sezonunda daha yüksek fiyatlara satabiliyorlardı. Briket fiyatının yüzde 20 ile 50'si arasında bir miktar peşin ödeniyordu. Kalan borçtan ya çok düşük bir faiz alınıyor ya da hiç alınmıyordu. Taşıma masraflarının da dahil edilebildiği ödeme koşullarını, daha önce belirttiğimiz gibi, satıcı ile alıcı arasındaki ilişki ve o bölgedeki piyasa koşulları belirliyordu. Mahallede önemli bir rekabet söz konusu olduğunda, alıcıya daha cazip koşullar sunmak zorunda kalıyorlar, fiyatlar da genellikle diğer mahallelerdekine kıyasla daha düşük oluyordu.

Pencere ve kapı alınırken, ya şehir merkezlerindeki dükkânlardan yeni mal alınıyor, ya da ikinci elden yine nakitle alışveriş yapılıyordu. Ismarlama kapı veya pencere yaptırılırken ise çoğunlukla taksitle alışveriş söz konusu oluyordu. Kalıcı konut sahiplerinin çoğu, siparişle yaptırılan, kaliteli ahşap çerçeve ve doğramaları tercih ediyordu. Bu tür alışverişlerin çoğu (belki de dörtte üçten fazlası) taksite bağlanıyor, bütün borcun yaklaşık üçte biri ile yarısı arasında bir miktar peşinat olarak ödeniyordu. Ödemeler, altı aya kadar uzayabiliyor, hatta daha da uzun sürebiliyordu. En büyük esneklik peşin ödenen miktar için söz konusuydu;

bunu belirleyen de marangoz ile müşterisi arasındaki ilişkiydi. Ödeme tarihinde değişiklik söz konusu olduğunda, ya çok düşük bir oranda faiz alınıyor, ya da hiç alınmıyordu. Tespit edebildiğimiz en yüksek faiz oranı yılda yüzde 12'ydi; bu, o dönemdeki enflasyon oranının epey altındaydı. Marangozhanenin taksitli alışveriş sisteminde, inşa sürecindeki bütün alışverişlerden daha esnek koşullar söz konusuydu. Tahminimize göre bu, büyük ölçüde, marangozların sürekli ihtiyaç duydukları en temel girdi olan keresteyi satın alma koşullarının çok esnek olmasından kaynaklanıyordu. Marangozhaneler keresteyi ya birkaç aylık taksitlerle ya da bölgenin ormanlık arazilerinde kesim hakkı olan köylülerden çok ucuza alabiliyor, dolayısıyla keresteyi piyasa fiyatından ucuza mal edebiliyorlardı.

Boya-badana, su ve elektrik tesisatı için genellikle toplam borcun yarısı peşin ödeniyor, kalan borç en fazla bir iki aylık çok kısa taksitlere bağlanıyordu. Peşin alışverişlerde yüzde 10 oranındaki KDV bazen alınmıyordu. Ödeme süresi, sadece müşteri tanıdıksa veya dükkân sahibini tanıyan bir kefili varsa uzatılıyordu. Enflasyon oranının yüksek olduğu bir ekonomide, satıcılar, ya kendi ilişki ağları sayesinde zamlardan önceden haberdar olabiliyor ve zamlar açıklanmadan mümkün olduğu kadar çok stok yapmaya çalışıyor, ya da briket gibi inşaat malzemelerini kış aylarında bol miktarda imal ediyorlardı. Kendi ürünlerini imal ederek satan briket imalâtçıları ve marangozlar, bu piyasada en elverişli taksit koşullarını sunan satıcılardı.

Malî Kaynak Mekanizmaları

Bu bölümde, verilerimizin bir kısmını, malî kaynak mekanizmaları açısından tekrar ele alacağız. Bir gecekondunun inşasında gereken malî kaynakların temini için genellikle

birlikte kullanılan birkaç alternatif yönteme başvurulmaktadır: (i) ödemelerde doğrudan hane gelirinin kullanılması, (ii) aile ve arkadaşlardan borç almak, (iii) karşılık gerektirmeyen aile veya köy kaynaklarına başvurmak, (vi) taksitle alışveriş, (v) tasarruflar ve banka kredileri.

Veri elde edebildiğimiz durumlarda, (arsa dışında) toplam inşaat maliyetinin üçte ikiden büyük bir kısmı, doğrudan hanenin toplam aylık geliriyle karşılanmıştı. Ücret, ek işlerden sağlanan gelirler, ikramiye, tazminat ve vergi iadeleri buna dahildi. Ailelerin (ebeveyn ve çocuklar ya da kardeşler gibi) ayrı oturan fertleri, gerektiğinde, belli bir amaçla gelirlerini (ve emek gibi diğer kaynaklarını) birleştirip ortaklaşa kullanabildikleri için hane geliri çok değişkendi. Hane geliri ve kişi başına gelir, bir ölçüde, ailenin, yaşam döngüsünün hangi aşamasında olduğuna da bağlıdır. Hane reisi yaşlandıkça, kişi başına ortalama gelir düşerken, bütün ailenin ortalama geliri artar. Burada gereken rakam, 'inşaat aşamasındayken elde edilen gelir'dir; başka dönemlere ilişkin veya dönemlerden soyutlanarak hesaplanan gelir düzeyleri ölçüt olarak kullanılamaz. Türkiye'de (ve başka ülkelerde) aile gelirine ilişkin resmî araştırmalar, enformel diyebileceğimiz ek gelir kaynaklarını genellikle kapsamaz. Dolayısıyla, bu araştırmalarda, bizim açımızdan anlamlı birimler olan hanehalklarının -kendi evlerini yaparken- büyüklüğünün esneklik göstermesi ve bu sayede elde ettiği gelirler göz ardı edilir.

İnşaat masraflarının peşin parayla karşılanmasında, bölge veya kişi başına gelir açısından pek fark söz konusu değildir. Ancak, iki farklı bölge ve gelir grubu arasında, inşaat sürecinde ve buna paralel olarak inşaata yaptıkları ortalama harcamalarda bir farklılık söz konusuydu. Rastladığımız kaba inşaatların ikisi dışında hepsi doğululara aitti. Çukurovalılara kıyasla daha düşük gelire ve daha sınırlı kaynaklara

sahip olan doğulular, evlerine, inşaatın daha erken aşamalarında taşınmak zorundaydılar. Konuta yapılan ortalama harcama, konut yatırımına ilişkin bölgesel (gelir) farklarının en iyi göstergesidir. Çukurovalılar evlerinin inşasına (hatırlayacağımız gibi kişi başına en düşük gelire sahip olan) doğuluların yaklaşık iki katı harcama yapıyorlardı.

Veri elde edebildiğimiz kişilerden yaklaşık üçte ikisi, toplam inşaat maliyetinin yüzde 10'dan azı ile yüzde 75'i arasında değişen oranda parayı aile ve arkadaşlarından ödünç almıştı. Bu oran ortalama yüzde 20'ydi. Hane gelirlerinden karşılanan toplam inşaat maliyetinin yaklaşık dörtte biri bu şekilde borç alınmıştı. Bu açıdan bölgesel farklara rastlanmaktadır. Çukurovalılar, inşaat maliyetinin hane geliriyle karşılanan kısmının sadece yüzde 20'sini, doğulular ise üçte ikisini borç almışlardı. Ancak, aileden borç alınarak yapılan inşaatların yüzde 70'i Çukurovalılara aitti. Aile ve arkadaşlardan borç alındığında faiz söz konusu değildi; geri ödeme koşulları ise çok esnekti. Burada da, ödeme koşullarını belirleyen temel unsur, ödünç alan ile veren kişi arasındaki ilişkinin niteliğiydi. Gecekondu mahallelerinde çok geniş çaplı bir enformel borç alma sistemi mevcuttu. Pek çok aile, ihtiyaç fazlası paraya sahip olup bunu bankaya yatırmıyordu. Bu paranın bir kısmını, borç olarak birbirlerine aktarıyorlardı. Bugün borç verenler, yarın bu sistemden yararlanmayı bekleyebilir, borç alan taraf olabilirlerdi. Sistemin bu açıdan karşılıklılığa dayanması şaşırtıcı değildir. Ama bu çok enformel, belirsiz, kesin olarak tanımlanmamış bir karşılıklılık türüdür.

Hakkında bilgi edinebildiğimiz hanelerin üçte ikisinden çoğu, konutlarının inşası için 'karşılık gerektirmeyen' aile ve köy kaynaklarından yararlanmıştı. Bütün inşaat masraflarının yaklaşık yüzde 30'unun bu şekilde karşılandığı belirtilmişti. Karşılık gerektirmeyen kaynaklar, nakit para, aile

fertlerinden gelen hediyeler ve köydeki arazinin satışını kapsıyordu: Muhtemelen kişinin kendisine veya eşine düşen miras, mahsulden elde edilen gelir, tarlaların kira geliri ve aile kaynaklarıyla elde edilen altın ve diğer mallar bu kaynaklar arasındaydı; karşılaştığımız bir durumda da yurtdışında çalışan oğul para göndermişti. İnşaat maliyetinin yüzde 50'den fazlasının aile ve köy kaynaklarından sağlayan kişilerin üçte ikisini Çukurovalılar oluşturuyordu. Çukurovalıların nispeten daha varlıklı olduklarını, köylerinin daha yakın olduğunu ve memleketleriyle ilişkilerini sürdürme eğilimlerinin daha yüksek olduğunu dikkate alırsak, bu hanelerin, evlerinin inşası için gereken bu tür kaynakları daha çok kullanabilmeleri hiç de şaşırtıcı değildir. Aile ve köy kaynaklarından büyük oranda (inşaat maliyetinin yüzde 40'ı) faydalanmak, kişi başına gelir düzeyine göre değişiklik gösteriyordu, bu yönteme en çok orta gelir grubundakiler başvuruyordu. En yoksul ve en zengin olanlar bu kaynaklardan daha sınırlı bir oranda faydalanıyordu: Bunun nedeni, en yoksulların elde edebilecekleri bu tür kaynakların bulunmaması, en zenginlerin ise muhtemelen bu kaynaklara acil ihtiyaç duymamasıydı.

İnşaat ustaları, mümkün olduğunda malzemeyi taksitle alıyor, işçinin parasını sonra ödemek üzere anlaşıyorlardı. Bunun için arkadaş ve komşularını aracı olarak kullanarak mahalledeki satıcılarla ilişkiye geçiyor veya dostluk kurmaya çalışıyorlardı. Malzeme ve (aylık ücretler de dahil olmak üzere) işçi ücretlerinin yarıdan biraz daha fazlası nakit parayla ödeniyordu. Ya bütün masrafların yüzde 70'i peşin parayla karşılanıyor, ya da bu miktar vadeli alışverişlerde peşinat olarak veriliyordu. Bütün masrafların yaklaşık yüzde 30'u, iki ay ile altı ay arasında karşılanıyor, bazen de bu süre aşılıyordu. Bu süre, ekonomik güce ve taraflar arasındaki ilişkinin niteliğine bağlı olarak değişiyordu.

Örneklemimizdeki kalıcı gecekondulara harcanan toplam emeğin yaklaşık dörtte biri ev sahibi, yakın akrabalar ve/veya arkadaşlarca sağlanıyordu. Ücretsiz sağlanan emek girdisi çoğunlukla vasıfsız olduğundan, tahminimize göre, toplam emek maliyetinden tasarruf ortalama olarak yüzde 15 ile 25 civarındaydı.

Çukurova bölgesindeki gecekondu sakinleri tasarruf amacıyla bankaları pek kullanmıyorlardı. Bazıları, ilkesel olarak faize karşıydı; çoğu, bu tür resmî finans kurumlarına tam olarak itimat etmiyordu. İncelediğimiz gecekondu mahallelerinin hiçbirinde banka şubeleri yoktu. İnsanlar malvarlıklarını açıklamaktan çekindikleri için, tasarruflarına ilişkin doğru bilgiye ulaşmak hiç de kolay değildi. En yaygın tasarruf biçimlerinden biri altın almaktı. Ancak, bu tasarruf biçiminin ne kadar yaygın olduğunu veya inşaat masraflarının ne kadarının altın yatırımlarıyla karşılandığını tespit edebilmek çok zordu. Yaygın olarak başvurulan diğer bir tasarruf yöntemi, daha önce de değindiğimiz gibi, dayanıklı inşaat malzemelerini önceden satın almak ve inşaata başlayana kadar bunları biriktirmekti. İnşaat malzemelerinde görülen nispeten yüksek enflasyon oranını dikkate aldığımızda, bu, en rasyonel tasarruf biçimlerinden biri olarak görünmektedir. Bu durumda ne kadar malzeme alınacağını belirleyen ölçüt, malzemenin dayanıklılığı, inşaatın yapımı için gereken miktar ve bunları koyacak yeterli yerin olup olmamasıydı.

Görüşülen kişilerden sadece biri konutunun inşası için bankadan kredi almıştı: Adanalı bir çiftçi olan bu kişi inşaat maliyetinin yaklaşık yüzde 15'ini ziraî kredi olarak bankadan almıştı. Gecekondulların arazilerinin tapuları olmadığından, inşaatın yapımı için bankadan kredi almaları mümkün değildi. Görüştüğümüz kişilerden hiçbiri tefeciden borç almamıştı. Aile ve arkadaşlar varken çok yüksek faizlerle borç ödemek hiç de rasyonel olmayacaktı.

Enformel karşılıklı yardım sistemi, gecekondu mahallelerinde çok yaygındı. Faiz ödemek gerekmediği gibi ödeme koşulları da çok esnekti. Geri ödeme koşulları, ihtiyaçlara ve daha önce de değindiğimiz gibi ödünç veren ile alan kişi arasındaki ilişkinin niteliğine bağlı olarak belirlenebiliyor ve bu koşullarda duruma göre değişiklikler yapılabiliyordu. Bu, insanların denetleyebildiklerini düşündükleri bir sistemdi. Gecekondulular, büyük ölçüde birbirlerinden destek alıyor, malî ve diğer konularda devlet kurumlarına veya diğer formel kurumlara değil, birbirlerine itimat ediyorlardı. Görüşülen pek çok kişi, uzun vadelerle geri ödeme koşulları bulunan formel kurumlardan borç almaktan kaçındıklarını ifade etmişti. Sabit ödemeleri yapamayacakları endişesi taşıyor ve haklı olarak ödemelerin keyfi bir şekilde yükseltilebilme olasılığından da çekiniyorlardı. Bu, çoğu doğulu olan mevsimlik işçiler için daha çok geçerliydi. Formel kredi sistemi denetimlerinin tamamen dışındaydı ve bu onları huzursuz ediyor, hatta korkutuyordu.

Sonuç: Ev Sahibi Olma ve Borç Ödeme Süreci

Gecekondu mahallelerindeki ev sahipleri, inşaatın hızını ve yapım aşamalarını, ellerindeki kaynaklara göre değiştirebildikleri ve borç ödeme koşullarında da belli ölçüde esnekliklere sahip oldukları için, kendi evlerini inşa edebilmişlerdi. Arsa alındıktan sonra inşaata başlayana dek Çukurovalılar ortalama üç yıl, doğulular ise yedi yıl bekliyorlardı. Bu süre, arsanın borcunu ödemekle ve kalıcı konutun yapımına başlamak için gereken kaynakları biriktirmekle geçiyordu. Bu aşamada derme çatma evler inşa edenler, kirada oturanlara kıyasla inşaatın yapımını daha uzun süre 'askıya alabiliyor'lardı. Evin yapımı ortalama sadece bir yıl sürüyordu (medyan altı aydı), ancak bu süre bir aydan altmış

aya dek büyük çeşitlilik gösteriyordu. Görüştüğümüz kişilerin yarısı evlerini altı ay içinde yapmışlardı, ancak bunlardan çoğunun evlerine kaba inşaat halindeyken taşındıklarını unutmamak gerekir. Hatta gelir düzeyi yüksek olanların bir kısmı da kaba inşaata taşınmışlardı. Bunlar kaynaklarını ancak düzensiz aralıklarla kullanabiliyorlardı.

Kaba inşaatın tamamlanmasının ortalama beş ay sürdüğünü akılda tutmak gerekir. Bütün kalıcı konutların yaklaşık yüzde 7'si, kaba ya da yarı-kaba inşaat aşamasındaydı, yani bunlar sıvası yapılmamış, bitmemiş tek katlı konutlardı. Kaba inşaat aşamasından yarı-kaba inşaat aşamasına geçmek yaklaşık olarak yedi veya sekiz ay sürüyordu. Yarı-kaba aşamadan yarısı tamamlanmış aşamaya geçmek için ortalama olarak neredeyse bir yıl gerekiyordu. Bu süreyi olduğundan kısa göstermiş olabiliriz, çünkü incelediklerimiz arasında yarısı tamamlanmış binaların sayısı çok azdı. Mahallelerdeki gözlem ve görüşmelerimiz, bizi, önemli sayıda hanenin yarı-kaba aşamada, rakamlarımızın gösterdiğinden daha uzun bir süre harcadıkları çıkarımına götürmektedir.

İnşa sürecinin zamanlama ve aşamalarının ustaya sağladığı esnekliğin yanı sıra, enformel borç alma ve ödeme sisteminde de önemli ölçüde esneklik söz konusuydu. İnşaat malzemeleri alırken vade genellikle birkaç ayı geçmiyordu, ancak belirtilen sürede ödeme yönünde katı bir koşul söz konusu değildi. Taraflar arasındaki ilişkiye ve alıcının ikna kabiliyetine göre ödeme süresi uzatılabiliyordu. Görüşülen satıcıların çoğu, ödemelerin gecikmesi ve aksamasından yakınmış, alıcılarla son derece enformel ve şahsî ilişkiler içinde oldukları için, bir şey yapamadıklarını ifade etmişlerdi. Şahsî ilişkilerin söz konusu olduğu bu tür bir piyasada borcun ödenmesi gibi bir durumla pek karşılaşmıyorlardı; ancak ödemelerin aksaması yaygın olarak rastlanan bir durumdu. Şahsî ilişkilerden dolayı geciken ödemelerden faiz

almıyor, alabileceklerini de düşünmüyorlardı. Bu kişiler de aile ve arkadaşlarından borç alıyorlardı. Bu tür borçlar için faiz sōz konusu değildi ve ödeme koşullarında daha büyük bir esneklik sōz konusuydu. Çoğu durumda, ödeme koşullarındaki esneklik, borçlu ve alacaklı arasındaki ilişkinin yakınlık derecesine bağlı olarak artıyordu.

Çukurova bölgesinin gecekondu mahallelerindeki enformel konut finans sisteminin, bu bölgedeki toplumsal yapıların çok doğal bir sonucu olduğunu gözlemlemiştik. Bu finans mekanizmaları, hem yerel toplumsal ilişkiler sistemini hem de bunlara atfedilen yerel anlamları yansıtmaktaydı. Bu tür ilişkiler ve anlamlar, ancak içinde bulundukları toplumsal ortamdan bakıldığında anlaşılabilir, yani rasyonel olarak görülebilir. Bunlar, bir piyasa sisteminin ayrı ayrı, birbirinden kopuk işlemleri ve yalıtılmış 'atomları' olarak değil, tersine, yerel eksenli, ama aynı zamanda kapsamlı bir toplumsal ve kültürel sistemin bileşenleri olarak anlam kazanırlar. Bu anlam ve ilişkiler, mekânsal olarak yerelliğin, zamansal olarak da şimdiki sakinlerinin yaşamlarının sınırlarının ötesine geçer. O halde bu yazıyı Godelier'nin (1972: 317) sōzleriyle noktalayalım: "Sonuçta, rasyonellik fikri bizi, toplumsal yaşamdaki yapıların temelini incelemeye mecbur eder."

"The Rationality of an Informal Economy: the Provision of Housing in Southern Turkey" (Mübeccel Kıray, ed., *Structural Change in Turkish Society*. Bloomington: Indiana University Turkish Studies, 1991.)

KAYNAKÇA

Duben, Alan, "The Significance of Family and Kinship in Urban Turkey", Ç. Kağıtçıbaşı, ed., *Sex Roles, Family and Community in Turkey*. Bloomington, Indiana: Indiana University Press. 1982.

Godelier, Maurice, *Rationality and Irrationality in Economics*. New York: The Monthly Review Press, 1972.

Kavrakoğlu, İ., Kaylan, A., Özekici, S., Özmucur, S., Tamer, G., "Konut Sorunu ve Çözüm İçin Öneriler", İstanbul Sanayi Odası Araştırma Dairesi. 1983. "A Systems Approach for the Turkish Housing Problem", *Interfaces* 17(5):1-10. 1987.

Pahl, R. E., "Employment, Work and Domestic Division of Labor", *International Journal of Urban and Regional Research* 4:1-20. 1980.

Polanyi, Karl, *Primitive, Archaic and Modern Economies: Essays of Karl Polanyi* (ed. G. Dalton). Boston: Beacon Press. 1968.

TÜRKİYE KENTLERİNDE AİLE VE AKRABALIĞIN ÖNEMİ

Türkiye'de kırsal nüfusun, geçmiştekine benzeyen geniş aile hanelerinde, kentsel nüfusun ise giderek Batı'daki aile biçimine benzeyen çekirdek aile hanelerinde yaşadığı yolunda çok yaygın bir mit vardır.[1] Kentlerde, özellikle eğitimli kesimde çok yaygın olan bu mite inananlar, kırdan kente göçle birlikte, eski kırsal ailenin küçülerek, kentteki küçük aileye dönüştüğü görüşündedir. Bu mitin bir başka versiyonuna göre, kırsal geniş aileler, kente göç sürecinden önce, kırsal kesimde yaşanan hızlı toplumsal değişimlerin etkisiyle çekirdek ailelere dönüşmüştür. Bu mitlere inananlar şu konuda görüş birliği içindedir: Çekirdek ailelerin ayrı hanelerde yaşadığı kentlere göç süreciyle birlikte, geniş ailenin, diğer akrabalık bağlarının veya genel olarak akrabalığın önemi, zamanla, geniş aile fertleri kente uyum sağladıkça azalmaktadır. Bu yazıda, söz konusu inançların, geniş kabul gören mitlerden başka bir şey olmadığını göstermeye çalışacağım; ayrıca, bu kadar önemli bir konunun Türki-

1 Paul Stirling, Diane Sunar ve İlkay Sunar'a yararlı yorum ve önerileri için teşekkür ederim. Elbette yazının bütün sorumluluğu bana aittir.

ye'deki akademik çalışmalarda neredeyse tamamen göz ardı edilmesinin nedenlerinden birinin, tam da bu mitler olduğunu ileri süreceğim.[2]

Türkiye'nin kentsel kesimlerinde aile ve akrabalığın önemini anlamak için iki mesele üzerinde durmak gerekir. Birbiriyle bağlantılı olan, ama ayrı ayrı ele alınması gereken bu iki mesele, genellikle tek bir soruna indirgenir. Birinci mesele, istatistiksel verilerle ilgilidir: Kentlerde çeşitli hane türlerinin[3] sayılarındaki değişimin gösterilmesi, aile ve akraba gruplarındaki bireylerin, çeşitli amaçlarla benzer başka gruplarla ne sıklıkta etkileşime girdiklerinin saptanmasıdır. İkincisi ise, ilkiyle ilgili olmasına rağmen, bağımsız olarak ele alınabilecek kültürel bir meseledir. Kültürel meselenin iki boyutu vardır. Biri çeşitli hane türlerinde, kültüre dayalı

---

2 1980'lere kadar, Türkiye kentlerinde aile ve akrabalık konusunda yürütülen çalışmalar, birkaç istisna dışında, sadece büyük şehirlerin etrafındaki gecekondu mahallelerini ele alıyordu. Bu çalışmaların bazılarına bu yazıda değineceğim.

3 Literatürde, 'aile' ve 'hane' terimlerinin kullanımına ilişkin büyük bir karmaşa söz konusudur. Bunlar çoğu zaman birbirlerinin yerine kullanılmaktadır. Birden fazla evli çiftin birlikte yaşadığı haneler ve onların toplumsal ilişkileri söz konusu olduğunda, bu karmaşa büyük sorun yaratmaktadır. Bu durumda, aile ve hane arasında ayrım yapmak gerekmektedir. Beraber oturan birden fazla aile, ekonomik işbirliği veya yiyeceklerin hazırlanması ve tüketilmesi gibi belli faaliyetleri birlikte yürütmektedir; ancak pek çok toplumda, hem kırsal hem de kentsel kesimlerde yaygın olan bir diğer durum da, evli çiftlerin ayrı oturmasına rağmen bu tür etkinliklerin birlikte sürdürülmesidir. Böyle bir durumda, bu tür etkinlikleri geniş ailenin birlikte gerçekleştirdiğini vurgulamak, ancak, haneyi işlevsel birimden ayırmak gerekmektedir. Bu noktada, büyük ölçüde Wolf'un (1966, s. 61) yaklaşımını benimseyerek, ikamet birimlerini dikkate almaksızın, birden fazla çiftin oluşturduğu örgütsel (veya işlevsel) bir birimi geniş aile olarak tanımlamayı tercih ediyorum. Sonra, Hammel ve Laslett'in (1974, s. 91-93) oluşturduğu çerçeveye bağlı kalarak, birarada oturan bu tür bir geniş aileyi, geniş aile *hanesi* olarak tanımlıyorum. Benim 'geniş' aile hanesi tanımım, Hammel ve Laslett'in "çok aileli hane" terimiyle büyük ölçüde örtüşmektedir; ancak bazen onların hem "geniş aile hanesi" hem de "çok aileli hane" terimlerine tekabül etmektedir (1974, s. 92-93). Türkiye'deki geniş aile hanelerinde, ortak tüketim, çoğu zaman ortak ekonomik faaliyetler ve ortak bir bütçe söz konusudur. Klasik bir geniş aile hanesi, babasoyluluğa dayanan üç kuşaktan oluşur.

tercihlerin önemiyle ilgilidir. Diğeri ise, çeşitli haneler ve akraba grupları içinde veya bunlar arasında bireylerin etkileşimini belirleyen kod veya kodlarla, özellikle benim akrabalık kodu [*kinship idiom*] olarak tanımladığım davranış kodu içinde gerçekleşen toplumsal etkileşimlerin (akrabalar arasında olsun ya da olmasın) boyutuyla ilgilidir.

İstatistiksel veriler, bekleneceğin aksine açık ve net değildir. Türkiye'yle ilgili araştırmaların çoğu, kentlerde aile, akrabalık ve toplumsal değişim konusunda yaygın, ama şüphe götürür belli varsayımlara dayanmaktadır. Bu varsayımların en etkili olanı şudur: Yakın geçmişte, kırsal kesimde yaşanan dönüşümün belirli yönleri, kentte uzun yıllar yaşamanın kır kökenli kesimlerde yarattığı değişim, ya da sanayi toplumunun yapısal gerekleri, hane büyüklüğünü ve biçimini, aile ve akrabalarla etkileşimi, onlardan destek alma sıklığını etkilemektedir. Kentte aile ve akrabalığa ilişkin çok sayıda istatistiksel veri bu varsayımlara göre yorumlanmaktadır. Yararlanılabilecek pek çok veri ise, bu varsayımlara ters düştüğü için göz ardı edilmektedir. Kentlerde, akrabalık kodunun önemine ilişkin olan kültürel meseleye ise bildiğim kadarıyla hiç değinilmemiştir. Bu makalenin yazıldığı dönemde, Türkiye kentlerinde toplumsal ilişkinin kültürel temeline yönelik çalışmalara henüz başlanmamıştı.

Kırsal Dönüşüm, Göç ve Aile

Kapitalist periferide yer alan pek çok ülke gibi Türkiye'de de İkinci Dünya Savaşı sonrasında büyük bir nüfus hareketi yaşanmıştır. Bu hareket, kır ve kent arasındaki dengenin geri dönülmez bir biçimde tersine çevrilmesiyle sonuçlanmıştır. 1950'de nüfusun yüzde 18,5'i kentlerde yaşıyordu. 1975'te bu oran yüzde 42'ye çıkmıştır. 1980 nüfus sayımının ilk sonuçları, ülkedeki nüfusun neredeyse yarısının kentli nüfus

olduğunu göstermiştir (*Genel Nüfus Sayımı*, s. 5). 1980'de İstanbul, beş milyonu aşan nüfusuyla Avrupa'da üçüncü büyük kentti. Ankara'nın nüfusu ise iki milyonu geçmişti.

Bu çarpıcı nüfus hareketi, neredeyse tümüyle, İç ve Doğu Anadolu'nun ve Karadeniz kıyı şeridinin kırsal kesimlerinden kitlesel göçlere bağlanabilir. Bu göçmenlerin büyük çoğunluğunu, köylerindeki aile arazilerinde tarım yapan, yoksul, küçük üreticiler oluşturuyordu; gerçi bu bağımsız üreticiler içinde zamanla tarım işçisi haline gelenler de vardı. Bu aile arazileri, çoğu zaman, Türkiye'deki hane yapısının en karakteristik (ve geleneksel) göstergesi olarak değerlendirilir.

Kırsal ve kentsel haneler arasında karşılaştırma yapabilmek ve zamanla yaşanan değişimleri saptayabilmek için, kırsal bölgedeki bu hanelere yakından bakmak gerekir. Hane (veya aile) biçimini incelemenin, bize mutlaka onun işleyişi hakkında bilgi vermediği yolunda Goody ve arkadaşlarının öne sürdüğü teze katılıyorum (Goody, 1972, s. 4). Gerek uluslararası gerekse Türkçe literatürde, hane (veya aile) biçimine büyük önem verilmiştir. Dolayısıyla, bu konuyu göz ardı etmek yerinde olmaz. Ancak, bu makalenin yazıldığı dönemde, özellikle zamanla yaşanan değişimleri dikkate alarak, bu hanelerin yapısı veya kır-kent farkı konusunda kesin çıkarımlarda bulunmak pek kolay değildi, çünkü bu konuda yapılmış güvenilir araştırmalar yok denecek kadar azdı. Dahası, hane biçimine ilişkin istatistikler, önemli bir olguyu çoğu zaman gizliyor, ailelerin yaşam döngüsünün çeşitli aşamalarında taşınmasına bağlı olarak, hane biçimlerinin sık sık değişim geçirdiğini göstermiyordu. Verilerin toplandığı zamanın sosyolojik enstantaneleri niteliğini taşıyan bu tür sayılar, bize, ailelerin ve fertlerin yüzde kaçının, yaşam döngüsünün çeşitli aşamalarında hangi hane türlerinde yaşamış olduğunu ve bu oranlarda

zaman içinde değişim olup olmadığını göstermez. Bu uyarılardan sonra artık konuya geçebiliriz.

Serim Timur'un, 1969'da Türkiye çapında yapılmış, bu alandaki en sistematik ve güvenilir verileri sağlayan araştırmadan yararlanarak yazdığı kitapta, geniş ailelerin yaşadığı hane oranının, kırsal bölgede (yüzde 25,4), göçmenlerin çoğunluğunun yerleştiği üç metropolden (yüzde 4,6) çok daha yüksek olduğuna işaret edilmektedir (Timur, 1972, s. 31).[4] Kağıtçıbaşı'nın 1975'te yürüttüğü "Çocuğun Değeri" adlı araştırmasında, Timur'un makalesindekine yakın rakamlara rastlıyoruz (1981, s. 24). Oranlar arasındaki bu çarpıcı fark, aslında bir ölçüde, araştırma kategorilerinin oluşturulma biçiminden kaynaklanmaktadır. Timur'un çalışması, metropoldeki bütün hanelerden, geniş aile hanesi olarak sınıflandırılmayan yüzde 12,4'ünün, çekirdek aile hanesinden daha karmaşık olduğunu, yani, ebeveynlerden bir veya ikisinin veya evli çiftten birinin kardeşi veya başka bir akrabasının bulunduğunu ortaya koymaktadır. Söz konusu oran kırsal kesimde yüzde 13,3'tü, yani üç metropoldeki orana çok yakındı. Bu oranları, geniş aile hanelerine eklersek, çekirdek aile hanesinden daha geniş olan hane

4 Timur, geniş aile hanelerini iki türe ayırır: Ataerkil geniş aile hanesi ve 'geçiş aşamasındaki' geniş aile hanesi. Bunları tanımlarken başvurduğu kriter otorite ilişkileridir. Timur, üç kuşağın oturduğu haneyi, ancak otoriteyi temsil eden kişi yaşlı kuşaktan olduğu zaman ataerkil geniş aile hanesi (ona göre gerçek geniş aile hanesi) olarak kabul eder. Kanımca böyle bir kriter, karşılaştırma yapmayı güçleştirmektedir. Dahası, pek çok durumda, otoritenin nesiller arasında paylaşımının bu kadar açık ve kesin bir şekilde saptanabileceğini düşünmüyorum. Timur'un verilerinden, 'geçiş aşamasında' olan geniş aile hanelerinden ne kadarında üç kuşağın tamamının oturduğu, özellikle yaşlı kuşaktan ebeveynin her ikisinin de olup olmadığı net olarak anlaşılmamaktadır. Benim tanımımla örtüşen geniş aile hanesi oranına ulaşabilmek için, Timur'un ataerkil geniş aile hanesi oranına, yüzdesi çok düşük olan 'geçiş aşamasında'ki geniş aile hanelerinin oranını eklemek gerekmektedir (Böylece yüzde 25 ile 30 arasında bir orana ulaşılır). Dolayısıyla, Timur'un istatistiksel verilerini, benim tanımladığım şekliyle geniş aile hanesinin kabataslak bir göstergesi olarak kullanabiliriz.

oranı, üç metropolde yüzde 17, kırsal kesimde ise yüzde 38,7 oluyordu. Bu hanelerin hepsinin veya bir kısmının geniş aile hanesi olarak sınıflandırılması, kuşkusuz, bu hane türüne ilişkin farklı tanımlara göre değişmektedir. Ben düşük olan oranları kullanma eğilimindeyim, çünkü benim kullandığım geniş aile hanesi tanımıma uygun olan rakamlar bunlardır (bkz. dipnot 3).

Timur'un kitabı, bugün gecekonduda yaşayanların önemli bir kısmının köylerinden göç etmiş olduğu bir dönemde yürütülen bir araştırmaya dayandığı için, sunduğu verileri nasıl yorumlayacağımız, üzerinde durulması gereken bir meseledir. Kırsal kesimdeki bütün hanelerin yaklaşık yüzde 25'inde geniş ailelerin bulunması, söz konusu oranın, Anadolu'da öteden beri geçerli olduğunun bir göstergesi sayılabilir mi? Yani, bu oranın, göç öncesindeki dönemde, örneğin 1950'li yılların başlarında da geçerli olduğunu varsayabilir miyiz? Kentlerdeki geniş aile hanelerinin oranıyla karşılaştırma yapmak ve (hatalı olduğunu ileri süreceğim) bir toplumsal değişim göstergesi elde etmek için, bu oran baz alınabilir mi? Eğer tersi geçerliyse, bu oran, kentleşme süreçleri ile hane ve aile yapıları hakkında herhangi bir bilgi sağlamakta mıdır? Yüzde 25'lik oranın, geçmiş için bir anlam taşımadığını, sadece Timur'un araştırmasının yürütüldüğü dönem için geçerli olduğunu mu düşünmeliyiz? Öyleyse bu oran, kırsal hane ve aile yapısında araştırmanın hemen öncesinde gerçekleşen belirli değişikliklere mi işaret etmektedir? Kongar ve diğerlerinin ileri sürdüğü gibi, bu oran, Osmanlılarda yaygın olduğu varsayılan, ataerkil-babasoylu nitelik taşıyan, geniş aile hanesi oranının, son yıllarda azaldığının bir göstergesi olarak yorumlanabilir mi? (Kongar, 1976a, s. 401-2; Erentuğ, 1956, s. 31)

Bu soruyu cevaplamadan önce, konuyla ilgili iki noktaya açıklık kazandırmak gerekiyor. Geniş aile hanelerinin ista-

tistiksel sıklığından mı, yoksa bu hane türünün tercih edilme sıklığından mı bahsettiğimizi net olarak ortaya koymalıyız. Bu iki farklı veri türü kullanıldığında, çoğu zaman farklı rakamlara ulaşılır. 1950'lerden önce Anadolu'nun kırsal kesiminde geniş ailenin ideal aile olarak tercih edildiğini varsaysak bile, tercih edilen ile pratikte yaşananın birbiriyle örtüştüğüne kesin gözüyle bakamayız. Belli bir tarihten bakıldığında, çeşitli hanelerin, birlikte yaşama ve ayrı evlere çıkma döngüsünün farklı aşamalarında olduklarının görüleceğini belirten Paul Stirling, ideal sisteme uygun hanelerde yaşayanların kabaca yüzde 50'yi geçmesinin pek mümkün olmayacağını hesaplamıştır (Stirling, 1965, s. 40). Dahası, zamanla ideal olanın hayata geçirilmesinde yaşanacak muhtemel değişimlerin, ideal tercihindeki muhtemel değişimlerle pek ilgisi olmayabilir. Peter Benedict, özellikle Batı Akdeniz'deki çok farklı bir ideale işaret ederek, Türkiye genelinde aynı idealin geçerli olduğu varsayımını sorgulamıştır. Söz konusu bölgede tercih, yeni kurulan çekirdek ailelerin, ataerkil haneden erken ayrılması yönündeydi. Ancak, görüştüğü kişiler, eskiden orada da İç Anadolu'dakine benzer bir idealin geçerli olduğunu belirtmişlerdi (Benedict, 1976, s. 222-30). Çeşitli türde hanelerin tercihinde bölgesel farkların olup olmadığını ve zamanla bu tercihlerde önemli değişimlerin yaşanıp yaşanmadığını tespit etmek önemli ve ilginç olsa da, bu yazıda bu konu üzerinde durmayacağım. Türkiye'de bu konuyla ilgilenen çoğu araştırmacı gibi, burada daha çok pratikte yaşanan değişimleri ele alacağım. Bu açıdan baktığımda, Kongar ve diğerlerinin eski Türk hanesini (veya ailesini) anlatırken, geçmişteki ideali bugünkü pratikle karşılaştırarak, belki de tam farkında olmaksızın gerçekte yaşanana değil, ideal olana işaret ettiklerini düşünüyorum.

1980'li yıllardan önce, Türkiye'de, geçmişteki kırsal hane

türlerinin dağılımına ilişkin sağlıklı bilgi edinmek çok güçtü.[5] Var olan güvenilir çalışmalar, sınırlı bir dönemde, sadece iki-üç köydeki durumu yansıtıyordu. Anadolu'da, kentleşme öncesi döneme ilişkin en tanınmış köy araştırmalarından biri, Paul Stirling'in, 1949'da Kayseri'nin iki köyünde yürüttüğü çalışmadır. Stirling, o dönemdeki ideal hanenin babasoylu geniş aile hanesi olduğuna sık sık işaret etse de (1965, s. 38), sunduğu sayısal veriler, gerçekte yaşananın çok farklı olduğunu göstermektedir: İki köydeki tüm hanelerin sadece yüzde 24 veya 23'ünde geniş aileler bulunuyordu. Bu nokta araştırmacılar tarafından çoğu zaman göz ardı edilmektedir (1965, s. 38). Stirling bu oranın normalden biraz daha düşük olduğunu tahmin etmektedir; potansiyel geniş aile hanelerinin büyükbabalarını oluşturacak neslin birçok mensubu, 1911'den 1922'ye kadar neredeyse aralıksız süren savaşlarda ölmüştü (1965, s. 40). Aslında, bu köylerde 1971'de yapılan kısa bir araştırma, bu sayıların yüzde 32 ve 26'ya çıktığını göstermiştir (1974, s. 201). Justin McCarthy, 1840'lı yıllarda, biri Bolu'da, diğeri Kastamonu'da, üçüncüsü de Rize'de olmak üzere üç bölgede yapılan bir çalışmada, (benimkine benzer kriterler kullanarak) bütün hanelerin yaklaşık yüzde 31'inin geniş aile hanesi olduğuna işaret etmektedir (1979, s. 314). Karadeniz Bölgesi'nde ülkedeki diğer bölgelere nazaran biraz daha yüksek bir oranda geniş aile hanesi olduğu bilinmektedir (Timur, 1972, s. 33). Bunu, Stirling'in incelediği köylere ilişkin değerlendirmeleriyle birlikte düşünürsek, İç Anadolu ve Karadeniz bölgelerindeki geniş aile hanesi oranının 1840'lı yıllardan günümüze dek önemli bir değişim geçirmediğini söyleyebilir miyiz?[6]

---

5 Timur, bu tür bilgilere ulaşmakta karşılaşılan güçlüklere değinmektedir (1972, s. 49).

6 Hem demograflar hem de başka sosyal bilimciler (Kunstader, 1972, s. 326; Coale, 1966, s. 64-69; Levy, 1966, s. 40-63; Stirling, 1965, s. 40 ve Stirling, 1974,

1970'li ve 1980'li yıllarda kırsal bölgelerdeki çekirdek aile hanesinin oranı (yüzde 55,4) metropollerdeki oranla (yüzde 67,9) karşılaştırıldığında, kırsal ve kentsel kesimler arasındaki farkın çok büyük olmadığı görülür (Timur, 1972, s. 31). Burada işaret edilmesi gereken önemli bir nokta, gecekondu bölgelerinde, metropol genelinden daha yüksek oranda çekirdek aile hanelerinin bulunmasıdır.[7] Timur, kırsal bölgelerde, çekirdek aile hanesi oranının en yüksek olduğu kesimi en yoksul köylülerin oluşturduğunu ortaya koymuştur: Bu oran kendi arazisi olan çiftçilerde sadece yüzde 33,8 iken, ortakçılarda yüzde 63,3, tarım işçilerinde ise yüzde 79,3'tü (1972, s. 55). Dahası, sahip olunan arazinin büyüklüğü değiştikçe, buna paralel olarak hane türünde de farklılıklar olduğu görülmektedir. Çekirdek aile haneleri, arazileri beş hektardan küçük olan çiftçiler arasında yaygındı; geniş aile hanelerine ise büyük toprak sahipleri arasında çok sık rastlanıyordu (Timur, 1972, s. 57; Tekeli, 1978, s. 322; Kandiyoti, 1976, s. 65).[8] 1969'daki "Köy Envanter Etüdleri", bütün kırsal hanelerin yüzde 74'ünün beş hektardan daha az toprağa sahip olduğunu gösterdiğine gö-

---

s. 218), bir nüfustaki çeşitli yaş gruplarının nisbî oranının, herhangi bir dönemde, geniş aile hanelerinin çekirdek aile hanelerine oranını etkileyebileceğini genellikle kabul etmektedirler. Dolayısıyla, farklı zamanlar veya mekânlar karşılaştırıldığında, geniş aile hanelerinin oranının önemini değerlendirebilmek için, bu tür rakamları incelemek gerekir. Ne yazık ki, bu yazıda ele alınan tüm nüfus kesimleri için bu tür verilere ulaşılamamaktadır; dolayısıyla önemli bir noktayı oluşturan karşılaştırmalı demografi boyutu incelenememektedir.

7 Bu oran, Şenyapılı'nın Gültepe çalışmasında yüzde 74 (1978, s. 85), benim Çağlayan'da yürüttüğüm çalışmada yüzde 71, Dirks'in değindiği, Yasa'nın Ankara gecekondularında yürüttüğü çalışmada ise yüzde 72'dir (1969, s. 90).

8 Geniş ailelerin varlıklı kesimlerde daha yaygın olması, dünyanın pek çok yerinde rastlanan bir durumdur. Goody, geniş ailenin en çok, varlıklı Çinli, Arap ve Hintliler arasında yaygın olduğunu gözlemlemiştir. Bu ülkelerde, insanların büyük bir çoğunluğu tarih boyunca çekirdek ailelerde yaşamıştır (1964, s. 47-48). Goody, aynı durumun Afrika kıtası ve -geçmişte- Avrupa için de geçerli olduğunu belirtir (1972, s. 26-27).

re (Güriz, 1971, s. 98), yaygın olan kanaatin tersine, bildiğimiz kadarıyla, en az son 140 yıldır Türkiye'nin kırsal bölgelerinde yaygın olan hane türünün geniş aile hanesi değil, çekirdek aile hanesi olduğunu söylemek muhtemelen yanlış olmayacaktır. Küçük toprak sahiplerinin hanelerindeki fert sayısı (hane başına 4,9 kişi) (Tekeli, 1978, s. 322), Timur'un metropoller için verdiği rakama (4,1) çok yakındır. Kırsal kesimde toprak sahibi olan bütün hanelerdeki ortalama fert sayısı 6,1'di (Timur, 1972, s. 38).

1952'de, kırdan kente kitlesel göçün yeni başladığı dönemde, toprak sahibi bütün ailelerin yüzde 62'sinin arazisi beş hektardan daha küçüktü; kırsal kesimdeki bütün ailelerin yüzde 12,2'si ise topraksızdı (Güriz, 1971, s. 91). Kente göç edenlerin çoğunun küçük toprak sahipleri ve topraksız köylüler olduğunun dikkate alınması (Tümertekin, 1968, s. 52-53), yine bu konudaki yaygın kanaatin tersine (Şenyapılı, 1978, s. 84; Kongar, 1976b, s. 208-11; Yasa, 1966, s. 229-36; Kudat, 1975, s. 31), Türkiye'de, 1950'li, 1960'lı ve 1970'li yıllarda kente göçün, belki de hane türünde geniş aile hanesinden çekirdek aile hanesine doğru bir değişime yol açmadığı çıkarımına götürür. Kongar, geniş kırsal hane mitine ilişkin birtakım kuşkularını dile getirdiği halde (1976b, s. 216), ailedeki değişime ilişkin argümanını bu varsayıma dayandırmıştır (1976b, s. 208). Potansiyel göçmenlerin çoğunun, köylerinde, zaten çekirdek ailelerde yaşadığını kabul edersek, Timur'un bahsettiği, kırsal bölge (25,4) ile metropoldeki (4,6) geleneksel aile hanesi oranları arasındaki farkı, kent yaşamının, geleneksel, babasoylu, kırsal, geniş aile hanesini parçaladığı tezi için kanıt olarak kullanmak doğru olmayacaktır. İster çekirdek aileye mensup olarak kente göç edilsin, isterse aile kente göçten sonra kurulsun, göçmenlerin çoğunun kentteki evlilik hayatı çekirdek aile hanelerinde başlamaktadır; bu durumda, o dö-

nemde, geniş aile hanesi oranının yeni kentliler arasında düşük olmasının, temelde kentteki etkilerden bağımsız olduğu sonucuna varmamız gerekir.

Metropollerdeki geniş aile hanesi oranının düşüklüğü, sadece kente yeni yerleşen hanelere ilişkin bir veri değildir. Söz konusu oranın, metropollerin daha eski sakinleri arasında da çok düşük olmasını nasıl açıklayabiliriz? Bu konuda iki farklı açıklama getirmek mümkündür: Ya Türkiye'de geniş ailelerin oranı, kentlerde, kırsal bölgelere nazaran her zaman daha düşük olmuştu (ya da biz o dönemde, döngüsel bir sürecin muhtemelen düşük olan bir noktasında duruyorduk) ya da Türkiye'nin büyük kentlerindeki geniş aile hanesinin oranında bir düşüş yaşanmıştı. Geniş Osmanlı aile veya hane yapısının ortadan kalktığını yazan veya söyleyen kişilerin, sanırım, tezlerini, kent veya metropol ailesiyle, daha doğrusu metropollerin varlıklı haneleriyle sınırlamaları gerekiyor. Bütün bunlara dayanarak şu argümanı ileri süreceğim: 1970'li ve 1980'li yıllarda, gecekondu kesiminde bile geniş aile hanesi oranının düşük olması, kentin daha eski aileleriyle ilgili olanlardan farklı toplumsal nedenlere dayanmaktadır. Diğer bir ifadeyle, birbirinden bağımsız kökenleri bulunan benzer yapılarla karşı karşıyayız.

Stirling ve McCarthy'nin verilerini genelleyebilirsek, kırsal bölgelerdeki hane türünün, Tekeli (1978, s. 321-24) ve Timur'un (1972, s. 118) ileri sürdüğü gibi, 1950'li yıllardan beri toprak mülkiyetindeki parçalanmaya bağlı olarak veya başka birçok etken sonucunda (Hinderink ve Kıray, 1970, s. 183-89; Kongar, 1976a, s. 401-02; Erdentuğ, 1956, s. 31) kentleşme *öncesinde* değiştiği bile söylenemez. Hinderink ve Kıray gibi Timur da, aile ve hane yapılarındaki değişmeye, toplumların temel altyapılarındaki değişikliklerin neden olduğunu ve özellikle çekirdek aile yapısına geçişin, ücretli iş olanaklarında yaşanan artış veya buna paralel olan, aile

arazisinin geçimi sağlamaya yetmemesi sonucunda gerçekleştiğini ileri sürmektedir (1972, s. 117). Ancak, elde ettiği aile tarihi bulguları, beşer yıllık yaş dilimlerine ayırdığı örnekleminde, her bir yaş grubu [*cohort*] için doğulan hane türlerinde 1945'ten beri (bu gidebildiği en eski tarihtir) hiçbir değişim olmadığını göstermektedir (1972, s. 49-50). Hinderink ve Kıray, Çukurova'nın dört köyünde yürüttükleri araştırmaya dayanarak, tarımda yaşanan gelişmeler ile çekirdek aile (hane) sayısının artışı arasında doğrusal bir ilişki olduğunu ileri sürmektedirler (1970, s. 186).[9] Ancak, sundukları veriler bu görüşü desteklememektedir. Kanımca, gelişme düzeyine göre sıralanan bu köylerde, geniş aile hanesi oranı ile çekirdek aile hanesi oranı arasındaki farkı ortaya koyan bu tür bir eşzamanlı dikey kesit [*synchronic cross-section*], gelişmenin ortak aşamalarının sağlıklı göstergeleri sayılamaz. Seçtikleri köylerden ikisi diğerlerinden farklı bir etnik yapıya ve farklı tarihlere sahiptir; bulundukları arazi de farklılık göstermektedir. Bütün bunlar, tarımsal gelişme ile aile ve hane yapıları üzerinde önemli etkiler yaratabilecek faktörlerdir. Bu köylerin herhangi birinde, aile ve hane yapısındaki değişime ilişkin artzamanlı hiçbir veri sunulmamaktadır. En büyük değişimlerin yaşandığı ve çok yüksek oranda çekirdek aile hanesi bulunan köylerin, büyük toplumsal değişimlerden önce nasıl bir aile ve hane yapısına sahip olduğu konusunda hiçbir veriye rastlamıyoruz.

Timur'a göre, evlenen oğulların erkenden ayrı ev kurmaları, toprakların bütün hanehalkını geçindirmek için giderek

---

9 En yüksek oranda geniş aile hanesinin görüldüğü (yüzde 41,2), aynı zamanda "en az gelişmiş" olan köyde, söz konusu hanelerin yaklaşık üçte ikisi, tam olarak üç kuşaktan oluşmuyordu. Bunların üçte birden çoğunda yalnızca bir büyükanne bulunuyordu (1970, s. 185). Bunları da geniş aile hanesi olarak sınıflandırmak gerekip gerekmediği tartışmaya açıktır. Dolayısıyla, bu yazarların, hane türleri açısından köyler arasında büyük farklar bulunduğu iddiasını desteklemek üzere ortaya koydukları kanıtlar ikna edici değildir.

yetersiz kalmasından kaynaklanıyordu. Toprakların hanenin geçimini sağlamaya yetmemesi, hanelerin bölünmesinde önemli bir etken olabilir, ama çoğu durumda bu soruna karşı çok çeşitli uyum mekanizmalarının devreye sokulduğunu dikkate almak gerekir. Rahatsız edici ama baş edilebilir bir sorunu, rahatsız edici ve baş edilemeyen bir soruna dönüştüren faktör, toprakların yetersizliğinin *yanı sıra*, ücretli iş olanaklarının ortaya çıkmasıdır. Kaldı ki, arazinin bol olmasının da, geniş aile hanelerini her zaman birarada tuttuğu söylenemez. İkinci Dünya Savaşı'nın ardından yaşanan nüfus patlamasından önce ekilebilir arazinin bol olması (Hirsch, 1970, s. 66), bağımsız çekirdek aile hanesi kurmak isteyen veya buna ihtiyaç duyanlara bu olanağı sağlayabilirdi; muhtemelen de sağlamıştır. Daha sonra, toprak kıtlığı bu olanağı ortadan kaldırmıştı, bu tür haneleri ancak köyden göç edenler kurabiliyordu. Eric Wolf, konunun iki yönünü de dikkate alarak, hem toprak kıtlığının hem de bolluğunun çekirdek ailenin yaygınlaşmasını sağlayabileceğini ileri sürmüştür (1966, s. 70-71). Toprak kıtlığı, geniş aile hanesinin bölünmesine yol açabilir, ardından da çoğu zaman göç yaşanır. Arazi bolluğu da, göç olmaksızın geniş ailelerin parçalanmasına neden olabilir. Ücretli iş olanakları gibi diğer faktörler, Türkiye'de hanelerin bölünmesinde rol oynamış olabilir. Eskiden aile büyüklerinin yaşam süresinin daha kısa olması, aynı sürece etki eden bir başka faktör olarak görülebilir. Kandiyoti'nin, geniş ailenin dağılmasına yol açan, geçmişte olmayıp 1970'li yıllarda söz konusu olan etkenler olduğu yönündeki argümanında doğruluk payı olsa da (1976, s. 64), buradan hareketle, geçmişte aynı sonuca götüren faktörlerin olmadığı çıkarımına varılamaz. Aslında istatistiksel verilerimiz de bu iddiayı destekler niteliktedir.[10]

10 1840'ta Anadolu'daki yaşam süresinin daha kısa olduğunu dikkate alırsak şunu söyleyebiliriz: 1840'ta bu ailelerin reisi olabilecek yaşlı erkek kuşağından daha

Kentte Aile ve Akrabalığın Önemi

Kırsal kesimdeki değişimin veya kente göçün etkisiyle geniş ailelerin çekirdek aileye dönüştüğünü ileri sürenler, çoğu zaman, böyle bir dönüşümün, yalnızca akrabalık bağlarının zayıflaması şeklindeki daha genel bir sürecin uzantısı olduğunu varsaymaktadırlar. Bu varsayım, sorgulanmadan kabul edilen yapısal-işlevselci bir mantığa dayanmaktadır. Bu mantığa göre, kırsal kesimdeki değişim, kentleşme ve sanayileşme, bir şekilde, hem geniş akrabalık bağlarının önemini yitirmesiyle hem de aile ve hane yapısındaki dönüşümle bağlantılı sayılmakta, hatta iki süreç arasında nedensel bir ilişki kurulmaktadır. Bu yaklaşım, aynı zamanda, Batı'daki sanayileşme ile ailedeki değişim arasında tarihsel ilişki kuran, ancak son zamanlarda sıkça sorgulanan bir yorumun ürünüdür. Söz konusu yoruma göre, geniş aile ilişkilerinin ortadan kalkması ve çekirdek aile hanesine geçiş, sanayi devrimiyle gerçekleşmiştir (Greenfield, 1961).

Başta Peter Laslett olmak üzere, Cambridge Group for the History of Population and Social Structure'a mensup tarihsel demograflar, 1960'lı ve 1970'li yıllarda yaptıkları çalışmalarda, Batı'nın belli bölgelerinde, özellikle kuzeybatı Avrupa'da, sanayi kapitalizminin ilk ortaya çıktığı büyük merkezlerde, çekirdek aile hanelerinin geçmişinin, sanayi devrimi öncesine, 17. yüzyıla, hatta belki de 14. ve 13. yüzyıllara dek uzandığını gösteren çok sayıda veri toplamışlardır (1971, s. 93-95; 1977, s. 14-25; 1980). Bu konudaki popüler görüşlerin tersine, söz konusu dönem boyunca geniş

çok kişi hayatta olsaydı, o tarihteki geniş aile hanesi rakamları da daha yüksek olacaktı. Bugün nüfus içindeki yaşlı erkek oranı daha yüksek olduğuna göre, söz konusu ailelerin oranı, geniş aile hanesi idealinin başka nedenlerle zayıfladığını gösteriyor olabilir; diğer bir ifadeyle, geniş aile hanelerinin oranının 1840'ta ve günümüzde benzer düzeyde olması, çok farklı nedenlere dayanıyor olabilir. Ne yazık ki, bu argümanı bu yazıda fazla geliştiremeyeceğim.

akrabalık ilişkilerinin zayıf olduğunu ve sosyal güvenliğin, sanayi devriminden önce bile akrabalık yoluyla değil, topluluk, kilise, yardım kuruluşları, belediye ve devlet tarafından sağlandığını göstermişlerdir (Laslett, 1980, s. 8).

Türkiye'de geniş aile hanelerinin (Hammel ve Laslett'in terminolojisinde "çok aileli haneler") oranı, geçmişte olduğu gibi bugün de, sanayi devriminden önce kuzeybatı Avrupa'daki oranlardan önemli ölçüde yüksektir (Laslett, 1977, s. 22-23). Daha önce işaret ettiğim üzere, Avrupa'da olduğu gibi Türkiye'de de kırsal değişim, kentleşme ve sanayileşme süreçlerinin hane yapısını çok fazla etkilemediğini gösteren kanıtlar bulunmaktadır. Belki de bunun tek istisnası, uzun süredir kentte yaşayan ailelerin hane türüne etki eden değişimlerdir. Bu, geniş akrabalık ilişkilerinin ya da başka tür partikülarist bağların, kuzeybatı Avrupa'daki kadar zayıf olduğu anlamına gelmez. Yani, bu tür ilişkilerin kamu yaşamındaki etkisinin, geçmişte ve bugün kuzeybatı Avrupa'daki kadar sınırlı olduğu veya ileride aynı şekilde değişime uğrayacağı söylenemez.[11] Bu konu, Türk toplumunu ele alan literatürde geniş bir yer tuttuğu halde, elde edilen verilerin çoğu çelişkili, karışık, hatta yanıltıcıdır. İlerde göreceğimiz gibi, Türkiye'de hane türlerindeki değişimleri veya ailedeki ve akrabalar arasındaki etkileşimin yoğunluk derecesini gösteren istatistikler, çoğunlukla dikkate alınması gereken asıl meselelere ışık tutmamakta, çoğu zaman da bu tür akrabalık ilişkilerinin daha genel düzeyde ne ölçüde önemli olduğuna açıklık getirmemektedir. Dahası, bu tür istatistiklerle yetinmek, antropoloji literatüründe çoğunlukla akrabalık kodu olarak tanımlanan, Türkiye'de, akraba olmayanlar arasında da geçerli olan yoğun bir ilişkiler ala-

11 Bu, Sussman ve Burchinal'in de belirttiği gibi (1971), modern Batı'da geniş aile ve geniş akrabalık ağlarının belirli sınıflar için taşıdığı önemi inkâr etmek şeklinde anlaşılmamalıdır.

İSTANBUL TİCARET ÜNİVERSİTESİ

nının önemini anlamamıza engel olabilir.[12] Akrabalık kodu çerçevesinde yürütülen akrabaların birbirleriyle ilişkileri ile yine aynı çerçevede yürütülen akraba olmayanların ilişkileri arasındaki ayrım, Türkçe'de akraba olan ve olmayanlar arasındaki ayrım kadar net değildir.

Karpat, 1970'lerde İstanbul'da üç gecekondu mahallesinde yürüttüğü çalışmasında, eski gecekondulular ın, akrabalık ilişkilerinin getirdiği yükümlülük ve sorumluluklardan rahatsız olmaya başladıklarını, bu tür bağların, göç ve yerleşmenin ilk aşamalarında önem taşıdığını, ama daha sonra yerlerini "yabancılarla, rasyonel, çıkara dayalı ilişkiler"e bıraktığını ileri sürmüştür (1976, s. 151-52). Buna rağmen, söz konusu grubun kişisel ilişkilerinin yaklaşık yüzde seksenini, akrabalar ve eski köy arkadaşlarıyla ilişkilerin oluşturduğuna işaret etmiştir (1976, s. 152). Karpat'a göre, kentteki arkadaşlıkların yaklaşık yüzde 70'i işyerinde tanışan kişiler arasında kurulmaktaydı (1976, s. 155). İstanbul'un başka bir gecekondu mahallesinde bir çalışma yapan Şenyapılı da, araştırmaya katılan kişilerin yüzde 45'inin kentteki yeni arkadaşları ile işyerinde, yüzde 37'sinin de oturdukları mahallede tanıştıklarını saptamıştır (1978, s. 141). Ayrıca, arkadaşların çoğunun aynı meslek grubuna mensup olduğunu tespit etmiştir. Şenyapılı ve Karpat, gecekondulu erkeklerin çalıştığı çok sayıda imalathane ve atölyede çoğunlukla aralarında -akrabalık ilişkisi veya aynı bölge, etnik grup vb.'ne mensubiyet gibi- kişisel bağlar bulunan kişilerin çalıştığını gözden kaçırmışlardır. İki işçi, işyerinde çalışmaya başlamadan önce birbirini tanımıyor bile olabilir, ama muhtemelen, işe girmek için çoğunlukla benzer "yollar"a başvurmuşlardır -örneğin, atölye sahibiyle veya orada çalışan bir işçiyle, benzer türde şahsî ilişkileri kul-

12 Akrabalık koduna ilişkin benim yaptığım bir açıklama için bkz. s.93.

lanmış olabilirler. Şenyapılı, görüştüğü kişiler arasında yakın arkadaş olanların yaklaşık yüzde 60'ının aynı mahallede oturduğuna işaret etmiştir (1978, s. 147). Gecekondu mahallelerinin bölgesel ve/veya etnik kökene göre farklı kesimlere bölündüğünü, bu kesimlerin kendi içinde çoğunlukla çok homojen olduğunu ve bu insanlar arasında bölgesel ve/veya etnik sınırları aşan yakın arkadaşlıklara pek rastlanmadığını biliyoruz.

Şenyapılı, görüştüğü kişilerin yüzde 59'unun kentteki ilk işlerini akraba ve tanıdıkların yardımıyla bulduklarını, halen yapmakta oldukları işi aynı şekilde bulanların oranının ise sadece yüzde 31 olduğunu tespit etmiştir (1978, s.151). Bu, görüşmelerin yapıldığı dönemde, söz konusu ilişkilere başvuranların azaldığını, insanların kendi başlarına veya İş ve İşçi Bulma Kurumu aracılığıyla iş aramaya başladıklarını mı göstermektedir? Gerek ilk işini gerekse halen yaptığı işi kendi başına bulduğunu söyleyenlerin oranı aynıydı; İş ve İşçi Bulma Kurumu'na başvurduklarını söyleyenlerin oranı ise yüzde 3'ten yüzde 5'e yükselmişti (1978, s. 151). İlk iş ile halen yapılan iş arasındaki tek önemli değişiklik, yüzde 11'den yüzde 39'a yükselen "belirsiz" kategorisinde görülüyordu. Bu, görüşülen kişilerin, halen yaptıkları işe girmek için başvurdukları "yollar"ı kategorileştirme veya kavramsallaştırmada güçlük çekmelerinden kaynaklanmış olamaz mı? Yani bu, akrabalık kodunun farkında olmadan kullanıldığının göstergesi olabilir miydi?

Kongar, İzmir'deki aileleri konu alan çalışmasında, ev işlerindeki yardımlaşmanın azaldığını belirterek, gecekondu ailesinin akrabalarla ilişkilerinin koptuğunu iddia etmiştir (1972, s. 213). Kente yerleşenler arasında, birincil ilişkilerden, şahsî olmayan ikincil ilişki türlerine doğru bir yönelimin görüldüğünü, bunun, toplumsal yaşamlarındaki köklü değişimden kaynaklandığını ileri sürmüştür (Kongar,

1976a, s. 409). Karpat, "gecekonduda daha uzun süredir oturanların, kan bağının getirdiği bir dizi yükümlülük ve sorumluluk yüzünden akrabalarından rahatsız olmaya başladıklarını" belirtir (1976, s. 151). Kağıtçıbaşı, benzer bir mantık yürüterek, "geniş akrabalık ilişkilerinin sağladığı desteğin, insanların günlük yaşamlarındaki öneminin, ekonomik ve toplumsal gelişmeyle birlikte azalabileceğini..." belirtmiş (1977, s. 27), ancak, bu desteğin, hızlı sosyo-ekonomik değişim ve hareketlilik dönemlerinde, olası kişisel ve toplumsal krizlerin etkilerini ortadan kaldırmak üzere yeniden ortaya çıkabileceğini vurgulamıştır.

Türkiye kentlerini ele alan literatürde, geniş akrabalık ilişkilerinin önemini yitirmesi, neredeyse kaçınılmaz bir süreç olarak görülmüştür. Talcott Parsons'ın karakteristik bir tanımını kullanırsak, böyle bir "partikülarist ağ"ın, modernleşme veya kentleşme denen süreçle birlikte ortadan kalktığı varsayımı, ne mantıksal, ne de ampirik olarak desteklenebilir. İşlevselci argümanın kuramsal eleştirisi gayet iyi bilindiğinden, bu konuda ayrıntılara girmeye gerek duymuyorum. Türkiye'de, tarihi çok eskilere dayanan geniş akrabalık ilişkilerinin, kurumsallaşmış bir sistem olarak varlığını sürdürdüğünü, özellikle akrabalık kodunun, kentlerde yaygın olduğunu gösteren pek çok ampirik veri mevcuttur. Ancak bu, geniş aile hanelerinin yaygın olduğu anlamına gelmez. Yukarıda işaret ettiğimiz gibi, kente göçle gelen kesimlerde söz konusu hane türünün, göç öncesinde ya da sonrasında hiçbir zaman yaygın olmadığı saptanmıştır. Goody gibi Benedict de haklı olarak şu noktaya işaret etmiştir: İkamet örüntülerine ilişkin veriler, bize, geniş ailenin işlevlerinin ne düzeyde olduğuna ilişkin pek fazla bilgi vermeyebilir (1976, s. 239). Geçmişte ya da günümüzde çekirdek aile hanelerinin oranının yüksek olması, geniş aile ilişkilerinin boyutu ve önemi açısından herhangi bir anlam ifade

etmez. 1970'li yıllarda, kırsal bölgedeki bütün ailelerin üçte ikiden, metropolde ise üçte birden çoğunun evlilik hayatına [*domestic cycle*] geniş aile hanesi içinde başlamış olmaları, dolayısıyla, evliliklerinin en azından kısa bir döneminde geniş aile hanelerinde yaşamış olmaları, bu görüşü desteklemektedir (Timur, s. 45). Hem Hinderink ve Kıray (1970, s. 187-89), hem de Kongar (1976a, s. 404), çekirdek aile hanelerinin yaygın olmasına rağmen, kırsal bölgelerdeki evli kardeşlerin ailelerinin, hem birbirleriyle hem de ebeveynleriyle önemli ölçüde ekonomik ve toplumsal işbirliğine girdiklerine işaret etmektedirler. Şimdi, büyük kentlerdeki duruma bakalım.

Kentteki Eski Ailelerde Aile ve Akrabalığın Önemi

Kentte geniş aile ve akrabalık ilişkilerine açıklık getirmeye çalışırken, genellikle yapıldığı üzere, sadece gecekondu mahallelerine bakmanın yeterli olduğunu düşünmüyorum. Metropoldeki eski ailelerin toplumsal ilişkilerine de bakmak gerekir. Göçmenler arasında, geniş aile ve geniş akrabalık bağları, gerçekten geçiş aşamasına ait ise, bu bağların, eski kentliler arasında ya hiç olmaması ya da zayıf olması gerekir. Söz konusu kentlileri, New York, Paris veya Londra'daki emsalleriyle benzerlikler taşıdıkları varsayılan ve çoğunlukla yeni kentlilerin öykündüğü ideal model olarak bahsedilen (hipotetik bir kent ortamında yaşayan) hipotetik kentlilerden ayırıyorum. Eski aileleri bu açıdan ele almak kolay değildir, çünkü daha önce de işaret ettiğim gibi, bu makale yazıldığı sırada bu konuda Türkiye'de sistematik çalışmalar, bildiğim kadarıyla yok denecek kadar azdı. Bu alanda birtakım ön çalışmalar yaptım; burada, söz konusu çalışmaların geçici sonuçlarına temel oluşturan bazı saptamalarıma değineceğim.

Karpat'ın, görüştüğü kişilerin akrabalık ilişkilerinin getirdiği yükümlülük ve sorumluluklardan rahatsız oldukları yönündeki ifadesinin, onun yorumladığından çok farklı bir şekilde yorumlanabileceğini düşünüyorum: Türkiye'de "modern" özlemleri olan çok sayıda insanın farklı derecelerde paylaştığı bu tür rahatsızlıkları, (muhtemelen) ikinci kuşak göçmenler veya kentin eski sakinleri duymaktadır. Böyle bir rahatsızlık hissedilmesi, bu tür ilişkilerin önemsiz olduğunu veya ortadan kalktığını göstermez. Bu türden bir akrabalık ağı, hem (zaman zaman) bir külfet olarak görülebilir, hem de akrabalarından yardım gören biri için önemli (ve çoğu zaman çok faydalı) olabilir.

Batı toplumlarındaki kentsel aile ve akrabalık sistemleri çoğu zaman toplumsal değişimin "ölçüsü" olarak görüldüğü için, bu toplumlardaki durumu genel hatlarıyla da olsa ortaya koymakta yarar vardır. Batı'da, geniş aile ve geniş akrabalık ilişkilerinin kamusal alandaki rolünün sınırlı olması, sanayi öncesi dönemde yaygın olduğu ileri sürülen geniş aile hanelerinin çöküşü tezleriyle açıklanamaz. Bu durum, daha ziyade, 18. yüzyılın sonlarıyla 19. yüzyılın başlarında ivme kazanan bir dönüşümün sonucu olarak görülmelidir: Bu dönemde, ev içinde yürütülen birtakım temel faaliyetler, özellikle ekonomik üretim, ev içi alandan çıkarak, hızla genişleyen kamusal alana taşınmıştır (Zaretsky, 1973, s. 23-35). Devlet bürokrasisi ve fabrika, kurumsallaşmış bir hukuk sistemi ve köklü bir kamu ahlâkı, yani "sivil toplum" ahlâkı, geleneksel ev hayatının dışında bu geniş alandaki hayatın gerektirdiği normatif ve kurumsal temelleri hazırlamıştır.[13] Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş yıllarında, çok köklü pat-

13 Batı'da geniş aile ilişkilerinin önemli olmadığını yahut akrabalık veya benzer türde karşılıklılık ilişkilerinin bulunmadığını değil, bu ilişkiler kullanılmadan daha fazla "iş"in yapılabildiğini kastediyorum.

rimonyal gelenekleri bulunan bir topluma, Batı'nın medenî hukuku ve ceza yasaları aktarılmış, ülkede büyük bir bürokratik devlet aygıtı oluşturulmuş ve modern fabrikalar kurulmuştur (Mardin, 1969, s. 271). Batılı anlamda bir kamu ahlâkı hiçbir zaman tam olarak yerleşmemiş, sivil toplum kodları, sosyal hayatın ayrılmaz bir parçası haline gelmemiştir. Tersine, eski, patrimonyal, kişiselci [*personalistic*] kodlar, günlük yaşamdaki etkilerini kamusal alanda bile önemli ölçüde sürdürmüştür. Adalet, toplumsal güvenlik, kişiler arası beklentiler ve karşılıklı samimiyete dayanan bu eski "enformel" sistem, hukukun girmediği ya da giremediği alanlarda, günlük faaliyetlerde geçerliliğini sürdürmüştür.

Bütün bunların ışığında, 1970'li yıllarda, geniş aile ve geniş akrabalık ilişkilerinin eski kentli tabakanın yaşamındaki önemini inceleyelim. Birden fazla çekirdek ailenin (veya ebeveynden birinin de bulunduğu birden fazla çekirdek ailenin), İstanbul gibi bir kentte aynı dairede oturması sık rastlanan bir durum değildir. Oysa, 19. yüzyılda ve 20. yüzyılın başlarında en azından İstanbul'da ve muhtemelen diğer büyük kentlerdeki varlıklı hanelerin bir kısmının kalabalık ve geniş olduğunu biliyoruz.[14] Bu dönemde yaşamış Ahmet Emin Yalman ve İrfan Orga'nın oturdukları hanelere ilişkin yazdıkları, o günlerdeki aile hayatına ilişkin kişisel ayrıntılar sunmaktadır. Ahmet Emin Yalman ve İrfan Orga 19. yüzyıl ile 20. yüzyılın başlarında, çeşitli kuşaklardan akrabaların ve çok sayıda hizmetçinin bulunduğu, çok geniş evlerde büyümüşlerdir (Yalman, 1956, s. 109; Orga, 1957, s. 1-10).

1970'li yıllarda ayrı evlerde oturulmasına karşın, evli çocuklar ile ebeveynlerin, evli yeğenlerle amca ya da dayıların ve evli kuzenlerin, çekirdek aileleriyle birlikte ayrı dairelerde ama aynı ya da komşu apartmanlarda veya aynı mahalle-

14 Osmanlı sayım verilerine dayanarak bu konuyu ele alan daha yeni bir inceleme için bkz. Duben ve Behar 1996.

de oturmaları sıkça rastlanan bir durumdu. Kongar'ın İzmir'deki aile araştırmasından, bütün ailelerden yüzde 11'inin aynı apartmanda, yüzde 35'inin aynı mahallede ve toplam olarak yüzde 64'ünün en azından komşu mahallede bu tür yakın akrabaları olduğunu öğreniyoruz (1972, s. 79-80). Dikkate değer bir nokta, akrabalarıyla yakın oturmayı en fazla isteyen kesimin, gecekondulu ya da üst gelir grubundaki aileler değil, orta gelir grubundaki aileler olmasıdır (Kongar, 1972, s. 83). Bu aileler, Batı'daki emsallerine kıyasla çok sık görüşmektedir ve hayatları iç içedir. İzmir araştırması, her sınıftan bütün ailelerin yaklaşık üçte birinin her gün, yüzde 60'ının ise en azından haftada bir kez yakın akrabalarını ziyaret ettiğini göstermiştir. Dirks, 1960'lı yıllarda, üç büyük metropolde üniversite mezunlarının aile ilişkilerini konu alan bir çalışmada, görüşülen kadınların yüzde 64'ünün, erkeklerin ise yüzde 68'inin en azından haftada bir veya iki kez ebeveynlerini gördüklerini tespit etmiştir (1969, s.100). Kadınların dörtte biri ebeveynlerini her gün görmekteydi. Bu konuyu Amerikan ailesi açısından ele alan Blood, akrabaların birbirleriyle sık (haftada birden fazla) görüşmesinin, çekirdek ailenin dayanışmasına ve özerkliğine zarar verdiğini tespit etmiştir (1972, s. 214). Benim gözlemlerim, Türkiye'de, üniversite mezunlarının ailelerinde bile çok belirgin bir çekirdek aile özerkliğinin bulunmadığı yönündeydi.

Orta ve üst gelir grubuna mensup ailelerdeki yakın akrabalar, çok önemli kararlara ortak olmakta ve şahsî meselelerde birbirlerinin desteğini aramakta ve tavsiyesine başvurmaktadırlar. Kamusal alanda birbirlerine yardımcı olmak için, bireysel olarak veya birlikte sahip oldukları toplumsal varlıklarını, kişisel ve siyasî bağlantılarını sürekli olarak kullanmaktadırlar. Kamusal alanda bir işin halledilmesini sağlamak için başvurulacak ilk ve en makûl yol, kişisel ilişkilerin

gerektirdiği yükümlülüklerden yararlanmaktır. Malî yardım alma oranı, orta ve üst gelir grubuna mensup ailelerde, gecekondulu ailelere kıyasla çok daha yüksekti (Kongar, 1972, s. 84). İzmir'de, görüşülen ailelerden yüzde 62'si akrabalar arası yardımlaşmanın memleketlerindekine nazaran arttığını veya aynı düzeyde olduğunu belirtmişlerdir (Kongar, 1973, s. 127-28). O dönemde (bugün olduğu gibi), varlıklı ebeveynlerin, çocuklarına, evliliklerinin ilk yıllarında doğrudan veya dolaylı olarak malî katkıda bulunmaları alışıldık bir durumdu. Hatta, çocukları, nispeten düşük gelirli, ama prestijli işlerde çalışıyorlarsa, evliliğin daha sonraki dönemlerinde de bu destek sürmekteydi. Bazı çocuklar, bu tür meslekler seçmeyi, ancak ailelerinin kendilerine destek sağlayacağından emin olduklarında düşünebiliyorlardı.

İzmir'deki ailelerin yaklaşık olarak üçte biri, birbirlerinden işleriyle ilgili birtakım karşılıklı yardımlar alıyor veya ortak faaliyetlerde bulunuyorlardı. Bu tür bir yardımlaşma gelir düzeyiyle doğru orantılı olarak değişiyordu (Kongar, 1972, s. 112). Türkiye'de aile şirketlerine yaygın olarak rastlanmaktadır. İmalat şirketlerinin çoğu çok küçüktür, bunlar genellikle aile şirketidir ve aile fertleri tarafından ortaklaşa işletilmektedir. Küçük, hatta bazı büyük şirketlerde veya bazı kamu kuruluşlarında beraber çalışan yakın akrabaların, babalar ve oğulların, kardeşlerin, kuzenlerin, dayıların ve amcaların bulunması hiç de alışılmadık bir durum değildir. 1970'li yıllarda, yakın akrabalarıyla iş ilişkisine giren gecekondulu ailelerin oranı sadece yüzde 6 iken, orta gelir grubundakilerde bunun yaklaşık olarak iki katı, üst gelir grubundaki ailelerde ise üç katından daha fazla idi (Kongar, s. 112). Kongar, işyerindeki başarının çoğu zaman söz konusu akrabalık bağlarına atfedildiğine işaret etmiş, bu olgunun sadece İzmir için geçerli olduğunun hiçbir şekilde ileri sürülemeyeceğini belirtmiştir (1972, s. 141-42).

Kongar'ın, bu ilginç çalışmasının verilerini değerlendirirken, kendi bulgularıyla çelişen sonuçlara varması şaşırtıcıdır. Verileri, geniş aile ilişkilerinin çok yakın olduğunu ortaya koyduğu halde, İzmir'deki ailelerin akrabalarından büyük ölçüde kopmuş olduklarını ileri sürmüştür (1972, s. 137). Belki de bunun nedeni, sanayileşmiş ülkelerin kentleri yerine, Türkiye'nin köylerini referans noktası almasıdır. Kongar, yüksek gelir grubuna mensup ailelerdeki çekirdek aile eğiliminin, düşük gelir grubuna mensup ailelere nazaran daha yüksek olduğunu ileri sürmüştür (1972, s. 136). Kongar, elde ettiği istatistiksel veriler -yukarıda gördüğümüz gibi- tersini gösterdiği halde, gelir düzeyi arttıkça, akrabalık bağlarının zayıflaması yönünde genel bir eğilim bulunduğu sonucuna varmıştır. Ne yazık ki, Kongar'ın çalışmasının genel sonuçları verileriyle örtüşmemektedir.

Söz konusu eski ailelerde görülen bu tür toplumsal ilişkiler, toplumsal tabakalar hiyeraşisinin üst basamaklarına çıkan, ikinci kuşak, göçmen işçi sınıfı ailelerine veya görece varlıklı hale gelen küçük burjuva ailelere ilişkin çizilen ideal modelden, kişisel ilişkilere değil, yararcı tutumlara dayalı senaryodan hayli farklıydı. 1970'li yılların başlarında gecekondu mahallelerinden birinde yürüttüğüm bir çalışma, eski kentliler arasında görülen aile ve hane örüntülerine benzer bir durumu ortaya çıkardı. Akrabalık bağı bulunan çekirdek aileler, yakın oturuyor, birbirlerinin hayatlarıyla çok yakından ilgileniyor, çoğu zaman iş ortaklığı yapıyor, aynı dükkân, atölye veya imalathanede çalışıyor ve sürekli olarak birbirlerine destek sağlıyorlardı. Bazı ailelerin bu tür sıkı ilişkilere girmemesi ise, kendi tercihlerinden değil, kentte pek fazla yakın akrabaları olmamasından kaynaklanıyordu (bu derlemedeki "İstanbul'da Sınıf ve Cemaat" adlı makaleye bkz.).

> ... Fortes, akrabalığı bir tür dostluk kategorisi olarak niteler. Biz de, benzer şekilde, akraba olmayanlar arasında yaşanan bazı dostlukların akrabalığa öykündüğünü söylemeliyiz.
>
> Julian Pitt-Rivers (1973, s. 90)

Belli bir karşılıklılık biçimini beraberinde getiren aile ilişkileri, hatta geniş akrabalık ilişkileri, yoğun, farklılaşmış bir nüfusun bulunduğu kentlerde, ancak sınırlı bir düzeyde geçerli olabilir. Bireyler, kentlerde, akraba veya hısım olmayan kişilerle birçok toplumsal ilişkiye girmek zorundadırlar. Bu, kentin eski sakinleri kadar göçmenler için de geçerlidir. Türkiye'de bireyler, aile, akrabalık ilişkileri ile kaçınılmaz olarak resmî ve mesafeli nitelik taşıyan ilişkilerin kesiştiği böyle bir ortamda, birbirleriyle etkileşimlerini akrabalık koduna dayandırmaya çalışırlar. Bireyler, "sivil toplum" ahlâkı diye nitelendirebileceğimiz alternatifler yerine, akrabalık sistemi içinde uzun bir tarihsel gelişmeyle kök salmış bu akrabalık koduna göre etkileşimde bulunmaya çalışmaktaydılar. Öncelikle, akrabalık kodu ile kastedilenin ne olduğuna açıklık getirelim. Bunun için, akrabalığın niteliğine ilişkin bazı antropolojik argümanları gözden geçirmemiz gerekir.

Bloch, akrabalığın esas itibarıyla "ahlâkî temellere" dayandığını ileri süren Meyer Fortes'in argümanları ile pratikte akrabalık ilişkilerini belirleyenin araçsallık olduğunu vurgulayan Peter Worsley ve Edmund Leach'in argümanlarını uzlaştırmaya çalışır. Bunun için, söz konusu ilişkilerin uzun vadede yeni koşullara uyarlanma gücünün ve aktörlerin öznel motivasyonlarının önemini vurgular (Bloch, 1973, s. 75-80). Fortes'in görüşlerinden büyük ölçüde etkilenen Julian Pitt-Rivers, akrabalığın esasının ortak tözden olmaya [*consubstantiality*], daha doğrusu, ortak tözden ol-

ma *nosyonu*na dayandığını ileri sürer (1973, s. 92). Ben, bu kavramı, hısımlığı ve hısımlık nosyonunu da içerecek şekilde genişleteceğim. 'Gerçek' akrabalık ile 'kurgusal' akrabalık arasında net bir ayrım yapmak kolay değildir. Çeşitli kurgusal akrabalık biçimlerinde görüldüğü gibi, töz ortaklığı veya hısımlık nosyonu, gerçek biyolojik bağlar ve evlilik ilişkisi olmadan da kurulabilir. Dahası, kişi akrabalık ortamının dışına çıktıkça, yakınlığın [*sociability*] farklı dereceleriyle karşılaşır. Burada, siyah ile beyaz gibi keskin ayrımlar söz konusu değildir.

Fortes, akrabalık ahlâkının esasının 'hesapsız paylaşım' olduğunu savunur (1969, s. 238). Marshall Sahlins, bunun 'genelleşmiş' karşılıklılık [*generalized reciprocity*] kodlarından biri olduğunu ileri sürer: Bu karşılıklılık ilişkisinde, yükümlülükler net değildir; karşılık olarak verilmesi ya da yapılması gereken şeyler genellikle belirsiz, hatta tanımlanamaz niteliktedir ve bu sürecin zaman sınırları hiç de kesin çizilmemiştir (1973, s. 193-94). Bloch'a göre, bu diğerkâmlık ahlâkı, çok uzun vadeli karşılıklı yükümlülüklere yol açar ve "uzun vadeli etkisi karşılıklılığa değil, ahlâka dayanması"ndan kaynaklanır (1973, s. 76).

Bu şekilde kurulan ilişkilerde kısa, hatta uzun dönemde karşılıkların eşit düzeyde olup olmadığı, araştırılması gereken bir konudur; Bloch bu konuyu göz ardı eder. Godelier'in işaret ettiği gibi (1978, s. 767), bu tür bir karşılıklılık kisvesi altında sömürünün yatması istisnaî bir durum olmadığından -kaldı ki, aktörler bunu, eninde sonunda karşılık olarak gerekenin yapılacağı âdil bir ilişki olarak görürler- veya bu ilişki, aslında akrabalık "ahlâkı"nın bir parçası sayıldığından, aktörler, asla böyle 'kaba' hesaplar yapmaya dahi kalkışmayacaklardır. Sahlins'in işaret ettiği gibi, aktörün bakış açısından bu ilişki, "paylaşma", "konukseverlik", "yardım" ve "cömertlik" olarak görülebilir (1972, s. 194).

Oysa bu ilişki, bir gözlemcinin bakış açısından çok farklı görünecektir.

Pek çok akrabalık ilişkisinde kısa vadede karşılık aranmaz, çünkü töz ortaklığı nosyonu gereği, ilişkinin kalıcı olduğu varsayılır, ancak Bloch'un işaret ettiği gibi, çok çeşitli taahhütlere paralel olarak çeşitli türde akrabalık ilişkileri olduğunu göz ardı etmememiz gerekir (1973, s. 77). Uzak ya da kurgusal akrabalıklarda, her iki taraf da saiklerini diğerkâmlık olarak görse de, karşılık beklentisi daha fazla, karşılığı yerine getirme yükümlülüğü daha nettir. Burada Sahlins'in daha az şahsî, daha çok hesaplı, denkliğe dayanan karşılıklılık [*balanced reciprocity*] biçimini görüyoruz. Yabancılarla kurulan 'denkliğe dayanan karşılıklılık ilişkisi' ile akraba ve yakınlarla kurulan 'denkliğe dayanan karşılıklılık ilişkisi' arasında ayrım yapabilmemizi sağlayan unsur, akraba ve yakınlar söz konusu olduğunda diğerkâmlık iddiasının varlığını sürdürmesidir.

O halde, akrabalık kodu ile kastettiğim, davranışları yönlendiren bir dizi enformel sosyal kuraldır: Bu kurallar, hakiki diğerkâmlıktan diğerkâmlık kisvesine bürünen, ama aslında 'ince bir çıkar hesabı'na dayanan ilişkilere dek uzanan çok geniş bir ilişki yelpazesinde geçerlidir. Bu tür bir "akrabalık" kodunu, "akraba olmayanlar arası"ndaki koddan ayıran, ahlâkî değerlerin ilişkideki etki derecesi ve diğerkâmlık boyutudur. Akrabalık kodu dışındaki ilişkilerde diğerkâmlığın olmadığını kesinlikle iddia etmiyorum. Yalnızca, diğerkâmlığın, akraba olmayanlar arasındaki koda kıyasla akrabalık kodu üzerinde daha belirleyici olduğunu ileri sürüyorum. Son olarak, akrabalık kodunun sadece gerçek akrabalık ilişkileriyle sınırlı olmadığını vurgulamak isterim.

Antropolojide bu tür meselelerin konu edilmesi, büyük ölçüde, bir zamanlar pek çok antropologun araştırma alanı olan kabile toplumlarında, genellikle birbiriyle (bize göre)

çok uzak akrabalıkları bulunan insanların oluşturduğu çok geniş ilişki ağları anlamı taşıyan gerçek akrabalık bağlarının incelenmesinin sonucudur. Akrabalığa dayanan bu tür toplumların büyük çoğunluğu ortadan kalktığı için, Barnes'ın da işaret ettiği gibi, gerçek akrabalık ilişkilerine bağlı bir akrabalık kodunu bu ölçekte sürdürmek kolay değildir. Ancak Barnes, gerçek akrabalık ilişkilerinin bir toplumun insan ilişkileri içindeki payı çok küçük olsa bile, bu tür bir kodun, bir davranış kuralları sistemi olarak varlığını sürdürmeye devam edebileceğini belirtir (1980, s. 296).

Bu yazıda, Türkiye gibi toplumlarda, yoğun nüfuslu ve toplumsal olarak farklılaşmış kentsel bölgelerde, toplumsal ilişkilerin önemli bir kısmının, gerçek akrabalık bağları ile daha gayri şahsî, resmî ilişkiler arasında bir yere tekabül ettiğini ileri süreceğim. Bu geniş alanda, söz konusu toplumsal ilişkileri düzenlemek üzere, gerçek akrabaların kullandığına çok benzer bir "akrabalık kodu"na çok sık başvurulduğunu düşünüyorum. Bunun nedenini aşağıda açıklayacağım. Bu olgunun sadece Türkiye'ye özgü olmadığını düşünüyorum.[15] Ancak modern Türk toplumunun belli özelliklerinin, toplumsal yapıda söz konusu etkileşim koduna geniş ölçüde başvurmasını sağlayacak temelleri olduğunu ileri süreceğim.

Akrabalık kodu kullanan kişilerin bazıları, mezhep, etnik köken gibi belli toplumsal nitelikleri paylaşırlar. Bazen de, bu tür nitelikleri paylaşmayan iki kişi arasında ilişki kurulurken, bu koda başvurulur. Her iki durumda da bu nitelikler, birbirleriyle ilişki kuran bireylerin, gerçek akraba olmaları halinde görüleceğinden çok farklı olmayan bir temele dayandırılabilirler. Eickelman, Fas toplumunda "yakınlık" konusunu ele alırken bu tür bir açıklamaya başvurmuştur.

15 Mesela Yunanistan'daki benzer bir kod için bkz. Kenna, 1976, s. 360-61.

Ona göre, yakınlık, başkalarına karşı yükümlülük bağları öyle zorlayıcıymış gibi davranmayı gerektirir ki, bu yükümlülükler, hem akrabalık kodu içinde ifade edilir, hem de akrabalık ilişkilerinin gerektirdiği devamlılık niteliğini taşırlar (1976, s. 96). Pitt-Rivers, akrabalık taklidinin, "sadece iki tarafın rızasıyla başlatılan bir ilişkiyi sağlam temellere oturtmak için, gerçek akrabalıklara atfedilen niteliklere başvurma"yla yapıldığını gözlemlemiştir (1973, s. 93). Bu tür ve benzer ilişkilerin önemini belirtmek ve pekiştirmek için, genişletilmiş [*classificatory*] gerçek akrabalık terimlerine başvurulmaktadır. Daha önce de işaret ettiğim gibi, getirdikleri hak ve yükümlülükler açısından bu ilişkiler ile gerçek akrabalık ilişkileri arasındaki ayrım, çoğu zaman belirsizleşebilir, hatta mevcut olmayabilir. C. C. Harris'in belirttiği gibi (1970, s. 11), akrabalık ilişkisinin tanınmasına ilişkin kuralların, kırsal toplumlar ya da tarihteki toplumlara nazaran, kentsel sanayi toplumlarında çoğu zaman daha az kesin olduğu doğrudur. Bu, bireylerin akrabaları olanlarla olmayanları karıştırdıklarını göstermez -kaldı ki böyle bir durum pek mümkün değildir-, olsa olsa, pek çok nedenle iki grup arasındaki farkları göz ardı etmeyi seçtiklerini söyleyebiliriz.

Bu makalede, Türkiye'de akrabalık kodunun kullanımına ilişkin birkaç örnek vermekle yetineceğim. Bu konudaki belli başlı örneklerden biri, belirli akrabalık terimlerinin, "gerçek" akrabalık durumu dışında da çok yaygın olarak kullanılmasıdır. Aşağı yukarı aynı yaş grubuna mensup (veya aynı statüye sahip) erkeklerin birbirlerine "kardeş", genç bir erkeğin kendinden büyük bir erkeğe (veya daha düşük statüdeki bir erkeğin, daha yüksek statüdekine) "abi" ya da bir erkeğin bir erkek çocuğuna "oğlum" diye hitap etmesi sık rastlanan bir durumdur. Kabaca aynı toplumsal sınıfa mensup oldukları söylenebilecek bireylerce kullanıldığında,

bu terimler, gerçek akrabalık sisteminde olduğu gibi, yaş ve statü farkına işaret etmektedir. Farklı sınıflara mensup kişilerce kullanıldığında ise, yaş farkı dikkate alınmaksızın, toplumsal sınıftan kaynaklanan statü farklarına işaret edilmektedir. Yani, çoğunlukla alt sınıfa mensup daha büyük bir erkek, üst sınıfa mensup daha genç bir erkeğe hitap ederken "abi" terimini kullanmaktadır. Üst sınıfa mensup bir erkek ise, belli durumlarda alt sınıftan bir kişiye hitap ederken, "kardeş"e, statü eşitleyici bir terim olarak başvurabilir.

Bu terimler, farklı cinsiyetlere mensup kişiler arasında da sık sık kullanılmaktadır. Birbirlerini pek tanımayan veya birbirlerine tamamen yabancı olan erkek ve kadınların da karşılıklı hitap şekillerinde belli akrabalık terimlerine başvurması yaygın bir durumdur. Kır ve kasaba kökenli ya da alt sınıfa mensup erkeklerin, bu bağlamda çok sık kullandıkları bir terim yengedir. Bu terimi kullanan erkek, gerçek yengesi karşısında hangi ahlâkî ve cinsel kodlara uyuyorsa, onlara uyacağını belirtmiş olur. Aslında bu, belirli sosyal ortamlarda, belli bir sınıf ve kökene sahip bir erkeğin, akrabası olmayan bir kadına hitap ederken kullanabileceği tek meşru terimdir.

Burada, Türk toplumundaki bu tür ilişkilerde söz konusu olan belirli haklar, yükümlülükler ve beklentiler üzerinde durmayacağım. Vurgulanması gereken nokta, bu ilişkilerde, en azından görünürde diğerkâmlığa dayanan bir sistemin getirdiği belli hak, yükümlülük ve beklentilerin söz konusu olmasıdır. Bu terminoloji, gerçek akrabalık ortamı dışında kalan kamusal alanda, bu tür bir akrabalık ahlâkını anımsatmak amacıyla veya mevcut durumda mümkün olduğunca onu taklit etmek için kullanılır. Çünkü, kamusal alandaki ilişkilerin dayanacağı başka toplumsal kurallar çok yaygın değildir. Bu strateji ise bazen işe yarar, bazen de yaramaz.

Bu terimlere doğrudan başvurulmayan veya bu yöntemin

yeterli olmayacağı bilinen durumlarda, istenen amaca göre değişen çeşitli araçlar kullanılır. Bu araçların kullanılmasını, tanıdık yöntemi olarak adlandıracağım. Yani ricada bulunulan kişinin bir yakınının veya iki tarafın ortak bir arkadaşının adı verilir, böylece taraflar resmî, gayri şahsî bir ilişkiye girmek zorunda kalmazlar; rica "sanki" gerçek bir akrabadan geliyormuş gibi değerlendirilir. Böyle bir ricayı geri çevirmek, adı verilen tanıdığı geri çevirmekle hemen hemen aynı şeydir. Kentteki pek çok kişinin çeşitli amaçlarla böyle bir tanıdığı kullanması pek de zor değildir. Ancak, bu tür ilişkiler, genellikle aynı toplumsal sınıfa mensup kişiler arasında kurulur, ya da aynı sınıf içinde daha etkilidir. Ayrıca, bu tür veya benzer ilişkiler, Türk toplumunun dışında dünyanın pek çok yerinde de geçerlidir.

Özetle, ya doğrudan akrabalık terimlerine başvurularak, yahut da akraba veya benzer bir aracı kullanılarak, akrabalık veya hısımlık nosyonları oluşturulur; toplumsal etkileşimi düzenlemek için, bu tür bir sentetik akrabalık bağı sayesinde, akrabalığa benzer bir kod devreye sokulabilir.

Sonuçlar

Yukarıdaki veri ve gözlemlere dayanarak şu sonuçlara varabiliriz:

1. Anadolu'nun kırsal kesimlerindeki geniş aile hanelerinin oranı 1840'lı yıllardan beri değişmemiş olabilir. Öyle görünüyor ki, özellikle, 1950'li yıllardan beri kırsal bölgelerde gerçekleşen değişimler, hane türüne çok önemli bir etkide bulunmamıştır.

2. Türkiye'de, kırsal bölgelerden göç edenlerin büyük çoğunluğu kentlere çekirdek aile veya çekirdek ailelere mensup fertler olarak gelmiştir; ya bu tür ailelerle göç etmiş ya da kentte, memleketlerindekine benzer haneler kurmuşlar-

dır. Veriler bizi, kente göçün, hane yapısına sınırlı etki ettiği çıkarımına götürmektedir (Bu açıdan bölgesel farkları göz ardı etmemek gerekir). Yani, göçmenlerin kentleşme sürecine paralel olarak, kırsal kesimde var olduğu düşünülen, babasoyluluğa dayalı geniş aile hanesinden, kentli çekirdek aile hanesine doğru bir değişimin gerçekleştiğini gösteren kanıt pek yoktur.

3. Son zamanlarda Türkiye'deki hane türünde yaşanan, belki en önemli değişim, üst gelir grubuna mensup eski kentlilerde görülmüştür. Bu grubun hane tipi, 20. yüzyıl başlarında, geniş aileden çekirdek aileye dönüşmeye başlamıştır.

4. Türkiye'de, öteden beri, gerek kırsal gerekse kentsel bölgelerde çekirdek aile oranı yüksek olduğu halde, geniş aile ve geniş akrabalık *ilişkileri*, bütün toplumsal sınıflar için daima son derece önemli olmuştur. Kentleşme ve sanayileşmenin gittikçe artması, akrabalık ilişkilerinin önemini pek değiştirmemiştir. Modern Türkiye'nin toplumsal yapısının belirli yönleri, akrabalık ilişkilerinin temelini oluşturur. Ailelerin mensup olduğu sosyal sınıfın yüksekliğine paralel olarak, akrabalık ilişkilerinin önemi artmaktadır.

5. Kentlerde akraba olmayanlar arasında akrabalık koduna göre yürütülen geniş bir toplumsal ilişkiler yelpazesi söz konusudur. Bu kod, büyük ölçüde gerçek akrabalık sistemine dayanılarak üretilen (ve bu sistem içinde de geçerli olan) karşılıklılık ilişkilerini düzenler. Bu kodun çeşitli öğeleri, henüz ayrıntılı olarak araştırılmamıştır.

"The Significance of Family and Kinship in Urban Turkey" (Çiğdem Kâğıtçıbaşı ed., *Sex Roles, Family and Community in Turkish Society*. Bloomington: Indiana University Turkish Studies, 1991)

KAYNAKÇA

Barnes, J. A. "Kinship Studies: Some Impressions on the State of Play," *Man*. 1980, 15, 293-303.

Benedict, Peter. "Aspects of the Domestic Cycle in a Turkish Provincial Town." J. G. Peristiany (ed.), *Mediterranean Family Structures*. Londra: Cambridge Univ. Press, 1976.

Bloch, Maurice. "The Long Term and the Short Term: The Economic and Political Significance of the Morality of Kinship." Jack Goody (ed.), *The Character of Kinship*. Londra: Cambridge Univ. Press, 1973.

Blood, R.O. *The Family*. New York: The Free Press, 1972.

Coale, Ansley J. "Appendix: Estimates of Average Size of Houshold." Coale, et. al., *Aspects of the Analysis of Family Structure*. Princeton: Princeton Univ. Press, 1965.

Dirks, Sabine. *La Famille Musulmane Turque*. Paris: Mouton, 1969.

Duben, Alan ve Cem Behar, *Istanbul Haneleri*. Istanbul: İletişim Yayınları, 1996.

Eickleman, Dale F. *Moroccan Islam: Tradition and Society in a Pilgrimage Center*. Austin: Univ. of Texas Press, 1976.

Erentuğ, N. *Hal Köyünün Etnolojik Tetkiki* Ankara: DTCF Yayınları No. 109, 1956.

Fortes, Meyer, *Kinship and Social Order*. Londra: Cambridge Univ. Press, 1969.

Genel Nüfus Sayımı 1980: Telegrafla Alınan Geçici Sonuçlar Ankara: DİE

Godelier. Maurice. "Infrastructures, Societies, and History" *Current Anthropology*. 1978, 19, 763-71.

Goode, William J. *The Family*. Englewood Cliffs, N.J.: Prentice Hall, Inc., 1964.

Goody, Jack. "Domestic Groups." Addison-Wesley Module in Anthropology. 1972.

Greenfield, S. M. "Industrialization and the Family in Sociological Theory," *American Journal of Sociology*. 1961, 67, 212-22.

Güriz, Adnan. "Kır Yerleşmelerinde Mülkiyet" E. Tümertekin, F. Mansur ve P. Benedict (ed.), *Türkiye: Coğrafi ve Sosyal Araştırmalar* İstanbul: İstanbul Üniv. Coğrafya Enstitüsü 1971.

Harris, C. C. "Introduction." C.C. Harris (ed.) *Readings in Kinship in Urban Society*. Oxford: Pergamon Press, 1970.

Hammel, E. A. ve Peter Laslett: "Comparing Household Structure over Time and Between Cultures: A Suggested Scheme for Representation and Classification with a Provision for Handling by Computer," *Comparative Studies in Society and History*, 1974, 16, 73-103.

Hinderink, Jan ve Mübeccel B. Kıray. *Social Stratification as Obstacle to Development: A Study of Four Turkish Villages*. New York: Praeger Publishers, 1970.

Hirsch, Eva. *Poverty and Plenty on the Turkish Farm*. New York: Praeger Publishers, 1970.

Hirsch, Eva. *Poverty and Plenty on the Turkish Farm*. New York: The Middle East Institute of Columbia Univ., 1970.

Kağıtçıbaşı, Çiğdem. *Cultural Values and Population Action Program: Turkey.* İstanbul: UNESCO Report (teksir), 1977.

—. *Çocuğun Değeri: Türkiye'de Değerler ve Doğurganlık.* İstanbul: Boğaziçi Üniv., 1981.

Kandiyoti. Deniz. "Bachelors and Maidens: A Turkish Case Study." J. G. Peristiany (ed.) *Kinship and Modernization In Mediterranean Society.* Roma: The Center for Mediterranean Studies, 1976.

Karpat, Kemal. *The Gecekondu: Rural Migration and Urbanization.* Londra: Cambridge Univ. Press, 1976.

Kenna, Margaret E. "The Idiom of Family." J.G. Peristiany (ed.), *Mediterranean Family Structures.* Londra: Cambridge Univ. Press, 1976

Kongar, Emre. *İzmir'de Kentsel Aile.* Ankara: Türkiye Sosyal Bilimler Derneği, 1972.

—. *İmparatorluktan Günümüze Türkiye'nin Toplumsal Yapısı.* İstanbul: Cem Yayınevi, 1976a.

—. "A Survey of Familial Change in Two Turkish *Gecekondu* Areas." J.G. Peristiany (ed.) *Mediterranean Family Structures.* Londra: Cambridge Univ. Press, 1976b.

Kudat, Ayşe. *Stability and Change in the Turkish Family at Home and Abroad: Comparative Perspectives.* Berlin: International Institute for Comparative Social Studies (teksir), 1975.

Kunstadler, Peter. "Demography, Ecology, Social Structure, and Settlement Patterns." G. A. Harrison ve A. J. Boyce (ed.), *The Structure of Human Popolations.* Londra: Oxford Univ. Press, 1972.

—. "Characteristics of the Western Family Considered Over Time." *Family and Illicit Love in Earlier Generations.* Londra: Cambridge Univ. Press, 1977.

—. "Characteristics of the Western European Family," *London Review of Books,* 1980, 2, (20), 7-8.

Levy, Marion J. "Aspects of the Analysis of Family Structure." A. J. Coale, et. al. (ed.), *Aspects of the Analysis of Family Structure.* Princeton: Princeton Univ. Press, 1965.

Litwak, E. ve I. Szelenyi. "Kinship and Other Primary Groups." Michael Anderson (ed.) *Sociology of the Family.* Londra: Penguin Books, Ltd., 1971.

Mardin, Şerif. "Power, Civil Society, and Culture in the Ottoman Empire," *Comparative Studies in Society and History,* 1969, 11, 258-81.

McCarthy, Justin. "Age, Family, and Migration in Nineteenth-Century Black Sea Provinces of the Ottoman Empire," *International Journal of Middle East Studies,* 1979, 10, 309-23.

Orga, Irfan. *Portrait of a Turkish Family.* New York: The Macmillan Co., 1957.

Pitt-Rivers, Julian. "The Kith and the Kin." Jack Goody (ed.), *The Character of Kinship.* Londra: Cambridge Univ. Press, 1973.

Sahlins, Marshall. *Stone Age Economics*. Londra: Tavistock Publications, 1972.

Şenyapılı, Tansı. *Bütünleşmemiş Kentli Nüfus Sorunu*. Ankara: ODTÜ Yayınları, 1978.

Stirling, Paul. *Turkish Village*. New York: John Wiley and Sons, Inc., 1965.

—. "Cause, Knowledge, and Change: Turkish Village Revisited." J. Davis (ed.), *Choice and Change*. Londra: The Athlone Press, 1979.

Sussman, M B. ve L. G. Burchinal. "The Kin Family Network in Urban-Industrial America." Michael Anderson (ed.), *Sociology of the Family*. Londra: Penguin Books, Ltd., 1971.

Tekeli, İlhan. "Türkiye Tarımında Mekanizasyonun Yarattığı Yapısal Dönüşümler ve Kırdan Kopuş Süreci" İlhan Tekeli ve Leila Erder (ed.), *İç Göçler*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 1978.

Timur, Serim. *Türkiye'de Aile Yapısı*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 1972.

Tümertekin, Erol. *Türkiye'de İç Göçler*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1968.

Wolf, Eric. *Peasants*. Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall Inc., 1966.

Yalman, Ahmet Emin. *Turkey in My Time*. Norman: Univ. of Oklahoma Press, 1956.

Yasa, İbrahim. *Ankara'da Gecekondu Aileleri* Ankara: Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı, 1966.

Zaretsky, Eli. *Capitalism, the Family, and Personal Life*. New York: Harper and Row, 1973.

İKİNCİ BÖLÜM

Aile ve Tarih

TARİHSEL PERSPEKTİFTEN TÜRK AİLE VE HANELERİ*

Geçmişteki Türk aile ve haneleri konusunda çok az şey bilinmektedir. Burada, en yakın ilişkilerin söz konusu olduğu bu toplumsal kurumlara ilişkin birkaç meseleyi kısaca inceleyeceğim. Önce, Türkçe'de aile ve hane terimlerinin kullanımına ve bu terimlere atfedilen çeşitli anlamlara ilişkin bir değerlendirme yapacağım. Ancak, bu yazının asıl amacı, Osmanlı'nın son dönemlerindeki Türk hane kurma sistemini incelemektir. Yazıda, hem söz konusu sistemin kurallarına ilişkin bir değerlendirme yapılacak, hem de bu kuralların ne ölçüde uygulamaya geçirildiği istatistiksel örüntülerle gösterilmeye çalışılacaktır. Verilerimiz henüz sınırlı olduğu için, burada sunulan çıkarımların kesin olmadığını belirtmek gerekir.

Kaynaklar, Yöntemler ve Sınırlamalar

Hane yapılarına ilişkin dolaylı bilgiler edinebildiğimiz kentsel kesimlerle ilgili birkaç çalışma dışında (mesela bkz:

(*) Bu yazının ilk versiyonunu okuyarak faydalı yorum ve önerilerde bulunan Cem Behar, Carter Findley, Şerif Mardin ve Zafer Toprak'a teşekkür ederim.

Jennings, 1976; Ortaylı, 1980; Kunt, 1975; Gerber, 1980), 19. yüzyıldan önceki dönemlerde aile ve hanelere ilişkin ciddi sosyal, yapısal ve istatistiksel çalışmalar bulunmamaktadır. S. Faroqhi (1979: 142), bu yüzyıllardaki aile büyüklüğü ve yapısı hakkında hiçbir bağımsız verinin bulunmadığını ileri sürmektedir. Faroqhi, 16. yüzyılda, Anadolu ve Balkanlar'daki kırsal toplumların özelliklerini gözden geçirirken, "19. yüzyıldan önce aile yapısı ve evlilik örüntüleri hakkında bilgi edinmenin herhangi bir yolu olmadığı"nı belirtir.

Bu derece karamsarlık doğru olmayabilir. Özellikle Osmanlı tahrir defterlerinden yararlanılarak en azından 16. yüzyıl Anadolusu için de, Balkanlar için yapılan çalışmalara benzer çalışmalar yapılabilir: 16. yüzyıla ait kaynaklar çok nitelikli olup bütün dönemi ve coğrafyayı kapsamaktadır (Faroqhi, 1977:165-169; Erder ve Faroqhi, 1979:325-328). 17 ve 18. yüzyıllar, Faroqhi'nin de tanımladığı gibi, gerçekten Osmanlı toplumsal tarihinin "karanlık çağları"dır. Bu dönemde tutulan kayıtlar ya bölük pörçüktür, ya da sadece sınırlı bölgeleri kapsamaktadır (Faroqhi, 1977:165).[1] 17. ve 18. yüzyıllarda, 15. ve 16. yüzyıl Anadolusu'nun karakteristik özelliği olan çok sayıda köyün bulunduğu, yoğun yerleşim örüntüsü ortadan kalkmış ve nüfusun önemli bir kesimi yeniden göçerleşmiştir. Hütteroth (1974:21), 19. yüzyılın ortalarına dek 350 yıl boyunca Anadolu'da dikkate değer herhangi bir yeni yerleşimin söz konusu olmadığını belirtir. Daha eksiksiz nüfus kayıtları, mahkeme kayıtları ve diğer verilerin bulunduğu, ayrıca bunların bugüne kalma olasılığının daha yüksek olduğu göz önüne alınırsa, bu

1 Jennings (1978, s. 91), Paul Stirling'in 1940'lı yılların sonlarında incelediği Kayseri'nin Sakaltutan Köyü'ne ilişkin tarihsel bir çalışmada, 1583'ten sonra bölgeye ilişkin herhangi bir nüfus kaydının olmadığını belirterek bunun imparatorluğun büyük bir kısmı için geçerli olduğunu ifade eder.

yüzyıllarda kentsel kesimlere ilişkin incelemeler yapılabileceği konusunda daha iyimser olunabilir.

Dolayısıyla, aile ve hanelere ilişkin bu incelemede, 19. yüzyıl başlarından 1940'lı yılların sonlarına dek uzanan dönem ele alınacaktır. 1839'da başlayan Tanzimat'ın Batılılaşmacı reform döneminden İkinci Dünya Savaşı sonrasına dek uzanan bu yüz yıl boyunca, çok önemli değişiklikler olduğu halde, özellikle kırsal toplumda belirli toplumsal ve ekonomik özelliklerin varlığını koruduğunu söyleyebiliriz; bu durum, söz konusu dönemi bazı açılardan bir bütün olarak ele almamızı sağlamaktadır. Tanzimat döneminde, bir dizi köklü idarî reform yapılmıştır. Bu reformlara rağmen, en azından Türkiye'nin kırsal kesimlerinde yaşayanların çoğunun hayatında, 1950'li yılların başlarında yaşanan kırsal dönüşüm dönemine dek dramatik bir değişiklik olmamıştır. Dolayısıyla, bu yüz yıllık dönemin farklı zamanlarına ilişkin kaynakları dikkatli bir şekilde kullanarak, kırsal (ve kentsel) aile ve haneler hakkında kesin olmayan belli genellemeler yapılabileceğini düşünüyorum. Pek çok açıdan kentsel aile ve haneler hakkında bilgi edinme olanağımız daha fazladır, ancak bu konuya ilişkin bilgimiz şu anda sınırlıdır; dolayısıyla bu döneme ilişkin genellemeler yaparken dikkatli olmak gerekmektedir.

Bu çalışmada, dönemsel olarak sınırlamanın yanı sıra belli coğrafî ve etnik sınırlar koymak da gerekmiştir; burada sadece Doğu ve Güneydoğu Anadolu dışında, bugün Türkiye sınırları içinde yer alan bölgeler ele alınacaktır.[2] Ayrıca, sadece toplumun yerleşik tarımsal ve kentsel kesimlerindeki aile ve haneleri ele alacağım. Anadolu'daki göçebelere ve özellikle doğuda bulunan geniş aşiret yapısına değinmeyeceğim. Burada, sadece Müslüman nüfusu ele

2 Sedad Eldem'in (1968, s. 11-12), "Türk ailesi"nin olduğu yerleri kapsadığını düşündüğü sınırlar, bu sınırlarla büyük ölçüde örtüşmektedir.

alacağım. "Türk" ailesinden söz ettiğimde bu anlamda kullanıyorum.

Aile ve hanelerin söz konusu dönemin büyük bir kısmındaki durumuna ilişkin tarihsel çalışmalar bulunmadığı için, dolaylı bilgi sağlayan çok sayıda kaynakla beraber, ağırlıklı olarak, kırsal Türk toplumuna ilişkin ilk ciddi çalışmalar olan 1940'lı yıllarda yapılan bir dizi klasik etnografik araştırmaya başvurdum.[3] Kırsal dönüşüm öncesi (1950 öncesi) Anadolusu'nda, yüz yıllık dönemde toplumun üst tabakasında yaşanan radikal dönüşümlere rağmen, günlük hayatın temel koşullarında büyük bir değişim olmadığı varsayımına dayanarak, söz konusu araştırmalardaki bazı gözlemlerin geçmiş için de geçerli olduğu düşüncesine daynarak analiz yapacağım.[4]

---

3 Çıkarımlarım, ağırlıklı olarak Berkes (1942), Boran (1945), Yasa (1953) ve Stirling'in (1965) çalışmalarına dayanmaktadır. McCarthy'nin (1979) içkuzey Anadolu ve Karadeniz şeridinde 1840'lı yıllardaki hane ve nüfusa ilişkin analizinden çok yararlandım. Ayrıca, bugünle karşılaştırmak için B. Özertuğ'un (1973), Anadolu'da aile ve hane yapısına ilişkin daha yeni olan incelemesinden ve S. Timur'un 1968'de yürüttüğü aile ve hane yapısına ilişkin ulusal bir araştırmadan da yararlandım. Toprak mülkiyeti ve veraset sistemi konusunda, Barkan (1951, 1980a, 1980b), İnalcık (1955) ve Karpat'ın (1968) incelemelerinden faydalandım. C. Issawi'nin (1980) 19. yüzyıl Türkiye ekonomisine ilişkin yayımladığı belge ve değerlendirmelerinden ve N. Göyünç'ün (1979) Türk tarihinde hane ve hane büyüklüğüne ilişkin çalışmalarından yararlandım. Gerek kırsal gerekse kentsel bölgelerde aile ve hanelere ilişkin çalışmaların az olduğunu dikkate alırsak, Türkiye'deki bölgesel farklar gibi önemli bir konuyu ele almak mümkün olmamıştır. Bu konuyu incelemek için daha düzenli, tutarlı ve ayrıntılı verilere ihtiyaç vardır. 19. ve 20. yüzyıllara ilişkin veriler, coğrafî olarak eksik ve düzensizdir; çoğu çalışmada belli bir bölge veya ülkenin şu ya da bu kesimindeki bir köy incelenmiştir. Bu dağınık çalışmalara dayanarak güvenilir genellemeler yapmak güçse de, söz konusu coğrafya ve döneme ilişkin bazı tutarlı örüntülerin ortaya çıktığını düşünüyorum.

4 Bu tür bir metodun en belirgin özelliği, zamanla gerçekleşen değişimin değil, devamlılığın öğelerini daha çok vurgulamasıdır. Ancak, tüm dünyada, aile ve hane yapılarının değişime karşı gösterdiği direnç konusunda bildiklerimizi dikkate aldığımızda, bu durumun Türk aile ve haneleri için de geçerli olduğunu varsayabiliriz.

Türk Hane Yapıları: Terimler ve Anlamları

En yakın ilişkilerin bulunduğu toplumsal kurumlar için Türklerin yaygın olarak kullandığı aile ve hane kelimelerinin yabancı kökenli olması ilginçtir. Bildiğim kadarıyla, bu kavramlara karşılık gelen Türkçe kökenli terimler bulunmamaktadır. Yaygın olarak kullanılan aile kelimesi Arapça'dan geçmiştir. Hane ise Farsça kökenlidir. Bugün eski Türkçe'deki ev kelimesi hane ile eşanlamlı olarak kullanıldığı halde, bu kelime, hane ile tam olarak aynı anlamı taşımaz ve hane kelimesinin iki anlamını da içerecek şekilde daha seyrek kullanılır. Eski Almanca'daki *hus* gibi, hanenin, hem bina hem de içinde yaşayan toplumsal grup anlamı halen geçerlidir (Mitterauer ve Sieder, 1982: 8), oysa ev, modern Almanca'daki *haus* veya İngilizce'deki *house* gibi daha çok fiziksel yapıya işaret eder.

İngilizce'deki *family* ve *household* kelimeleri gibi, Türkçe'deki aile ve hane kelimeleri de bazen birbirlerinin yerine kullanıldıkları halde, bunların anlamları birbirinden çok farklıdır. Devellioğlu'nun *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*'ında (1980: 20) ailenin ilk anlamı, "bir kimsenin karısı", ikincisi "akraba", üçüncüsü "ev halkı" olarak sıralanmıştır. Sözlükte açık olarak başta evlilik ilişkisi olmak üzere akrabalık ilişkileri vurgulanmaktadır. Kırsal Türkiye etnografları da kelimeyi sözlükte tanımlandığı gibi kullanmaktadırlar. Yasa (1953: 145-146), 1944'te Ankara'ya bağlı Hasanoğlan Köyü'nde yaptığı çalışmasında, oradaki köylülerin, aileyi, eş veya daha açıkçası "çocuklarının annesi" anlamında kullandıklarını belirtir. Yasa gibi Berkes de (1942: 117), 1940 ve 1941'de Ankara yakınlarındaki birkaç köyde yaptığı çalışmasında, ailenin karı, koca ve çocuklardan oluştuğunu, ekonomik bir birim olmadığını ifade eder. Stirling'in (1965: 36) 1949'da Kayseri'nin Sakaltutan ve Elbaşı köylerinde

yaptığı çalışmada ise aile, anne, baba ve çocuklardan (veya torunlar) oluşan bir toplumsal gruba işaret etmekte, bunların beraber ikamet ettiği anlamını içermemektedir. Özertuğ (1973: 37), çok daha sonra İç Anadolu'nun belirtilmeyen bir yöresinde yaptığı bir köy araştırmasında, halkın aileyi üç şekilde tanımladığını belirtir: 1) eş, 2) çocuklu olsun olmasın evli çift, dul kadın veya erkek ve 3) bir akraba grubu. Özertuğ, köy toplumunda ailenin, hane gibi toplumsal bir birim olarak düşünülmediğine işaret eder. Yukarıda belirtildiği gibi, aile genellikle çocuklu olsun veya olmasın, bir evde (veya odada) yaşayan ve hanenin bir alt birimi sayılabilecek evli bir çiftten oluşur (Özertuğ: 97). Başka bir şekilde söylersek, aile, toplumun biyolojik yeniden üretim birimidir.

Ancak, Devellioğlu'nun sözlüğü hane konusunda yeterince açıklayıcı değildir; burada hane, basitçe ev olarak tanımlanmaktadır. Oysa Berkes, Yasa ve Stirling, haneye ilişkin "tek kese, tek kazan ve sofra" (Yasa, 1953: 143) şeklindeki yaygın halk tanımının değişik versiyonlarına işaret ederek, hanenin, kırsal toplumun (buna muhtemelen geleneksel kent toplumundaki esnaf ve zanaatkârları da eklemem gerekiyor) temel üretim ve tüketim birimi olduğunda hemfikirdirler; ancak hanenin bir ikamet birimi olup olmadığı ve hane ferdi olmaya ilişkin ölçütler konusunda farklı görüşler ileri sürmektedirler. Osmanlı yönetimi açısından hane (veya avârızhane), bir vergilendirme birimi olarak değerlendirilmiştir. Laslett (1972: 23-25; 1983: 514-515) ve Cambridge Group for the History of Population and Social Structure'daki başka yazarların tanımına benzer şekilde, Yasa ve Stirling de haneyi, ortak bir ikamet birimi olarak ele almaktadırlar (biz de bu tanımı karşılaştırma amacıyla kullanacağız). Berkes, ortak ikametin çoğu zaman hanelerin ayırt edici bir özelliği olarak kullanıldığını kabul ettiği halde, bunun, idarî bakış açısından kaynaklanan bir vurgu ol-

duğuna işaret eder. Onun ifadeleriyle "idarî mânâda 'hane' bir yerde ikamet dolayısıyla teşekkül eden bir zümredir" (Berkes, 1942: 117). Berkes, ortak ikametin haneye mensubiyetin gerekli bir koşulu olduğunu düşündüğü halde, bunun yeterli olmadığını vurgular. Köylülerin, bir haneye mensubiyet için ayrıca akraba olmak ve aynı zamanda bir üretim biriminin parçası olmak gerektiğinde ısrar ettiklerini belirtir. Berkes'in ifadesiyle "bu halk tanımı, hem akraba olmaya hem de ekonomik bir birime işaret eder" (Berkes, 1942: 117). Köylüler, aynı evde yaşayan bir ırgat veya yanaşmayı hanenin bir ferdi olarak görmezler. Kırsal toplumda, aynı evde yaşayan çırak ve hizmetkârlar da genellikle haneden sayılmamaktadır (Berkes, 1942: 119). Ancak, kentsel kesimlerde, bazı hizmetkârların haneden sayıldığı anlaşılmaktadır. Fatma Aliye (1893: 12-36), hanenin esas ailesiyle birlikte yaşayan cariyelere, çoğu zaman hanedeki kadınlara tanınan bazı hakların verildiğini ve bu hakların en önemlisinin çeyiz hakkı olduğunu belirtir.

Baba tarafından yakın akraba olmayan birinin hane ferdi olarak görülmesi için evlilik ilişkisinin olması (sıhriyet) gerekmekteydi (Berkes, 1942: 119). Aslında ağırlıklı olarak kan bağının vurgulandığı anlaşılmaktadır. Köylüler, eşinin babasının evinde oturan [*patrivirilocal*] bir gelini bile, çocuk doğurana, yani kocasının hanesiyle kan bağını [*consanguineality*] kurana kadar, tam olarak hanenin bir ferdi olarak görmüyorlardı (Berkes, 1942: 120-121). Yasa'nın görüştüğü kişiler aileyi, çocuklarının annesi olarak tanımlamakla, evlilik ilişkisinden [*conjugality*] ziyade evlat sahibi olmaktan [*filiation*] doğan bağı vurgulamışlardı. Özetle Berkes'e göre, "müstakil ekonomik birlik hanedir." Ayrıca, hane "mekân üzerinde akrabalık münasebetlerinin katılaşmış şeklidir" (1942: 119). Berkes temel bir ayrım yapmıştır; ortak yürütülen faaliyetler, akrabalık bağının olması ve ortak

ikamet ile ilgili sınırlamalar, Türk hanesini anlamak için üzerinde durulması gereken konulardır. Hane tanımında ortak ikameti temel ölçüt olarak kullanan İngiltere ve Avrupa merkezli yaklaşımlar, Türkiye'de haneye mensubiyetin esnek olan bu yönünü göz ardı ederler.

Bir bina olarak hane, ailelerin ikamet ettiği oda, ev veya gözlere ayrılmıştır. Aslında, Sedad Hakkı Eldem'in belirttiği gibi (1968: 15), hane kelimesi oda anlamına da gelir, yani hem bütün bina hem de onun her bir bölümü anlamında kullanılabilir. Geleneksel bir Türk evinde, bazı istisnalar dışında, her bir oda,[5] gördüğümüz gibi, ideal olarak tek bir ailenin oturduğu çok işlevli bir fiziksel mekândı (Kuban, 1982: 200). Esas ikamet birimi dar anlamıyla haneydi.

Geleneksel bir Türk evinde bu küçük hane veya odalar birbirine bağlı değildi. Bunlar, modern dönem öncesi Avrupa evlerindeki odalardan farklı olarak geçit işlevi görmüyorlardı (Kuban, 1982: 204-205; Eldem, 1968: 16, 217-218). Flandrin (1979: 93), Ariès'ten yararlanarak (1962: 398-399), 18. yüzyılda Fransız evlerine koridor yapılmasıyla beraber, önceki dönemlere nazaran daha büyük ölçüde bir mahremiyetin söz konusu olduğunu ileri sürer. Söz konusu dönemde, Türk evlerindeki bu iç mekânlarda mahremiyet problemi yaşanmıyordu. Odaların her biri çok mahrem mekânlardı; bunların her biri, sofa,[6] hayat veya sergi denilen bir koridora veya ortak kullanılan bir odaya açılıyordu. Sokağın, mahallenin bütün hanelerinde oturanların

5 Kullandığım kaynaklarda, Türk evinin yapısına ilişkin analizler, toplumun hem kırsal hem de kentsel kesimlerinden varlıklı kişilerin evlerini temel almaktadır. Genel olarak köylülerin evleri de, daha küçük ve daha mütevazı döşenmiş olmasına karşın benzer bir yapısal özellik taşıyordu. Bunlar, tek bir oda kadar basit olabiliyordu.

6 Arapça kökenli sofa kelimesi, oturulacak yer anlamına gelmektedir. İngilizce'deki sofa kelimesi buradan türetilmiştir. Koridor olan sofaların köşelerinde genellikle oturulacak yerler bulunuyordu.

kamusal alanı olması gibi, bu koridor ve ortak odalar da bir hanenin bütün sakinlerinin kullandığı kamusal bir alandı.

Ortak bir ikamet birimi olarak hane, Durkheimci anlamda, birbirine benzer yapıda bölümlerden [*segmental structure*] oluşur. Ailelerin ikamet birimi olan odalar (haneler) birbirine bitişikti. Türkçe'de eklerin art arda birbirini izlemesi gibi, bu odalar da, birbirlerine bitişik olarak geniş anlamdaki haneyi oluşturuyordu. Geniş anlamıyla hane, dar anlamdaki hanelerin (içinde yaşayan ailelerle birlikte) sadece aritmetik toplamından oluşuyordu. Yapı itibarıyla bölümlerden oluşan ikamet birimleri olarak bu haneler çok esnek bir konuma sahipti. Kolaylıkla birbirlerine ilave edilebiliyor veya birbirlerinden yalıtılabiliyorlardı. Bu odalar birbirlerine çeşitli uzaklık derecelerinde olabiliyorlardı. Küçük hane veya odalarda yaşayanların hepsi sofayı ortak kullanabiliyorlardı. Bunlar, ortak bir avlu içinde çekirdek yapıda ayrı evler olabildikleri gibi (Benedict, 1975: 151), modern bir apartman binasında ayrı dairelerden de oluşabilmekteydiler (Kongar, 1972: 79-80; Duben, 1982: 86). Aileye yeni katılan fertler için binanın duvarları yıkılıp bağlantılar kurularak yeni odalar eklenebilmekte veya binanın bitişiğine yeni yapılar inşa edilebilmekteydi. Bunları birbirine bağlayan kamusal alan, bir sofa, bir avlu, hatta bir sokak bile olabilmekteydi. Ancak tam bir toplumsal birim olarak bir haneyi oluşturmaları için bu yeterli değildi. Ayrıca, bunların üretim ve tüketimlerinin de ortak olması gerekiyordu.

İşlevsel, yani üretim ve tüketim birimleri olarak haneler Durkheimcı anlamda organik yapılardır. Geçmişte Türkiye'deki işbölümü ve tüketim örüntülerinde temel alınan, aileler değil, cinsiyet ve yaştı. Küçük hanelerdeki ailelerin çeşitli mensupları bireyler olarak birbirlerine bağımlı hale gelerek, faaliyetlerini beraber yürüten birer grup [*corporate unit*] oluşturuyorlardı. Ne aileler ne de yapısal olarak benzerlik

gösteren Fas haneleri böyle bir özellik taşıyordu. Faslıların evinde [*dar*], karı, koca ve çocukların yaşadığı oda [*bit*], Türk odasından çok daha özerk bir mekândır (Geertz, 1979: 322-323); Türkiye'de aileler, ikamet bakımından özerk odalarda yaşıyor, ancak aile fertleri, üretim ve tüketim açısından hanenin birer parçasını oluşturuyorlardı. Türk hanesinde, başta mülkiyet konusu olmak üzere, bireylerin hakları, normal koşullarda bir bütün olarak hanenin çıkarlarına ters düşüyorsa asla kabul edilmiyordu (Stirling, 1965: 94).

Türklerin çoğuna göre geçmişte (ve özellikle bugün) bir hanede yalnızca bir aile bulunuyordu; dolayısıyla iki terim kolaylıkla birbirinin yerine kullanılmaktadır. Akraba olan farklı aileler, "tek kese, tek kazan" ilkesiyle yaşıyorlarsa, yani üretim ve tüketimleri ortaksa, aynı çatı altında oturmasalar bile, bir hane oluşturuyorlardı (gerçi sayımlarda tek bir hane olarak kaydedilmiyorlardı). Elbette farklı ailelerin tek bir hane olarak varlıklarını sürdürebilmeleri açısından oturdukları yerler arasındaki mesafe belirleyici önem taşıyordu. Dolayısıyla, Türk hanesinin tanımlayıcı özelliği olmadığı halde, aynı haneye mensup ailelerin birlikte veya birbirlerine yakın oturması, çok sık rastlanan bir durumdu. Tersini düşünürsek farklı aileler birlikte oturup, temel faaliyetlerini ortak yürütmeselerdi, toplumdaki yaygın anlayışa göre bunlar, devlet tarafından pekala öyle sayılabilecekleri halde, bir hane olarak görülmeyeceklerdi.

İstanbul ve muhtemelen İzmir ve Selânik'te, 19. yüzyılın son yıllarında önemli sayıda hanehalkı, zanaatkâr ve esnaf olarak ekonomik faaliyetleri birlikte yürütmüyordu; pek çok kişi de memur veya işçi olarak evin dışında çalışıyordu. Hanenin ortak ikamete vurgu yapan resmî tanımı ile ortak ikamet ve ortak tüketime ilişkin daha sınırlı faaliyetlere daha çok vurgu yapmayı gerektiren (yeni bir) halk tanımı ancak o zaman örtüşmeye başladı.

Geçmişte Hane Kurma Kuralları

Son zamanlarda Avrupa'da hane oluşum örüntüleri ve özellikle (Batı) Avrupa aile ve hanesinin ayırt edici özellikleri hakkında çok şey yazıldı. Bu çalışmaların çoğu, John Hajnal'ın (1965) geçmişte Avrupa'da evlilik örüntüleri üzerine yazdığı, artık bir klasik olan makalesine bağlanabilir. Hajnal, topladığı verilere dayanarak, kendisi ve başka kişilerin, Batı'nın veya Batı uygarlığının muhtemel bir özelliği olduğunu ileri sürdükleri örüntünün doğudaki sınırının kabaca Sen Petersburg'dan Trieste'ye dek uzanan bir çizgi olduğunu öne sürmüştür (Hajnal, 1965; Laslett, 1977: 12-24; Wrigley, 1981: 218-219).

Hajnal, 1982'de ve daha ayrıntılı olarak 1983'te, kuzeybatı Avrupa hanesinin oluşum kurallarına ilişkin önceki tespitlerinde değişiklik yapmış ve bu hane kurma sistemini, sanayi öncesi Hindistan ve Çin toplumlarında görülen bileşik hane dediği sistemle karşılaştırmıştır. 1965'teki makalesinde, Avrupa dışındaki örüntülerin Doğu Avrupa'dakilere benzemesinin muhtemel olduğunu belirtmiştir. Bu genelleme düzeyinde söz konusu tezin doğru olduğu anlaşılmaktadır. Bileşik hane sisteminde, kadın ve erkek genç yaşta evlenip, evlilik hayatına beraber oturacakları daha yaşlı bir çiftin idaresinde olan bir hanede başlarlar. Daha sonra bu hane iki veya daha fazla haneye bölünür, yeni hanelerde de bir veya birkaç evli çift birlikte oturur. Hajnal, ayrılmanın zamanlamasının özellikle önemli olduğuna ve bunun hanenin büyüklüğü ve bileşimi üzerindeki etkisine işaret eder (1982, 1983). Laslett (1983) Hajnal'ın argümanını geliştirerek, geleneksel Avrupa'da, aile hanesinin bileşimine ilişkin dört çeşit eğilimin olduğunu tespit eder: "Batı ve Kuzeybatı", "Batı/Orta", "Akdeniz" ve "Doğu."

Türk toplumunun pek çok açıdan Hajnal'ın bileşik hane

sistemine benzeyen geçmişteki hane kurma sisteminin,[7] Avrupa dışında görülen sistem olduğu açıktır. Bu konudaki veriler kesin olmadığı halde, Türkiye'deki sistemin, Laslett'in tespit ettiği "Akdeniz" ve "Doğu" (Avrupa) türü eğilimlerle bazı ortaklıklar gösterdiği anlaşılmaktadır. Bu bölümde, Türk sisteminin kurallarını açıklamayı amaçlıyorum. Ayrıca, bu kuralların hane içi toplumsal ilişkilerdeki bazı içerimlerini de değerlendireceğim. Bundan sonraki bölümde, hane kurmaya ilişkin istatistiksel örüntüleri ele alacağım. Her iki bölümde de, Türk sistemini, Hajnal ve Laslett'in belirlediği karşılaştırmalı çerçeveye oturtmaya çalışacağım. Makalenin son bölümünde, kurallar ve istatistiksel örüntüler arasındaki uyumsuzluğu inceleyeceğim.

Avrupa tarihçileri, haklı olarak, evliliği, bu kıtadaki hane kurma sistemlerinin merkezî unsuru olarak görmüşlerdir. Ancak, Rusya ve Balkanlar gibi Batı Avrupa'ya yakın olan bölgelerin bile geçmişine bakıldığında, evliliğin hane oluşumuna pek fazla etkisinin olmadığı görülür (Czap, 1983: 138). Yeni evlenen çiftin ikameti, geleneksel olarak erkeğin babasının evinde oturma sistemine [*patrivirilocal*] dayanıyordu. Otoritenin sahibi hanedeki yaşlı erkekti ve miras onun ölümüne dek bölüşülmediği için, genç çiftin üretim faktörleri üzerinde denetim hakkı yoktu. Osmanlı'nın son dönemlerinde Anadolu'da görülen örüntü, genel olarak Doğu Avrupa'daki örüntüye benziyordu.

Batı Avrupa'daki durumdan farklı olarak evlilik, Türk hane kurma sisteminde belirleyici değildi. Aslında, sistemi belirleyenin evlilikten ziyade ölüm olduğu anlaşılmaktadır. Otorite olacak yeni kişinin belirlenmesi, oturulan meske-

7 Türk hane kurma *sistemleri* yerine (*bir*) *sistem* demeyi tercih ettim. Farklı coğrafî bölgeler ve farklı toplumsal katmanlardaki alternatif örüntüler araştırıldıkça başka örüntülerin de ortaya çıkarılabileceğini göz ardı etmiyorum. Yeri geldiğinde bu farklılıkları belirtmeye çalıştım.

nin yeniden düzenlenmesi ve mülkiyet hakkının intikaline etki eden en önemli faktör babanın ölümüydü. Kuşkusuz evlilik, yeni bir kuşağın biyolojik yeniden üretiminin başlamasına işaret ediyordu; bu yeni kuşakla duygusal yakınlık kurma ve bu kuşağın yetişmesine ilişkin karar verme hakkı, onların anne ve babasında değil, en yaşlı kuşaktaydı. Şimdi bu sistemi daha ayrıntılı olarak inceleyelim.

Kuzeybatı Avrupa'yla karşılaştırıldığında, Türk (ve Avrupa dışındaki diğer) veraset sistemlerinin en ayırt edici özelliklerinden biri, mirasın ölümden sonra devredilmesini şart koşan bir kuralın olmasıdır. Batı Avrupa'da bile, mirasın fiilen dağıtımı çoğu zaman babanın ölümüyle gerçekleşiyordu, ancak buradaki çoğu yerde genel olarak geçerli olan kurala göre, evlenen kişinin mirastan önemli bir pay alması gerekiyordu (Goody, 1976: 15; Hermalin ve van de Walle, 1977: 80-81). Türk sisteminde evlilik, gelinin, kocanın hanesine girmesi ve yeni bir evlilik biriminin (ailenin) oluşması anlamına geliyordu. Bu durum, ne mülkiyet haklarının el değiştirmesi açısından herhangi bir önem taşıyordu, ne de bir üretim ve tüketim birimi olarak hanenin yapısını değiştiriyordu. Daha önce belirtildiği gibi, hanenin ekonomik bir birim olarak kurulması, evlilik birimlerinin eklenmesiyle gerçekleşmemişti.

Veraset intikalinin ölümden sonra olması, evlenene mirastan hiç pay verilmediği anlamına gelmez. İkamet sistemi (kentli elitlerin bazı kesimleri dışında), babayerliliğe [*patrilocality*] dayanıyordu ve hanedeki yaşlı erkek, yeni aileye ya aynı çatı altında, ya da baba evine yakın bir yerde oturacak yer sağlamakla yükümlüydü. Yeni çiftin ikamet edeceği mekânı, bölgelere göre farklılık göstermekle beraber, ya damadın ya da gelinin ebeveynleri döşüyordu. Evlilikte, mal aktarımı da söz konusuydu; bu, ya Hanefi mezhebine göre mehr olarak gelinin kendisine (Cin, 1974: 210-251; Benedict,

1974: 8) ya da İslamî ilkelere uygun olmasa da yaygın bir gelenek olan başlık şeklinde gelinin babasına veriliyordu.

Türkiye'de veraset intikali pratiklerinin geçmişte nasıl olduğuna ilişkin pek az şey bilinmektedir. Bu konuya, farklı dönemlerde ve farklı yerlerde İslâm hukukunun, Osmanlı Devleti ve cumhuriyetin getirdiği düzenlemelerin, yerel âdetlerin çeşitli derecelerde etki ettiği anlaşılmaktadır. Aslında Osmanlı döneminden cumhuriyetin ilk yıllarına dek, mirasın bölüşümünde, büyük çocuk olma hakkından [*primogeniture*], cinsiyet fark etmeksizin bütün çocuklara tam olarak eşit dağıtıma dek farklılık gösteren çok sayıda uygulamaya (ya da en azından kurala) rastlamak mümkündür. Türkiye'de veraset sisteminin işleyişi, bir yandan (hem İslâm hukukunun etkisiyle[8] hem de Osmanlı Devleti'nin çıkarlarının, güçlü, geniş toprak sahiplerinin ortaya çıkmasını engellemesi nedeniyle) mülkün bölünmesine yol açan bir güçler vektörüne, bir yandan da (yerel âdetlerin ve devletin, mirî toprakların bölünmesini engellemesi nedeniyle) mülkün bölünmeden kalmasını sağlayan başka etkenlere bağlıydı.[9] Başka yerlerde olduğu gibi Türkiye'de de, geçmiş-

8 Özel mülkiyete ilişkin İslâmî miras hukuku, büyük ölçüde bölünebilir bir sistemi öngörüyor ve varislerin çoğalmasını teşvik ediyordu. İslâm hukukuna göre, ölenin cenaze masrafları ve borçları çıkarıldıktan sonra kalan mülkün üçte biri vasiyete göre dağıtılabilirdi. Geriye kalan üçte ikilik kısım ise çeşitli varislere (Ashab-ı feraiz) dağıtılmalıydı. Önce değişik derecelerdeki varisler (Ashab-ı feraiz) belli oranlardaki paylarını, ayrıntılı ve karmaşık kurallara göre alıyorlar, kalan mülk ise baba tarafından en yakın akrabalara [*agnates*] dağıtılıyordu. Bu konularla ilgili bir değerlendirme için bkz. Barkan, 1980a: 352-357; Abu Zahra, 1955; Liebesney, 1975, s. 176-182.

9 İmparatorluğun topraklarının çoğu mirî araziydi; köylüler, sadece babadan oğula sürekli olarak devredilebilen kullanım hakkına sahip olup bunun için devlete yahut da sipahi veya âyan gibi devletin görevlendirdiği çeşitli aracılara vergi ödemekle mükelleftiler. Köylüler, mirî toprakları satamıyor, kiralayamıyor veya haklarını serbestçe devredemiyorlardı; toprağı kullanma biçiminde de özgür değillerdi. Ayrıca, kullanım haklarına ilişkin şartlara uymadıklarında, bu haklarını kaybedebilmekteydiler. Mirî arazilere ilişkin veraset intikali, devletin düzenlediği bir sisteme göre işliyordu (Barkan, 1980a).

te, küçük arazi sahipleri, bir yandan mülkün (erkek) çocuklarına âdil olarak dağıtımını bir yandan da bölünmeden kalmasını istiyorlardı.

Bir uçta, Barkan'ın açıkladığı (1980b: 212), Osmanlı'nın ilk dönemlerinde mülk konusunda uygulanan bir veraset sistemi bulunmaktadır: Özel vakıflar kurularak (evlatlık vakfı) İslâmî miras hukukunun, mülkün bölünmesine yol açan etkilerinden kurtulmak, toprak sahiplerine, Avrupa'daki *droit d'ainesse*'e tekabül eden bir sistemi uygulama olanağı vermiş ve böylece en büyük oğul dışındaki çocuklara miras hakkı tanınmamıştır. Barkan bunu bir tür vasiyet sistemi olarak görür (1980b: 213); bu, genelde Müslüman toplumlarda pek görülmediği düşünülen bir uygulamadır. 1831'de tımar sistemi yürürlükten kaldırılmadan önce, imparatorluktaki tarımsal arazilerin büyük bir bölümünü oluşturan mirî topraklar zaten İslâmî düzenlemelere tâbi değildi, çünkü varislerin çoğalmasını ve böylece küçük arazilerin bölünmesini engellemek, vergi tabanını korumaya çalışan devletin çıkarınaydı (Barkan, 1980a: 311).[10] Ilkesel olarak mirî topraklara uygulanan geleneksel sistem (intikal-i âdi), toprağın bölünmesini engellemekteydi. Potansiyel varisler arasında ilk sırada yer alanlar bütün mirası alırken, diğer varisler mülkten hiçbir pay almıyorlardı. Oğullar ilk sırada yer alıyor, ancak mülkü bir bütün olarak birlikte devralıyorlardı. Erkek çocuk olmadığında, mirası kızlar alabiliyor, ancak mülkün devri için bir ücret (tapu bedeli) ödemeleri gerekiyordu (Barkan, 1980a: 294-295, 311-315).[11] Yine de, arala-

10 Benzer şekilde, feodal dönemde Avrupa'da da, malikâne sahipleri, serflerin topraklarının bölünmesini önlemeye çalışıyorlardı. Genel olarak "Batı Avrupa'daki bölünemeyen araziler, toprak mülkiyeti ve yerleşim hakkı konusunda malikâne sahiplerinin güçlü denetiminin olduğu yerlerdi" (Goody, 1976, s. 27).

11 Erkek veya kız çocukları olmadığında mirası alan diğer varislerin de tapu bedeli ödemesi gerekiyordu. Kadın akrabalar ve hısımlar, genellikle veraset hakkına sahip değillerdi (Barkan, 1980a, s. 311).

rında önemli farklılıklar olmasına rağmen, İslâmî miras hukukunun etkisi altında olmayan pek çok bölgede bile, hanedeki yaşlı erkeğin ölümünden sonra mülkün bütün oğullara eşit olarak dağıtımının yaygın bir uygulama olduğu anlaşılmaktadır. 17. yüzyıldan 20. yüzyılın ortalarına dek Anadolu'da olduğu gibi toprağın bol ve arazi sınırlarının belirsiz olması nedeniyle,[12] oğulların, köylerinin yakınlarındaki meraları ekerek topraklarını genişletmeleri pek zor değildi.

1831'de tımar sisteminin kaldırılmasının ardından mirasın erkek çocuklara eşit dağılımının, Anadolu'nun çoğu yerinde bir geleneksel kural ve uygulama olarak devam ettiği anlaşılıyor. Mirî topraklar üzerindeki bu hakları ölenin kızlarına ve birtakım akrabalarına da vererek veraset haklarını genişleten bazı Tanzimat yasalarına rağmen, sistem bu şekilde devam etti (Barkan, 1980a: 357-363; Karpat, 1968: 88; Fatos, 1956: 26-34). Başta Tanzimat yıllarından önce kız çocuklarına tanınmayan miras hakkı olmak üzere (Barkan, 1980a: 358-360), mirî topraklar konusundaki bu veraset düzenlemelerine rağmen, uygulamada, geleneksel güçlerin etkisini sürdürmesi nedeniyle bu hakların dikkate alınmadığı anlaşılmaktadır (Berkes, 130-133; Stirling, 1965: 123-125).[13] Bazı kentsel kesimler ve Anadolu'nun batı bölgeleri istisna oluşturuyordu. Ancak, buralarda, yüzyıllardan beri daha hakkaniyetli olan İslâm hukuku veya al-

12 1950'li yılların başlarında, Toprak Tevzi Komisyonu kurulana dek, köydeki toprakları, köylüler kendileri bölüşüyordu. Devlet, tapu defterine köylülerin beyanlarını yazmak dışında bir şey yapmıyordu (Hütteroth, 1974, s. 40). 19. yüzyılın ortalarından itibaren Anadolu'nun nüfusu artmıştı, dolayısıyla köylüler, büyüyen hanelerinin ihtiyaçlarını karşılamak için topraklarını genişlettikçe, muhtemelen her bir köyü kuşatan devlet arazilerinin küçülme süreci de başlamış oldu.

13 "Mirasın eski [İslâmî] kanuna göre bölünüşü ile yeni kanuna göre bölünüşü arasında büyük bir fark yoktur. Kanundan ziyade örfler hâkimdir" (Berkes, 1942, s. 133).

ternatif yerel gelenekler uygulanmaktaydı (Jennings, 1978: 96-99; Gerber, 1980: 231-244).[14]

Gördüğümüz gibi Türk hanelerinde kural, hanenin reisi olan yaşlı erkek ölene dek hanenin dağılmaması gerektiği yönündeydi. Teorik olarak bu, söz konusu dağılmadan önce, evli çocuklar ve bunların çocuklarının bulunduğu büyük ve karmaşık hanelerin olduğu anlamına gelebilir. Bu kurala önemli bir özelliği eklememiz gerekir: Babayerliliğe dayanan ikamet. Kız çocukları, evlendiklerinde doğdukları hanelerden ayrılıyorlardı. Oğullar evlendiğinde, kız çocukların yerini gelinler alıyordu. Hanede, hem evli kızlar hem de gelinlerin olduğu durumlar nadirdi.[15] Bu kurala rağmen, sonraki bölümde göreceğimiz gibi, geçmişte Türk haneleri genellikle pek büyük değildi.

Hanenin dağılması babanın ölümüyle gerçekleşiyordu. O zaman mülk, çocukların geleneksel kurallara göre paylarını almasıyla bölünebiliyordu. Bundan sonra evli oğullar, kısa bir süre birlikte oturabilirlerdi, ancak bunun uzun süre devam ettiği pek görülmüyordu; mülkün bölüşümü hemen hemen kaçınılmaz olarak hanenin de dağılması anlamına geliyordu. Bu hanenin dağılmasıyla oluşacak yeni haneler, en azından ilk oğul evlenene dek yapısal olarak çekirdek (veya bir süreliğine geniş) hane niteliğinde ve nispeten küçük olacaktı. Diğer bir ifadeyle, haneler, yaşam döngüsünde bir dizi aşamadan geçmekteydi, bu aşamalardan, sadece -muhtemelen kısa olan- birinde, büyük ve karmaşık bir yapı

---

14 Boran (1945, s. 97-98, 115-116), 1941'de Manisa'nın birkaç köyünde yaptığı bir çalışmada, İç Anadolu'daki uygulamaların tersine, Türkiye Cumhuriyeti'ndeki gelişmelerden pek etkilenmeyen dağ köylerinde bile kadınların mirastan eşit pay alma hakkına sahip olduklarını gözlemlemiştir. Doğu Anadolu'ya kıyasla, başlık vermenin de daha az aygın olduğu (ve miktarının daha düşük olduğu) anlaşılmaktadır.

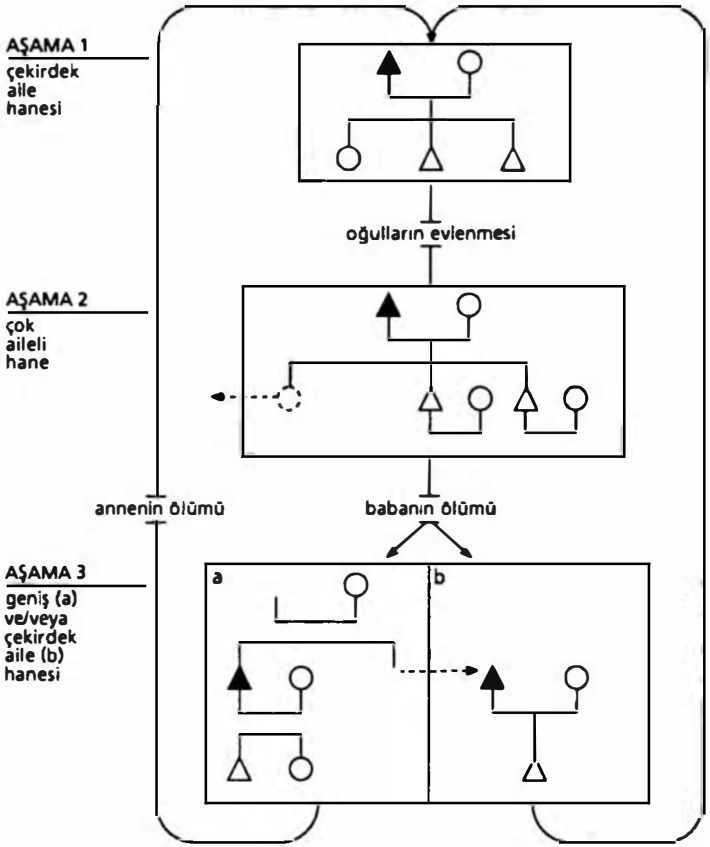
15 Bu türde karışık bir ikamet örüntüsünün, en azından 19. yüzyıl İstanbulu'nda mevcut olduğunu gösteren kanıtlar vardır.

söz konusuydu (bkz. Şekil 1). Bu açıdan, Czap'ın işaret ettiği (1983: 141) 1814 ve 1858 yıllarında Rusya'nın Mişinolu serflerinin "sürekli geniş" [*perennial*] hanelerinden farklılık gösteriyorlardı; ancak, 18. yüzyılın sonları ile 19. yüzyılın başlarında Macaristan'da, Tuna'nın güneyindeki hanelerle hemen hemen aynı özellikte bir döngüyü izlemekteydiler (Andorka ve Faragó, 1983: 296-299).

Bölünebilen mirasın [*partible inheritance*], arazinin de bölünmesine yol açtığını gördük. Ancak, arazinin bölünmesi, büyük olasılıkla, yaşam döngüsüne bağlı eklenme ve bölünme sürecinin bir parçasıydı. Chayanov (1966), (Osmanlı İmparatorluğu'nun ele aldığımız döneminde olduğu gibi) toprağın bol olduğu Çarlık Rusyası'nın son yıllarındaki köylü ekonomisini incelerken, köylülerin, yaşam döngüsüyle beraber genişleyen hanelerindeki "kullanılmayan" işgücünü kullanmak için, daha fazla arazi satın almak veya kiralamak yoluna başvurduklarını gözlemlemiştir. Chayanov'dan bağımsız olarak Stirling de (1965: 136) 1940'lı yılların sonlarında Türkiye'de benzer bir sürecin söz konusu olduğunu tespit etmiştir. Babanın ölümüyle, bütün hanelerdeki oğulların her biri küçük bir arazi sahibi olarak hemen hemen aynı düzeyde varlık sahibi olacaklar, yaşlanıp haneleri genişledikçe daha fazla toprak alarak veya kiralayarak varlıklarını artıracaklardı. Onların ölümüyle de arazi tekrar bölünecekti. Mirasın bu şekilde bölünmesi sistemi, insan/arazi oranının düşük olmasına bağlıydı ve arazilerin nesilden nesile genişlemesini önleyen bir tür ekonomik emniyet sübabı olarak işlev görebilmekteydi. Faroqhi (1979: 136), 16. yüzyıl Anadolusu'nda benzer bir uygulamaya işaret eder.

20. yüzyıl öncesinde Rusya ve Balkanlar'da olduğu gibi, Türkiye'nin kırsal kesimlerinde de hem erkek hem de kadın için ilk evliliğin erken yaşta yapılması çok yaygındı. Erkekler için evlenme yaşı muhtemelen 20 veya 22'yi geçmi-

ŞEKİL 1
İdeal-Tipik Osmanlı-Türk Hane Döngüsü*

Hane sınırları
Hane reisi
Hane yapısında kayma başlatan bir olay
Gelin olup haneden ayrılma
Ayrı bir haneye gidiş

(*) Wheaton'dan (1975: 697) uyarlanmıştır.

yordu. Kadınlar ise 14 ile 18 yaşları arasında evleniyordu. Yakın geçmişteki Türkiye gibi, kadının cinselliğinin ailenin namusuyla yakından ilgili olduğu bir toplumda (Meeker, 1976: 390), kız çocukların erken evlenmesi, bir güvenlik stratejisiydi. Evlilik, mülkün devredilmesinde belirleyici olmadığından ve evlenen çiftin kendi geçimini sağlaması gerekmediğinden, erkeklerin de nispeten genç yaşta ilk evliliklerini yapmaları mantıklı bir seçenekti. Karı koca arasındaki yaş farkı, Smith (1981) ile Herlihy ve Klapisch-Zuber'in (1978: 393-419) belirlediği Akdeniz örüntüsündekine kıyasla küçüktü. Akdeniz örüntüsüne uyuyor gözüken dikkate değer bir istisnaya, büyük metropollerde ve bilhassa İstanbul'daki seçkin tabakada rastlanmıştır.[16]

Türk aile ve haneleri, tekrar evlenme bakımından geçmişteki Akdeniz ve Rus ailelerinden çarpıcı bir farklılık göstermektedir. Bu iki bölgedeki örüntülerin tersine, en azından yakın geçmişte, kırsal (ve muhtemelen kentsel) Türk toplumunda, hem erkek hem de kadının tekrar evlenmesinin bir norm olduğu anlaşılmaktadır. Müslüman toplumlarda tekrar evliliğe sıkça rastlandığı halde, bunun geçmişte Türkiye'de yaygın bir pratik olması ilk bakışta şaşırtıcıdır. Genel olarak Akdeniz ülkelerinde olduğu gibi, bu pratik, gelinin bekâretine büyük önem verilmesi ve bunun aile namusuyla ilişkilendirilmesiyle pek uyumlu değildir. Tekrar evlenmek, geçmişte Türkiye'nin büyük bir bölümünde yaygın olan babasoyluluk ilkesiyle ve kadınların mülk sahibi olma haklarının sınırlı olmasıyla da uyumsuz görünmektedir. Bu koşullar altında, Rusya'nın bazı bölgelerinde olduğu gibi (Mitterauer ve Kagan, 1982: 116), kadın tekrar evlenince, malvarlığı muhtemelen yeni kocasının ailesine geçiyordu.

Tekrar evliliğin mantığı belki de şu şekilde açıklanabilir.

16 İstanbul'daki örüntüler için bkz. Duben ve Behar, 1996.

Türk haneleri, Rusya'dakilerden genellikle daha küçük ve daha az karmaşıktı. Türkiye'de de Orta Avrupa'da olduğu gibi, hane reisi veya eşi öldüğünde, Rusya'daki geniş ve karmaşık hanelerin tersine, işgücü kaybı kolay telafi edilemiyordu. Ayrıca, geçmişte Türkiye'de kırsal kesimlerde evlenmeden önce başkalarının evinde yaşayarak çalışma geleneğinin [*life-cycle service*] bulunmadığı anlaşılmaktadır. Tarımsal emek arzı konusuna henüz açıklık getirilememiştir. Tekrar evlenmenin, ekonomik bir zorunluluk olduğu anlaşılmaktadır. Tekrar evlenme oranının, geçmişte, önemli sayıda erkeğin göç etmesi veya savaşlarda ölmesi sonucunda cinsiyet oranında çeşitli dönemlerde görülen bir dengesizlikten etkilenmiş olması da mümkündür. Bu koşulların, yerel nüfusta evlenebilecek çok az erkek ya da çok fazla dul kadının kaldığı veya ikisinin birden söz konusu olduğu riskli bir durum yaratarak doğurganlık oranını düşürmesi mümkündür. McCarthy (1979: 320-323), çokeşli evliliğin, 1840'lı yıllarda içkuzey Anadolu'nun bazı bölgelerinde erkeklerin göç etmesinden kaynaklanan cinsiyet dengesizliğine karşı bir çözüm olduğunu belirtir.

Geçmişte Rusya'da ve aslında muhtemelen en iyi örnek olarak geleneksel Çin'de olduğu gibi (Czap, 1982: 112-113; Levy, 1968: 234-237), Türk hanesinde otoriteyi belirleyen, yaşça büyük olmaktı. Yaşça büyük erkek ve kadınlar, hanedeki çok farklı faaliyet alanlarında otorite sahibi oldukları için, Türk hanesinin yapısal olarak tamamen ataerkil olduğunu ileri sürmek doğru değildir; ancak, yerel geleneklere göre kadınlara bir ölçüde daha fazla mülkiyet hakkı tanıyan İslâmî miras ve mülkiyet hukukunun katı bir şekilde uygulandığı bazı kırsal yörelerde bile, hane arazisinin denetiminin, kesin olarak yaşça büyük erkeğin elinde olduğu anlaşılmaktadır.[17]

17 Geçmişte, kadınlar, bazı kentsel kesimlerde kendi mülkleri üzerinde daha fazla denetim hakkına sahip olabilmekteydiler (Jennings, 1975; Gerber, 1980).

Temel üretim güçleri üzerindeki denetimin babada olmasının yanı sıra, oğulların erken yaşta evlenmesi de kuşaklar arasındaki farkı artırarak baba otoritesini güçlendirmiş olabilir. Oğullar, babaları ölene dek onun otoritesinden çıkamıyorlardı. Babalarının ömrü ortalamanın üzerinde olanların hane reisi olma yaşı çok yüksek olabilmekteydi. McCarthy (1979: 315), 1840'lı yıllarda incelediği üç bölgedeki bütün hane reislerinin yüzde 51'inin yaşlarının 45'in üzerinde olduğunu tespit etmiştir. Özellikle genç yaşta kocasının hanesine gelin gelenler de evde kaynana otoritesi altına girmekteydi (Stirling, 1965: 108-109). Karı koca arasındaki yaş farkının nispeten az olması, aralarında bir arkadaşlık ilişkisi olacağı anlamına gelmiyordu; hem evlenme yaşlarının küçük olması hem de bir aile olarak bulundukları hanedeki faaliyetlerle otoriteyi belirleyen yapısal ilkeler buna izin vermiyordu. Anımsayacak olursak, üretim ve tüketim faaliyetlerinde temel alınan ölçüt aile değil, cinsiyet ve yaştı. Kişinin kendi çocukları üzerindeki hakları bile, hanedeki yaşlı erkek ve kadının otoritesine tâbiydi. Berkes (1942: 129), anne ve babaların kendi ebeveynlerinin yanındayken çocuklarını sevmeye utandıklarını gözlemlemiştir; çünkü "torunları sevmek ve onlarla oynamak hakkı büyükbaba ile büyükanaya aittir." Hanede çocukların yetiştirilmesi konusunda yaşlı kuşağın aşırı müdahale hakkının olması, muhtemelen kentli Türk aileler arasında da görülen bir örüntüydü.[18]

Geleneksel Rusya'da olduğu gibi, otorite, yaşlı kuşak ölene dek bir sonraki kuşağa geçmiyordu. Batı veya Orta Avrupa'daki uygulamanın tersine, Türkiye'de yaşlıların bir köşeye çekilmesinin pek söz konusu olmadığı anlaşılmaktadır.

---

18 *İstanbul Haneleri* için mülâkat yapılan birçok kişi, Osmanlı'nın son yıllarında İstanbul'da böyle bir durumun söz konusu olduğunu belirtmişlerdir. Bu durum imparatorluğun başka yerlerindeki kentli haneler için de geçerli olabilir.

Stirling'in işaret ettiği gibi (1965: 103), babanın bunaması halinde, hane meseleleri konusunda karar verme yetkisi en büyük oğula geçebilmekteydi. Ancak, baba, sadece sembolik de olsa, meşru otoritenin nihaî sahibi olarak kalıyordu. Oğul kaç yaşında olursa olsun, geleneksel olarak babasına aşırı saygı göstermek zorundaydı. Anadolu'nun çeşitli yerlerinde babanın oğluna seslenirken 'uşak' ifadesini kullanmasına sıkça rastlanıyordu (Meeker, 1970: 85). Oğul ise babasına 'ağa' diyebiliyordu.

Hane Büyüklüğü ve Yapısında Değişim: İstatistiksel Veriler

Farklı coğrafî bölgelerle ilgili ve çok uzun dönemleri kapsayan çok farklı çalışmalara dayanacak olursak, geçmişte Türkiye'de hane büyüklüğü ve yapısının nasıl olduğuna ilişkin bazı ipuçlarına ulaşabiliriz. Bildiğim kadarıyla, Cumhuriyet döneminden önce kırsal topluma ilişkin bu türde doğru veriler sağlayan tek çalışma McCarthy'nin (1979) 1846/47 nüfus kayıtları analizidir. Dönüşüm öncesi dönem ile mukayese edebilmek için, kırsal Anadolu'nun ilk etnograflarından Berkes, Yasa ve Stirling'in yüz yıl sonrasını konu alan çalışmalarına ve bugün ile mukayese için de Serim Timur'un (1972) 1968'de aile ve hanelere ilişkin ülke çapında yaptığı bir araştırmaya başvuracağım. Kasabalar ile küçük ve orta büyüklükte kentler konusunda Jennings'in (1976) 16. yüzyılda dört kenti konu alan çalışmaları, hane yapısı konusunda olmasa da hane büyüklüğüne ilişkin bazı bilgiler vermektedir. Gerber'in (1980) 17. yüzyılda Bursa'yı konu alan çalışması, hane büyüklüğü ve yapısı konusunda dolaylı bilgiler içermekte, Kıray (1964), Meeker (1970) ve Benedict'in (1974), 1960'lı yıllardaki geleneksel kasabalara ilişkin çalışmaları da karşılaştırma yapabilmek için bazı ve-

riler sağlamaktadır. Ne yazık ki, geçmişte büyük metropollerdeki durum konusunda henüz hiçbir veriye sahip değiliz. Sözünü ettiğimiz araştırmalar, kesin genellemelere varma olanağını pek sağlamasa da, bunlardan belli örüntülerin anlaşılabileceğini düşünüyorum.

Geçmişte Türkiye'de haneler genellikle ortalama büyüklükteydi; incelenen köylerdeki hane büyüklüğü, 5,3 ile 6,5 arasında değişiyordu (bkz. Tablo 1).[19] Türkiye'de kırsal kesimlerdeki hane büyüklüğüne ilişkin rakamlar, sanayi öncesi Batı Avrupa'dakilerden çok az yüksekti (Laslett, 1977: 20-21). Bu rakamlar, 1951'de Hindistan ve 1915'te Tayvan'ın kırsal kesimlerindeki rakamlardan da biraz yüksekti. (Hajnal, 1982: 463). 18. yüzyılın sonları ile 19. yüzyılın başlarında Macaristan'da Tuna'nın güneyinde bulunan köylerindekilerle hemen hemen aynı büyüklükte (Andorka ve Faragó, 1983: 287) olan bu haneler, 19. yüzyılın başlarında Rusya'da Mişino'daki hanelerden bir hayli küçüktü. (Czap, 1983: 123). Hanelere ilişkin listelerden ulaştığımız rakamlar, Barkan'ın beş olarak tahmin ettiği ve geçmişte (özellikle 16. yüzyılda) Türk toplumunun nüfusunu hesaplamada bir çarpan olarak yaygın olarak kullanılan rakamdan biraz daha yüksektir (Barkan, 1951: 12). Ele aldığımız dönem boyunca hane büyüklüğünde önemli bir değişimin pek olmadığı anlaşılmaktadır.

---

19 Timur'un, çalışmasını yaptığı dönemde -1968'de-, kırsal kesimdeki ortalama hane büyüklüğü 6,1'di (Timur, 1972, s. 38). N. Göyünç (1979), 19. yüzyılda, Osmanlı'nın kırsal kesiminde ortalama hane büyüklüğünün yaklaşık dört kişi olduğunu ileri sürmektedir. Bu iddiasını, 19. yüzyılın sonları ile 20. yüzyılın başlarında, Balkanlar, Kırım ve Kafkasya'dan gelerek Anadolu'ya yerleşen Müslüman hanelere ait belgelerin incelenmesine dayandırmaktadır. Argümanı, dört rakamının Anadolu'daki haneler için de geçerli olduğunu içermektedir. Anadolulu olmayan, savaşlar ve güçlüklerden dolayı yurtlarını terk ederek buraya yerleşen bir nüfusun ortalama hane büyüklüğüne dayanan bu rakam, söz konusu dönemde Anadolu'daki yerleşik kırsal Müslüman nüfusun ortalama hane büyüklüğünü tespit etmek için güvenilebilir bir temel oluşturmayacaktır.

TABLO 1
Türkiye'de Hane Bileşimi ve Ortalama Hane Büyüklüğü

	Hane bileşimi (yüzde)					
	Tek kişili haneler	*Çekirdek aile hanesi*	*Geniş aile hanesi*	*Çok aileli hane*	*Belirsiz olanlar*	*Ortalama hane büyüklüğü*[b]
Köyler						
Rize Yöresi (Rize) 1846/47	–	–	–	25	–	6,5[c]
Hisarözü Yöresi (Bolu) 1846/47	–	–	–	34	–	6,5[c]
Azdavay Yöresi (Kastamonu), 1846/47	–	–	–	33	–	6,5[c]
"M" Köyü (Ankara), 1940	?	56	25	17	2	5,7
Hasanoğlan (Ankara), 1944	11	52	4	28	–	5,3
Sakaltutan (Kayseri), 1949	2	58	16	24	–	6,0
Elbaşı (Kayseri), 1949	2	60	15	23	–	5,6
Köyler, Timur'un Türkiye araştırması, 1968	?	59	13	25	2	6,1
Kasaba ve kentler						
Kayseri, 16. yüzyıl	–	–	–	–	–	4,5
Karaman, 16. yüzyıl	–	–	–	–	–	4,7
Amasya, 16. yüzyıl	–	–	–	–	–	5,1
Trabzon, 16. yüzyıl	–	–	–	–	–	4,0
Ereğli (Zonguldak), 1960	?	62	17	16	5	5,2
Of (Trabzon), 1969	?	67[a]	–	33	–	–
Ula (Muğla), 1968	7	62	20	8	2	–
Kasabalar, Timur'un Türkiye araştırması, 1968	?	65	13	20	2	5,6
Kentler, Timur'un Türkiye araştırması, 1968	?	71	15	10	4	4,9

a Çekirdek ve geniş aile hanesi toplamı.
b Akraba olmayanlar dikkate alınmadığı için, hane tanımına ilişkin kriterler, halkın tanımıyla uyum göstermektedir.
c Üç yörenin ortalaması.
Kaynaklar: Rize, Hisarözü ve Azdavay için McCarthy (1979: 313-314); "M" Köyü için Berkes (1942: 123); Hasanoğlan için Yasa (1953: 147); Sakaltutan ve Elbaşı için Stirling (1965: 38-39); köy, kasaba ve kentler için, Türkiye araştırması, Timur (1972: 31); Kayseri, Karaman, Amasya ve Trabzon için Jennings (1976: 52-54); Ereğli için Kıray (1964: 114-144); Of için Meeker (1970: 95); Ula için Benedict (1974a: 149-150).

Kentsel kesimlerde hane büyüklüğüne ilişkin kesin verilere ulaşmak pek kolay değildir. Jennings (1976: 52-54), 16. yüzyılda Kayseri, Karaman, Amasya ve Trabzon'da hane başına ortalama nefer (yetişkin erkek) sayısını vermek-

tedir. Nüfusu hesap etmek için nefer başına üç ile üçbuçuk kişinin çarpan olarak kullanılmasını önerir. Çarpanların ortalamasını, olası hane büyüklüğünü hesaplamak için kullanırsak, Kayseri için 4,5, Karaman için 4,7, Amasya için 5,1 ve Trabzon için 4,0, toplam ortalamada ise 4,6 rakamlarına ulaşırız. Gerber, 17. yüzyılda Bursa'yı ele alan çalışmasına ilişkin nüfus verilerinin olmamasına rağmen hanelerin küçük olduğu kanısındadır. İncelediği kadı sicillerine göre hane başına ortalama çocuk sayısı 2,15'tir (Gerber, 1980: 244).[20]

Elde ettiğimiz rakamlara göre kentsel ortalamalar muhtemelen çok düşük olsa da, küçük kasaba ve kentlerde yaşayan elitlerin hanelerinin bile büyük olduğunu düşündüren edebî metinler bulunmaktadır. Pek çok kişinin Osmanlı döneminin özelliği saydığı kalabalık haneler, muhtemelen yalnızca elit kesimde görülüyor, en geniş hanelere ise en büyük kentlerde rastlanıyordu. Edebiyat eserleri ile 1885 ve 1906'daki nüfus sayımından elde edilen veriler, söz konusu hanelerde pek çok hizmetçi ve akrabanın yaşadığını (mesela bkz. Fındıkoğlu, 1940; Uşaklıgil, 1969; Tugay, 1963; Dirks, 1969; Duben ve Behar, 1996) ve gelip giden çok sayıda akraba olduğunu, bunların çoğunun da çok uzun süre bu hanelerde kaldığını göstermektedir.

20 Bu dönemden itibaren 20. yüzyıla dek herhangi bir rakam tespit edemedim. Meeker ve Benedict, ortalama hane büyüklüğünü vermemektedir. Kıray (1964, s. 114), 1960'lı yılların başlarında Ereğli'de ortalama hane büyüklüğünün 5,2 olduğunu belirtmektedir. Timur'un (1972, s. 38), (İstanbul, İzmir ve Ankara dışındaki) kentlere ilişkin bir örneklemde 1968 yılı için verdiği rakam 4,9'dur. Halen başta İstanbul olmak üzere, bu konuda geçmişte büyük metropollere ilişkin bir veri bulunmamaktadır. 1880'den 1940'a kadar olan dönemde İstanbul'u ele aldığımız çalışmanın sonuçları, elitlerin hanelerinin büyükçe (5,7) olduğuna, ama kent sakinlerinin hane büyüklüğünde ortalamanın daha düşük (4,2) olduğuna işaret etmektedir (Duben ve Behar, 1996). Bu durum şaşırtıcı değildir; pek çok çalışma da, Avrupa'da sanayi öncesi dönemde kentli zanaatkâr ve esnafların hanelerinin çoğunlukla küçük, ama elitlerin hanelerinin büyük olduğunu göstermiştir (Flandrin, 1979, s. 61).

İlk evlenme yaşına ilişkin elde ettiğimiz güvenilir en eski istatistiksel veriyi 1935'teki ulusal nüfus sayımı sağlamaktadır. Berksan (1969: 159), kırsal kesimlerde ortalama olarak ilk evlilik yaşının kadınlarda 19, erkeklerde ise 22 olduğunu tespit etmiştir. Her iki rakamın, özellikle kadınlarınkinin biraz yüksek olduğu tahmin edilebilir: Türkiye'de kadınlar evlilik yaşını farklı söyleme veya daha geleneksel ve yerel olarak daha anlamlı olan dinî nikâhtan yıllar sonra yapılmış olması muhtemel olan resmî nikâhın kıyıldığı dönemdeki yaşlarını kaydettirme eğilimindedirler. Dinî nikâh, karı koca arasındaki cinsel ilişkinin meşruiyeti için yeterlidir.[21] O dönemde kırsal kesimde evlilik yaşına ilişkin nüfus sayımı verilerinin güvenilirliği konusundaki şüphelerimiz etnografların topladıkları verilerle de güçlenmektedir. Berkes (1942: 158), ortalama ilk evlenme yaşının kadınlarda 16 ile 17, erkeklerde ise 18 ile 20 arasında olduğunu belirtmektedir. Yasa'nın (1953: 140-141) rakamları, kadınlarda 15 ile 18, erkeklerde ise 18 ile 20 arasındadır. Stirling'de (1965: 179) ise bu ortalama, kadınlarda 14 ile 18, erkeklerde 16 ile 22 arasındadır. Geçmişte evlenme yaşı her iki cinste de erkeklerin askerliği, çalışmak için göç etmesi ve ölüm oranına bağlı olarak değişiklik göstermiş olabilir. 20. yüzyılın başlarından ortalarına dek kadınların ilk evlenme yaşında düşüş olabileceğini tespit etsek de (Berksan, 1969), bu durum dalgalanmalar gösteren bir eğrinin sadece bir noktası için geçerli olabilir.

İstatistiksel veriler, kadınların ilk evlenme yaşının, en azından 1880'li yıllardan beri ülkenin diğer bölgelerine kıyasla başta İstanbul olmak üzere metropol bölgelerinde önemli ölçüde yüksek ve yükselmekte olduğunu ortaya

21 Cumhuriyetin ilk yıllarında, resmî nikâh kıymayı ve kadınlar için evlenme yaşının en az 15 olmasını gerektiren 1926'daki Medenî Kanun'un asıl etkisi, evliliklerin kendisinde değil, muhtemelen evlilik bildirimlerinde görülmüştür.

koymaktadır -bunun, kentli geleneksel bir Türk örüntüsünden çok Avrupa Evlilik Örüntüsüne benzediği anlaşılmaktadır (Duben ve Behar, 1996). İstanbul'da kadınların ortalama evlilik yaşı 1885'te 19, 1907'de ise 20,5'tu. 1930'larda kadınların evlilik yaşı 23'ün üzerindeydi (Duben ve Behar, 1996, s. 131-140). Erkeklerin ortalama evlilik yaşı ise 1905 ile 1940 yılları arasında çok daha yüksekti, 30 civarındaydı. Kırsal kesimlerde olduğu gibi, eşler arasındaki yaş farkı nispeten düşüktü. 1935'te nüfusu 10.000'in üzerinde olan bütün yerleşim birimleri için, kadınların ortalama evlilik yaşı 21, erkeklerin ise 25'ti (Berksan, 1969: 159).

Gerek en azından babanın ölümüne dek birlikte ikameti gerektiren bir hane oluşum kuralına, gerekse ele aldığımız dönem boyunca toprak mülkiyeti ve nüfusta yaşanan pek çok değişime rağmen, ele aldığımız dönemin herhangi bir aşamasında, çok aileli hanelerin oranının yüzde 30'u geçtiğini gösteren herhangi bir ampirik veri olmadığı gibi, böyle olduğunu düşünmemizi gerektirecek herhangi bir mantıklı gerekçe de bulunmamaktadır. Çok aileli hanelerin oranı McCarthy'nin incelediği üç bölgede yüzde 34, 25 ve 33 (1979: 314), Hasanoğlan'da yüzde 28 (Yasa, 1953: 150), Berkes'in incelediği köylerde yüzde 17 (1942: 126-127), Sakaltutan'da yüzde 24 ve Elbaşı'da yüzde 23'tü (Stirling, 1965: 38). 1968'de Timur'un araştırdığı bütün köylerdeki çok aileli hanelerin oranı ise (bkz. Tablo 1) yüzde 25'ti (1972: 31). Bu, 1622 ile 1821 tarihleri arasında İngiltere'de 4,1 olan veya 1695 ile 1825 tarihleri arasında Fransa'nın kuzeyindeki köylerde yüzde 0 ile 3 arasında değişen orandan hayli yüksektir (Flandrin, 1979: 71; Laslett, 1977: 20-23). Söz konusu rakam, 18. yüzyılın sonları ile 19. yüzyılın başlarında Macaristan'da Tuna'nın güneyinde bulunan köylerdeki ortalamalara yakın (yüzde 21-39), 18.

yüzyılda İtalya'nın köylerinde (Toskana, Chiati ve Trieste) yüzde 39, 44 ve 45 olan oranlardan az (Laslett, 1977: 22-23) ve Czap'ın 1814'e ilişkin olarak Mişino için verdiği yüzde 74 oranından (Czap, 1982: 12) çok düşüktü. Türkiye'de, yüzde 52 ile yüzde 60 arasında değişim gösteren çekirdek aile hanesi oranları büyük bir istikrar göstermektedir. Diğer bir ifadeyle, ele aldığımız dönem boyunca, bütün hanelerin yarıdan biraz daha fazlasının çekirdek yapıda olduğu, diğerlerinin ise, küçük bir oranda tek kişinin yaşadığı haneler olmakla beraber, ya geniş ya da çok aileli hane olduğu anlaşılmaktadır. Çok aileli hane oranları, Doğu Karadeniz şeridindeki Of'a kıyasla (yüzde 33) Batı Anadolu'daki Ula (yüzde 8) ve Ereğli (yüzde 16) kasabalarında çok daha düşüktü (Benedict, 1974: 149-150; Kıray, 1964: 114; Meeker, 1970: 95). Timur'un 1969'da kasabalara ilişkin olarak verdiği rakam yüzde 20'ydi (1972: 31). Ula ve Ereğli'deki bütün hanelerin yüzde 62'si çekirdek yapıdaydı; bu, Timur'un yüzde 65 olarak tespit ettiği rakama yakındır. Meeker'ın verileri, bu oranları hesaplamamıza olanak vermemektedir. Ortalama hane büyüklüğünün 4,6 olduğunu dikkate alırsak, 17. yüzyılda Bursa ve 16. yüzyılda Kayseri, Karaman, Amasya ve Trabzon'daki kentsel hanelerin çoğu muhtemelen çekirdek yapıdaydı. Bu iddiam, Timur'un araştırmasında, kentli ortalama geniş veya çok aileli hanelerdeki kişi sayısının altıdan az olmamasına dayanmaktadır.[22]

Sonuç: Kurallar ve Bunların Uygulanması

Yakın geçmişteki Türk hane kurma sistemini bileşik bir hane sistemi olarak nitelendiriyoruz. Ancak, bu hanelerin

22 Daha sonra 1907 nüfus sayımından İstanbul için elde edilen veriler bunu doğrulamaktadır (Duben ve Behar, 1996, s. 62).

oranının hiçbir zaman yüzde 34'ten daha yüksek olmadığını gördük. Ayrıca inceleme yapılan yerlerde, bütün hanelerin yaklaşık yüzde 60'ının çekirdek yapıda olduğunu tespit ettik. O halde, hane kurma kurallarından neden bu derece belirgin bir sapma söz konusuydu?

Wheaton (1975), geçmişte çok aileli hane sıklığını düşürmüş olabilecek belirli faktörlere işaret ederek, belli bir toplumda, çok aileli veya bileşik hanelere az rastlanmasının dahi, bu tür hanelere ilişkin anlamlı bir sıklık olabileceğini ileri sürer. Hane kurma kuralları ile bunların uygulanması arasında görülen farklara rağmen, kurallar yine de geçerliliğini yitirmemektedir. Bireyler, ayırdına vardıkları ölçüde, bu farkları, zihinlerinde büyük ölçüde bileşik haneye tekabül eden "sistem"e marjinal sayabilirler. Farklı bir noktayı vurgulamasına rağmen Hajnal (1983) da bu meseleyi ele almış, insanların çoğunun, yaşamlarının bazı aşamalarında bileşik haneye mensup olduklarını, ancak herhangi bir tarihte, bileşik hane sistemindeki hanelerin çoğunun bileşik olmadığını gözlemlemiştir.

Geçmişte Türk hanelerinin dağılması, ideal biçimiyle babalarının ölümüne ve mirasın bölüşülmesine bağlı olarak evli oğulların yaşamlarının ileri bir aşamasında gerçekleşiyordu. Hanenin geç dağılmasının, geniş ve muhtemelen karmaşık yapıda hanelerin kurulmasına neden olduğunu varsayabiliriz. Öte yandan, yakın geçmişte Türk toplumunun çoğu için geçerli olan bölünebilir miras sistemi, arazinin bölünmesine yol açma potansiyeli taşımıştır; bu şekilde paylaşılan arazilerin ancak küçük ve muhtemelen çekirdek ailelerin ihtiyaçlarını karşılayabildiğini varsayabiliriz. Birbirine aykırı görünen bu iki durum, geçmişte Türk toplumunda nasıl birarada var olabilmiştir? Çelişkili gibi görünen bu koşullar, ancak demografik ve sosyoekonomik kısıtlamalar ile hane kurma kurallarına ilişkin dinamiklere bağlı

olarak hanelerde gerçekleşen değişim ve yaşam döngüsü dikkate alındığında açıklık kazanabilir.

Geçmişte Türkiye'de geçerli olan hane dağılması kuralı ve bireyin yaşam döngüsüne ilişkin doğal olgular dikkate alınırsa, hanelerin bir dizi aşamadan geçtiği çıkarımına varılabilir: Babanın ölümünün ardından çekirdek (veya geniş) aile hanesi, oğulların oğulları evlendiği zaman çok aileli hane ve oğulların ölümüyle bir kez daha çekirdek veya geniş aile hanesi (bkz. Şekil 1). Çeşitli türde hanelerin oranı, ancak elverişli demografik koşullara bağlı olarak çoğu hanenin geçirdiği bu döngü çerçevesi içinde anlamlı olacaktır. İdeal koşullar altında pek çok birey, yaşamlarının belli aşamalarında bu hane türlerinin hepsinde yaşamış olacaktır. Sistem, zaman içinde türlerin değişmesine dayanmaktadır.[23] Herhangi bir dönemde, çekirdek aile hanesi oranının yüksek olması, başka şeylerin yanı sıra, bunların, sadece ayrılmadan sonraki gelişmenin ilk aşamalarındaki -çocukları henüz evlenmemiş olan genç bireylerin reisi oldukları- hanelerin oranı olmasından kaynaklanıyor olabilir.

Özellikle ayrılma zamanı bakımından hane kurma kurallarına bağlı olmasının yanı sıra, hanelerin büyüklüğü ve karmaşıklığına da üç önemli demografik faktör etki etmektedir: Evlenme yaşına gelebilen oğulların sayısı, bunların evlilik yaşı ve babanın öldüğü yaş.

Ölüm oranı konusunda incelediğimiz dönemin büyük bir kısmına ilişkin veri bulunmamaktadır. Ancak, büyük olasılıkla oğulların birçoğu evlenme yaşına gelecek kadar yaşamamış, babalar da nispeten genç yaşta ölmüştü. Evlenme yaşına ilişkin verilerimiz bulunmaktadır; McCarthy gibi, 19. yüzyılda, Anadolu'nun kırsal bölgelerindeki ölüm ora-

23 Wheaton'a göre (1975, s. 612), "toplumsal gerçeklik, her bir kategorideki hanelerin oranının toplamından ibaret değildir, hanelerin birbirine dönüştüğü bir sistemdir."

nının Coale and Demeny'nin *Regional Model Life Tables and Stable Populations*'da belirttiği Mortality Level 5 East'e benzediğini varsayacak olursak, hane yapılarına ilişkin ölüm oranı konusunda dolaylı çıkarımlara varabiliriz. Bu tablolara göre, bebek ve çocuk ölüm oranı yüksekti: Çocukların yüzde 64'ü bir yaşına kadar yaşayabilirken, sadece yüzde 47'si 20 yaşına gelebilmişti (Coale ve Demeny, 1966: 442). Yani, doğan bütün çocukların yaklaşık yarısı, muhtemelen evlenip kendi çocukları olacak yaşa gelecek kadar yaşamamıştı. Az sayıda çocuğun hayatta kalmasının, hane oluşum kuralının uygulanması üzerindeki etkisi ortadadır. Şimdi yetişkin erkeklerde ölüm oranını inceleyelim. Bir erkek çocuk sahibi olma olasılığının kabaca evlilikten dört yıl sonra gerçekleştiğini varsayacak olursak, erkeklerin ilk evlenme yaşı olarak alabileceğimiz 20 yaşındaki erkeklerin ömrü 36 yıl olsaydı, bütün babaların sadece yaklaşık yüzde 35'inin en büyük oğullarının evliliğine tanık olacakları sonucuna varırız.[24] Babaların çoğu, oğulları evlenmeden sekiz yıl önce ölmüş, oğulların çoğu genç yaşta miras almış ve kardeşleri büyüyüp evlendiğinde, çekirdek aile hanesinde yaşamış olmalıydılar. Geçmişte Türkiye'deki hane kurma kuralının uygulanması konusunda muhtemelen çok büyük demografik kısıtlamalar söz konusu olmuştu.

Shorter ve Macura (1982: 6), 1935 ile 1975 yılları arasında Türkiye'deki doğurganlık ve ölüm oranına ilişkin eğilimleri inceledikleri çalışmalarında, ölüm oranlarında ülke genelindeki düşüşün, söz konusu dönemden daha önce

---

24 Bu hesabı yaparken, iki doğum arasındaki zamanın ortalama iki yıl ve doğumda cinsiyet oranının eşit olduğu varsayımından hareket ettik. On yıllık bir evlilikten sonra, en azından bir erkek çocuk sahibi olma olasılığı, yüzde 96,875'tir. O halde, ilk oğul, evlilikten ortalama 3,9 (≈ 4) yıl sonra doğacaktı. Hem babalar hem de oğullarının 20 yaşında evlendiğini varsayarsak, East Model Tables (Level 5) L (44) L(20) = 0,35 sonucuna ulaşırız. Bu hesaplamalarda bana yardımcı olan Cem Behar'a teşekkür ederim.

başlamış olabileceğine işaret etmektedirler. Ölüm oranındaki düşme eğiliminin ne zaman başladığını bilmesek de, bu oranının, hane kurma kurallarının uygulanması bakımından ele aldığımız dönemin ilk zamanlarında, sonraki zamanlara kıyasla daha belirleyici olmasının mümkün olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz.

1911 ile 1922 yılları arasında yetişkin erkeklerin ölüm oranının olağanüstü yüksek olmasına bağlı olarak 1940'lı yıllarda çok aileli hane reisi olacak yaşlı kuşaktan daha azı hayatta olacaktı; bu durumun, önceki kuşağa kıyasla 1940'lı yıllardaki çok aileli hanelerin oranının daha az olduğu anlamına gelebileceği dikkate alınmalıdır. Bu, Yasa ve Boran'ın görüştüğü bazı kişilerin, geçmişteki hanelerin daha geniş ve karmaşık olduğuna ilişkin ifadelerine açıklık getirebilir. Stirling de (1979: 201), 1949'da incelediği köylerde çok aileli hanelerin oranının normalden düşük olduğunu gözlemlemiştir. 1971'de bu köylerde tekrar kısa bir çalışma yaparak çok aileli hanelerin oranlarında küçük artışlar olduğunu belirtmiştir. Kuşkusuz 1970'li yıllar, başta I. Dünya Savaşı öncesi dönem olmak üzere eskisine kıyasla erkeklerin ortalama ömrünün daha yüksek olduğu bir dönemdi. I. Dünya Savaşı öncesinde, muhtemelen, savaşlarda daha az erkek ölüyordu, ama erkeklerin ortalama ömrü sonraki dönemlere kıyasla daha kısaydı.

Ele aldığımız dönem boyunca Balkanlar'dan çok sayıda göçmen geldiği halde, sanayi öncesi Orta ve Batı Avrupa'daki tarımsal bölgelere kıyasla, Anadolu'nun nüfus yoğunluğu düşük kalmıştı. Orta ve Batı Avrupa'da yeni arazi sahibi olmak pek kolay değildi (Mitterauer ve Sieder, 1982: 39); bu yüzden, karmaşık hanelerde yaşayabilecek fert sayısının ekolojik bir sınırı vardı. Anadolu ve Doğu Avrupa'daki çoğu yer için bu tür bir sınır söz konusu değildi. Ancak, veraset sisteminin gerekleri, hanenin dağılma kuralları ve bun-

lara eşlik eden katı demografik engeller, karmaşık hanelerin oranlarının yüksek olma olasılığını ortadan kaldırmıştır. 1858 Arazi Kanunnamesi, başta ortakçılığın yaygın olduğu Çukurova, Batı Ege ve Diyarbakır olmak üzere belli bölgelerdeki toprakların birleştirilmesine yol açmış olsa da, bu kanunun aynı zamanda arazinin parçalanmasına da neden olabildiğini biliyoruz (Issawi, 1980: 199). 19. ve 20. yüzyıllara ilişkin veriler, genel olarak arazilerin çoğunun çok küçük olduğunu göstermektedir.[25] Anadolu'da kırsal dönüşümün henüz başladığı 1952'de, toprak sahibi bütün ailelerin yüzde 62'sinin arazisi beş hektardan küçüktü (Güriz, 1971: 91). Geçmişteki çekirdek hane oranı da neredeyse bu rakama eşittir.

Stirling'in Kayseri'de incelediği köylere ilişkin olarak belirttiği arazinin genişleme ve bölünme süreçleri, incelediğimiz dönemde, Anadolu'nun pek çok yeri için geçerli olabilir. Dolayısıyla, geniş ve daha karmaşık hanelerin daha geniş arazilere sahip olduğu düşünülebilir; ancak, bunun, çoğu hanenin geçirdiği aşamalardan sadece biri olduğu anlaşılmaktadır. Araştırmalar (Timur, 1972: 57; Tekeli, 1978: 322; Kandiyoti, 1976: 65), en azından kırsal dönüşüm süreci sonrasında, büyük toprak sahiplerinin ortalamadan daha geniş ve daha karmaşık hanelerde yaşadıklarını göstermektedir. Dünyanın başka yerlerinde, büyük arazilerle geniş ve karmaşık haneler arasındaki ilişkiyi dikkate alacak olursak, bu hiç de şaşırtıcı değildir. Ancak, yaşam döngüsüne ilişkin dinamiklerin Türkiye'deki farklı ekonomik tabakalarda değişim gösterip göstermediğini veya uzun vadeli ekonomik ve toplumsal hareketliliğin, aile ve hane yapılarına nasıl etki ettiğini bilemiyoruz. Bu incelemede ortaya çıkan bu ve baş-

25 Issawi, 1863'te, bugün Türkiye sınırları içinde olan bölgelerde, küçük toprak sahiplerinin çoğunlukta olduğuna işaret etmektedir. 1914'te, 1 ile 5 hektarlık arazilerin oranı yüzde 36-37'ydi (Issawi, 1980, s. 202).

ka pek çok soruya tatmin edici cevaplar verebilmek, ancak ele aldığımız dönemde ülkenin farklı bölgelerindeki koşulların ayrıntılı olarak incelenmesiyle mümkün olabilir.

"Turkish Families and Households in Historical Perspective" (*Journal of Family History* 10(5), 1985)

KAYNAKÇA

Abu Zahra, Muhammad 1955 "Family Law." Majid Khadduri ve Herbert J. Liebensny, ed., *Law in the Middle East*. Washington, D.C.: The Middle East Institute.

Andorka, Rudolf ve Tamás Faragó 1983 "Pre-industrial Household Structure in Hungary." Richard Wall, ed., *Family Forms in Historic Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.

Ariès, Philippe 1962 *Centuries of Childhood*. New York: Vintage Books.

Barkan, Ömer Lütfi 1951 "Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi." *Türkiyat Mecmuası* 10: 1-26.

Barkan, Ömer Lütfi 1980a "Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi." Ö. L. Barkan, *Türkiye'de Toprak Meselesi*. İstanbul: Gözlem Yayınları.

Barkan, Ömer Lütfi 1980b "Şer'i Miras Hukuku ve Evlatlık Vakıflar." Barkan, 1980a.

Benedict, Peter 1974a *Ula: An Anatolian Town*. Leiden: E. J. Brill.

Benedict, Peter 1974b "Hukuk Reformu Açısından Başlık Parası ve Mehr." A. Güriz ve P. Benedict, ed., *Türk Hukuku ve Toplumu Üzerine İncelemeler*. Ankara: Türkiye Kalkınma Vakfı Yayınları.

Berkes, Niyazi 1942 *Bazı Ankara Köyleri Üzerine Bir Araştırma*. Ankara: Uzluk Basımevi.

Berksan, Samira 1969 "Marriage Patterns and the Effects on Fertilitiy in Turkey." F. C. Shorter ve B. Güvenç, ed., *Turkish Demography: Proceedings of a Conference*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları.

Boran, Behice 1945 *Toplumsal Yapı Araştırmaları: İki Köy Çeşidinin Mukayeseli Tetkiki*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Mat.

Chayanov, A. V. 1966 *The Theory of Peasant Economy*. D. Thorner, B. Kerblay ve R. E. F. Smith, ed. Homewood, Illinois: Richard D. Irwin.

Cin, Halil 1974 *İslâm ve Osmanlı Hukukunda Evlenme*. Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları.

Coale, Ansley ve Paul Demeny 1966 *Regional Model Life Tables and Stable Populations*. Princeton: Princeton University Press.

Czap, Peter, Jr. 1982 "The Perennial Multiple Family Household, Mishino, Russia, 1782-1858." *Journal of Family History*. 7:5-26.

Czap, Peter, Jr. 1983 "'A Large Family: the Peasant's Greatest Wealth': Serf Households in Mishino, Russia, 1814-1858." Richard Wall, ed., *Family Forms in Historic Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.

Devellioğlu, Ferit 1980 *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*. Ankara: Doğuş Ltd. Şti. Matbaası.

Dirks, Sabine 1969 *La Famille Musulmane Turque*. Paris: Mouton.

Duben, Alan 1982 "The Significance of Family and Kinship in Urban Turkey." Ç. Kağıtçıbaşı, ed., *Sex Roles, Family ve Community in Turkey*. Bloomington: Indiana University Press.

Duben, Alan ve Cem Behar 1996 *Istanbul Haneleri*. Istanbul: İletişim Yayınları.

Eldem, Sedad H. 1968 *Türk Evi Plan Tipleri*. Istanbul: Istanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Baskı Atölyesi.

Erder, Leila ve Suraiya Faroqhi 1979 "Population Rise and Fall in Anatolia, 1550-1620." *Middle East Studies* 15: 322-345.

Faroqhi, Suraiya 1977 "Rural Society in Anatolia and the Balkans during the Sixteenth Century, I." *Turcica: Revue d'Études Turques*. 9: 162-195.

Faroqhi, Suraiya 1979 "Rural Society in Anatolia and the Balkans during the Sixteenth Century, II." *Turcica: Revue d'Études Turques* 11: 103-153.

Fatma, Aliye 1893 *Nisvân-ı Islâm*. Istanbul.

Fatos, Evan 1956 "Land Tenure and Rural Organization in Turkey Since 1923." Doktora tezi, American University.

Fındıkoğlu, Z. F. 1940 "Aile ve Kadın Telakkisinde Tebeddül." Z. F. Fındıkoğlu, *Tanzimatta İçtimai Hayat*. Istanbul: Maarif Mat.

Flandrin, Jean Louis 1979 *Families in Former Times*. Londra: Cambridge University Press.

Geertz, Hildred 1979 "The Meaning of Family Ties." C. Geertz, H. Geertz ve L. Rosen, *Meaning and Order in Moroccan Society: Three Essays in Cultural Analysis*. New York: Cambridge University Press.

Gerber, Haim 1980 "Social and Economic Position of Women in an Ottoman City, Bursa, 1600-1700." *International Journal of Middle East Studies* 12: 231-244.

Goody, Jack 1976 "Inheritance, Property, and Women: Some Comparative Considerations." J. Goody, J. Thirsk ve E. P. Thompson, ed., *Family and Inheritance: Rural Society in Western Europe, 1200-1800*. Londra: Cambridge University Press.

Göyünç, Nejat 1979 "'Hane' Deyimi Hakkında." *Tarih Dergisi* 32: 331-348.

Güriz, Adnan 1971 "Kır Yerleşmelerinde Mülkiyet." E. Tümertekin, F. Mansur ve P. Benedict, ed., *Türkiye: Coğrafi ve Sosyal Araştırmalar*. Istanbul: Istanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü.

Hajnal, John 1965 "European Marriage Patterns in Perspective." D. V. Glass ve D. E. C. Eversley, ed., *Population in History*. Londra: Edward Arnold.

Hajnal, John 1982 "Two Kinds of Preindustrial Household Formation System." *Population and Development Review*. 8: 449-494.

Hajnal, John 1983 "Two Kinds of Preindustrial Household Formation System." Richard Wall, ed., *Family Forms in Historic Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.

Herlihy, David ve Christiane Klapisch-Zuber 1978 *Les Toscanes et leurs familles*. Paris: Presse de la Fondation des Sciences Politiques.

Hermalin, Albert I. ve Etienne van de Walle 1977 "The Civil Code and Nuptiality: Empirical Investigation of a Hypothesis." R. D. Lee., ed., *Population Patterns in the Past*. New York: Academic Press.

Hütteroth, Wolf-Dieter 1974 "The Influence of Social Structure on Land Division and Settlement in Inner Anatolia." P Benedict, E. Tümertekin ve F. Mansur, ed., *Turkey: Geographic and Social Perspectives*. Leiden: E. J. Brill.

Issawi, Charles 1980 *The Economic History of Turkey, 1800-1914*. Chicago: University of Chicago Press.

İnalcık, Halil 1955 "Land Problems in Turkish History." *Muslim World* 45: 221-228.

Jennings, Ronald C. 1975 "Women in Early Seventeenth Century Ottoman Judicial Records: The Shari'a Court of Anatolian Kayseri." *Journal of the Economic and Social History of the Orient*. 18: 53-114.

Jennings, Ronald C. 1976 "Urban Population in Anatolia in the Sixteenth Century: A Study of Kayseri, Karaman, Amasya, Trabzon, and Erzurun." *International Journal of Middle East Studies* 7: 21-57.

Jennings, Ronald C. 1978 "Sakaltutan Four Centuries Ago." *International Journal of Middle East Studies* 9: 89-98.

Kandiyoti, Deniz 1976 "Bachelors and Maidens: A Turkish Case Study." J. G. Peristiany, ed., *Kinship and Modernization in Mediterranean Society*. Roma: The Center for Mediterranean Studies.

Karpat, Kemal 1968 "The Land Regime, Social Structure, and Modernization in the Ottoman Empire." W. Polk ve R. Chambers, ed., *Beginnings of Modernization in the Middle East*. Chicago: University of Chicago Press.

Kıray, Mübeccel 1964 *Ereğli: Ağır Sanayinden Önce Bir Sahil Kasabası*. Ankara: Devlet Planlama Teşkilâtı.

Kongar, Emre 1972 *İzmir'de Kentsel Aile*. Ankara: Türk Sosyal Bilimler Derneği.

Kuban, Doğan 1982 *Türk ve İslâm Sanatı Üzerine Denemeler*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Kunt, Metin 1975 "Kulların Kulları." *Boğaziçi Üniversitesi Dergisi, Hümaniter Bilimler* 3: 27-42.

Laslett, Peter 1972 "Introduction: The History of the Family." Peter Laslett, ed., *Household and Family in Past Time*. Cambridge: Cambridge University Press.

Laslett, Peter 1977 "Characteristics of the Western Family Considered over Time." P. Laslett, *Family Life and Illicit Love in Earlier Generations*. Londra: Cambridge University Press.

Laslett, Peter 1983 "Family and Household as Work Group and Kin Group: Areas of Traditional Europe Compared." Richard Wall, ed., *Family Forms in Historic Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.

Levy, Marion J., Jr. 1968 *The Family Revolution in Modern China*. New York: Atheneum.

Liebensny, Herbert J. 1975 *The Law of the Middle East: Readings, Cases, and Materials*. Albany: State University of New York Press.

McCarthy, Justin 1979 "Age, Family, and Migration in Nineteenth Century Black Sea Provinces of the Ottoman Empire." *International Journal of Middle East Studies* 10: 309-323.

Meeker, Michael 1970 "The Black Sea Turks: A Study of Honor, Descent, and Marriage." Doktora tezi, Chicago Üniversitesi.

Meeker, Michael 1976 "Meaning and Society in the Near East: Examples from the Black Sea Turks and the Levantine Arabs (II)." *International Journal of Middle East Studies* 7: 383-422.

Mitterauer, Michael ve Alexander Kagan 1982 "Russian and Central European Family Structures: A Comparative View." *Journal of Family History* 7: 103-131.

Mitterauer, Michael ve Reinhard Sieder 1982 *The European Family*. Oxford: Basil Blackwell.

Ortaylı, İlber 1980 "Anadolu'da XVI. Yüzyılda Evlilik İlişkileri Üzerine Bazı Gözlemler." *Osmanlı Araştırmaları* 1.

Özertuğ, Bânu 1973 "Household Composition in a Turkish Village." Doktora tezi, Stanford Üniversitesi.

Shorter, Frederic C. ve Miroslav Macura 1982 *Trends in Fertility and Mortality in Turkey, 1935-75*. Washington, D. C.: National Academy Press.

Smith, R. M. 1981 "The People of Tuscany and their Families in the Fifteenth Century: Medieval or Mediterranean?" *Journal of Family History* 6: 107-128.

Stirling, Paul 1965 *Turkish Village*. New York: John Wiley and Sons.

Tekeli, İlhan 1978 "Türkiye Tarımında Mekanizasyonun Yarattığı Yapısal Dönüşümler ve Kırdan Kopuş Süreci." İlhan Tekeli ve Leila Erder, *İç Göçler*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları.

Timur, Serim 1972 *Türkiye'de Aile Yapısı*. Ankara: Hacettepe Ünivesitesi Yayınları.

Tugay, Emine Foat 1963 *Three Centuries: Family Chronicles of Turkey and Egypt*. Londra: Oxford University Press.

Uşaklıgil, Halid Ziya 1969 *Kırk Yıl*. İstanbul: İnkılâp ve Aka Kitabevleri Koll. Şti.

Wheaton, Robert 1975 "Family and Kinship in Western Europe: The Problem of the Joint Family Household." *Journal of Interdisciplinary History* 4: 601-628.

Wrigley, E. A. 1981 "Population History in the 1980s." *Journal of Interdisciplinary History* 12: 208-226.

Yasa, İbrahim 1953 *Hasanoğlan Köyü'nün İçtimaî-İktisadî Yapısı*. Ankara: Doğuş Ltd. O. Matbaası.

GEÇMİŞTE TÜRK AİLESİ: MİTOS VE "GERÇEKLER"

1876 yılında Ahmed Midhat Efendi *Felâtun Bey ile Râkım Efendi* adlı romanında Felâtun Bey'in babasının evlenmesinden şu şekilde bahsediyor: "On altı yaşında iken pederi tarafından evlendirildiği zaman on iki yaşında bir kız ile tezviç edilmişti".[1] 20. yüzyılın başında Osmanlı kadını ve ailesi üzerine birçok eser yazmış olan Lucy Garnett, Osmanlı toplumunda evlilik geleneğinden söz ederken, "bir gencin evlenmesi için kendi evini kurmasını gerektirmeyen patriyarkal âdetler" üzerinde duruyordu.[2]

Biri Türk, öteki yabancı, bu iki gözlemci Osmanlı toplumunda Müslümanlar arasında evlenme yaşı ile aile yapısı hakkında yaygın olan düşünceleri dile getiriyorlardı: Genç yaşta evlenme, patriyarkal düzen ve evlendikten sonra babanın evinde geniş aile olarak oturma âdeti. Bu listeye bir de çokeşlilik ilave edilebilir. Osmanlı ailesi hakkında böyle bir imge oluşmuştu ve hâlâ bu imge varlığını korumaktadır.

1 Ahmed Midhat Efendi, *Felâtun Bey ile Râkım Efendi*, İstanbul: Yurttaş Kitabevi (tarih yok), s. 9.

2 Lucy M. Garnett, *Home Life in Turkey*. New York: 1909, s. 237.

Oysa bu imge temelde büyük yanılgılar üzerine kurulmuştu. Bu yanılgılara "aile mitosu" diyelim.

Mitos bu ise, 'gerçek' neydi acaba? Türk ailesi hakkında çok az sayıda ciddi çalışma olduğu için bu konuda söylenebilecek şeyler çok sınırlıdır. 19. yüzyıldan öncesi hakkında sağlıklı bir şey söylemek hemen hemen olanaksız görünüyor. Ancak, 19. yüzyılın sonundan itibaren kırsal kesimle ilgili çok sınırlı bazı sonuçlara varırken, en güvenilir bilgiyi de İstanbul aileleri hakkında elde edebiliyoruz.[3] Burada inceleyeceğimiz sonuçlar 1885 ve 1907 Osmanlı nüfus sayımlarına, retrospektif mülâkatlara ve birçok yazılı ve edebî kaynağa dayanıyor.[4]

Aile hayatının ilk adımı olan evlenmeyle başlamamız çok doğaldır. En büyük yanılgılar da bu konuda olmuştur. Kırsal kesimle ilgili tarihsel diyebileceğimiz bazı etnografik çalışmalara göre, 1950'li yıllarda başlayan kırsal dönüşümden önceki dönemde evlenme yaşı çok küçük (erkeklerde 20-22, kadınlarda 14-18), erkek ile kadın arasındaki yaş farkı büyük değildir.[5] İstanbul'da (ve büyük bir olasılıkla İzmir, Selânik gibi başka büyük kentlerde) ise durum çok farklıdır. 1885 Osmanlı nüfus sayımı sırasında İstanbul'da kadınlar 19 yaş civarında evleniyorlardı. 1905'e kadar 20'ye yükselen yaş sınırı bu tarihten sonra her onyılda bir yaş ilerleyerek çok büyük bir hızla yükselmeye devam etti. Kuşku-

---

3 19. yüzyıl kırsal Anadolusu'nda aileyle ilgili daha ayrıntılı bilgiler için bkz. Alan Duben, "19. ve 20. Yüzyıl Osmanlı Aile ve Hane Yapıları". *Türkiye'de Ailenin Değişimi: Toplumbilimsel İncelemeler.* Ankara: Türk Sosyal Bilimler Derneği. 1985; bu kitapta "Tarihsel Perspektiften Türk Aile ve Haneleri" başlıklı makale.

4 Daha fazla bilgi için bkz. Alan Duben ve Cem Behar, *İstanbul Haneleri*, İstanbul: İletişim, 1996. Alan Duben, "80 Yıl Önce İstanbul'da Aile Hayatı". *Tarih ve Toplum*, 9-50. (1988); Alan Duben, "Osmanlı'nın Son Dönemlerinde İstanbul'da Hane Kurma" (bu kitapta).

5 Bkz. Niyazi Berkes, *Bazı Ankara Köyleri Üzerine Bir Araştırma*. Ankara, 1944; Paul Stirling, *Turkish Village*. New York: John Wiley. 1965.

suz, bu dönemde şehirli kadınların değişen konumları, eğitim imkânları vs. bu durumu etkileyen faktörler arasındaydı. 1930'lu yıllarda İstabul'da bir kadının ortalama olarak 23 yaşında evlenip aile kurduğunu görüyoruz. Erkeklerin durumu da ilginçti. Genellikle çok geç evlenen erkeklerin 1905 ile 1940 yılları arasındaki evlenme yaşı aşağı yukarı 30 civarındaydı. Bahsettiğim bu evlenme örüntüsü, geçmiş zamanlardaki 'Batı Avrupa Evlenme Örüntüsü'ne yakın olmakla birlikte, önemli bir fark da gösteriyordu. Avrupa'da hiç evlenmeyenlerin nüfus içindeki oranı hayli yüksekken, İstanbul'da aşağı yukarı evlenebilecek herkes evleniyordu.[6]

Kırsal kesimde evlenme genellikle Kuzeybatı Avrupa'da eskiden görülenin tersine, evlenecek erkeğin mal-mülk sahibi olmasına, ya da babasından miras almasına bağlı değildi.[7] Türkiye'de ideal olan duruma göre, yeni evlenen çift kocanın babasının evinde ikamet ederdi; kendi ayakları üzerinde duramamaları, genç çiftin evlenmelerine mani olmazdı. Halbuki 19. yüzyıl öncesinde İngiltere'de evlenmenin en önemli şartı, erkeğin yeni kurulan evi geçindirebilmesiydi. Osmanlı'nın son döneminde kırsal kesimde yaygın olan aile üretim tarzı, nesiller arasında işbirliğini ve birlikte yaşamayı teşvik eden en önemli unsurlardan biriydi. Kültürel tercihler de bu yöndeydi, fakat babanın ölümüyle birlikte geniş aile yaşamı kısa süre sonra ayrılığa ve miras paylaşımına dönüşürdü.[8]

---

6 John Hajnal, "European Marriage Patterns in Perspective". D. V. Glass ve D. E. G. Eversley, ed., *Population in History*. Londra. 1965; Peter Laslett, "Characteristics of the Western Family Considered Over Time". P. Laslett, *Family Life and Illicit Love in Earlier Generations*. Londra: Cambridge University Press. 1977.

7 Jack Goody, "Inheritance, Property and Women: Some Comparative Considerations" J. Goody, J. Thirsk ve E. P. Thompson, ed., *Family and Inheritance in Western Europe*, 1200-1800. Londra: Cambridge University Press. 1976.

8 Bkz. Duben, "Tarihsel Perspektiften Türk Aile ve Haneleri."

İstanbul'da durum kırsal kesimden çok farklıydı. 19. yüzyılın son onyıllarında İstanbul'da ekonomi giderek ticarîleşen, bürokratlaşan ve aynı zamanda ücret ve maaşa bağlı bir sistem üzerine oturmaya başlamıştı. Genç ve yaşlı nesiller arasında duygusal ve sosyal ilişkiler yakın olduğu halde -bugünkü İstanbul'da olduğu gibi- evlenen kişiler çoğunlukla kendilerine bağımsız bir ev kurarlardı. 1907 yılında evlenen 30-39 yaşındaki erkeklerin üçte ikisi evliliğe kendi hanelerinin reisi olarak başlıyorlardı. Unutmayalım ki erkeklerde ortalama evlenme yaşı 30 idi ve bu yaş grubunun hemen hemen yüzde 90'ı evliydi. Kuşkusuz ki, o dönemde, 30 yaşında evlenen bir kişinin babasının hayatta olma ihtimali oldukça düşüktü. Aile dışındaki kurumlara bağlı bir kent ekonomisinde bir insanın ev alması veya kiralaması, döşemesi ve diğer düğün masraflarına katlanması kolay bir iş değildi. O dönemin gazete ve mecmualarında evlenmekte, daha doğrusu bugünkü sosyolojik terimle hane kurmakta karşılaşılan ekonomik güçlüklerden sürekli şikâyet edildiği görülüyor. Evlenen erkeğin kendi evini geçindirebilmesi gerekliliği o dönemde yaygın bir inançtı. Hatta, birçok yazar 30 yaşına gelmeyen erkeğin evlenecek kadar olgun olmadığını iddia ederdi. Tıpkı Ahmet Midhat Efendi'nin ideal damat tanımı gibi: "Otuz yaşında, aklı başında, mektepten çıkmış, âlemin her köşe ve bucağını öğrenmiş bir asker yüzbaşısı..."[9]

Çokeşlilik -o dönemin ifadesiyle teaddüd-ü zevcat- Osmanlı aydınları tarafından çağdışı görüldüğünden ve orta sınıf Avrupalılar için egzotik olduğundan, belki en fazla ilgi çeken Osmanlı müesseselerinden biriydi. Osmanlı aydınları çokeşliliğe karşı büyük bir savaş verirken, Avrupalılar olayın gizemli cinsel cazibesinden kurtulamıyorlardı. Ne var

9 Ahmed Midhat. *Felatun Bey.* s. 136.

ki, bilmedikleri gerçekler iki grubu da yanıltıyordu. 1885 ve 1907 yıllarında İstanbul'da evli olan erkeklerin ancak yüzde 2,5'i çokeşliydi ve evliliklerinin yalnız bir döneminde çokeşli kalmışlardı. Tipik olarak tek eşle başlayan bir evlilik, ancak birkaç yıl geçtikten sonra iki eşli bir alieye dönüşüyordu. Bazı tarihsel çalışmalar 19. yüzyıl öncesinde birçok Anadolu şehrinde de çokeşlilik oranlarının incelediğimiz dönemdeki İstanbul'dan çok farklı olmadığını gösteriyor.[10] Kırsal kesim hakkında elimizde sağlam veri olmadığı halde, büyük bir olasılıkla bazı zenginler dışındaki kişiler arasında çokeşliliğin yaygın olmadığı söylenebilir. Anlaşılan, poligaminin gerçek önemi, sembolik ve polemik öneminden çok daha azdı.

Son dönem Osmanlı İstanbulu'nda insanların geniş aile olarak yaşamadıklarını gösteren bazı ipuçları gördük. Acaba gerçekte haneler ne kadar kalabalıktı? 1885 ve 1907 sayımlardan yola çıkarak ortalama Müslüman hanesinin bir hayli küçük olduğunu görüyoruz. 1885'te bu sayı hizmetçiler ve devamlı kalmayan akrabalar hariç 3,9, 1907'de 4,2 idi. Serim Timur'a göre, 1969 yılında metropolitan Türkiye'de ortalama hane büyüklüğünün 4,1 olduğunu hatırlatmakta yarar var.[11] Kentsel ekonomik ve sosyal şartlar gereği I. Meşrutiyet öncesinde de hanenin bundan daha büyük olmadığını düşünüyoruz. Kent ekonomisi kalabalık ailelere fazla olanak sağlamadığı gibi çok sayıda insana bakmak aile büyükleri için bir yük teşkil edebilir. 1907 yılında İstanbul'da doğurganlık oranı 3,8 olup bugünkü Türkiye ora-

10 İlber Ortaylı, "Anadolu'da 16. Yüzyılda Evlilik İlişkileri Üzerine Bazı Gözlemler", *Journal of Ottoman Stuides*, 1 (1980); Haim Gerber. "Social and Economic Position of Women in an Ottoman City, Bursa, 1600-1700", *International Journal of Middle East Studies*, 12 (1980). 231-44.

11 Serim Timur, *Türkiye'de Aile Yapısı*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 1972.

nından düşüktü. Çok düşük olan bu oran zamanla daha da aşağılara indi. 1940'lı yılların başında bu oran 2,4 idi. Oysa, aynı dönemde kırsal kesimde kadınlar ortalama 7 çocuk doğuruyorlardı. Anadolu'da halen sürmekte olan "Demografik Geçiş" İstanbul halkı için II. Dünya Harbi'ne gelindiğinde tamamlanmıştı.

Çocuk sayısında bir miktar azalma olduğu halde, hane büyüklüğünün 20. yüzyılın başındaki Batılılaşma sürecinden fazlaca etkilenmediği görülüyor. Bu nedenle hane büyüklüğünün zaman içinde oldukça sabit bir sosyal veri olarak kaldığı söylenebilir. Burada tanımladığım ikamet örüntüsü, sözlü ve yazılı kaynaklardan öğrendiğimiz haneler arası ilişki örüntüsünün bir göstergesi değildir. Sağlam olmayan, fakat elimizdeki yegâne verilere dayanarak o dönemin kırsal hane büyüklüğünün şehirdekilerden biraz daha yüksek olduğunu görüyoruz. Tahminen 5 ile 6,5 kişi arasında değişen bu sayının, o dönemdeki Batı Avrupa hanelerinden daha büyük, fakat Sırp veya Rus hanelerinden de bir hayli küçük olduğunu söylemekte yarar görüyorum.[12]

Kırsal kesimde, hanelerin aşağı yukarı beşte biri ile üçte biri arasında bir bölümü çok aileli (başka bir deyişle geniş aile) tipindeydi. Köylülerin büyük çoğunluğu, üçte ikisine yakın bir bölümü, tek bir çiftin barındığı çekirdek aile türünde hanelerde oturuyorlardı. Daha doğrusu, hayatlarının belli bir döneminde bu şekilde yaşıyorlardı. Bu tabloya göre bu kişiler evlenince çok aileli bir hane olarak, yaş ilerledikçe ve aile reisi ölünce, dul anne ve evlenmemiş kardeşlerle birlikte ve daha sonra kendi erkek çocukları evleninceye kadar, çekirdek aile olarak yaşadılar. Şemasını çizdiğim bu aile yaşam döngüsü ideal durumu gösteriyor. Çeşitli demografik,

12 Peter Czap. "The Perennial Multifamily Household, Mishino, Russia. 1782-1858", *Journal of Family History*, 7 (1982); Laslett, "Characteristics of the Western Family".

sosyal ve ekonomik etkenlerin modelimizi etkilediğini görüyoruz. Yukarıda belirttiğimiz gibi, 1907 İstanbulu'nda çok aileli hanelerin sayısı çok daha az, aşağı yukarı tüm hane sayısının yüzde 12'sini oluşturuyordu. Ziya Gökalp'in dönemin en yaygın aile tipi olarak gösterdiği, birkaç nesilli 'konak' adım taktığı aile türü bu hanelerin sadece yüzde 10'unu kapsıyordu.[13] İnsanların yaklaşık yüzde 60'ı ya çekirdek aile olarak ya da dul bir anneyle birlikte oturuyordu. Geri kalan hanelerin yüzde 20'si ise tek yaşayan kişilerin oluşturduğu ya da bir evli çift barındırmayan, tek tük akrabaların veya dostların yaşadığı hanelerdi. 1885'te hane reislerinin yüzde 20'si, 1907'de yüzde 14'ü kayıtlarda kadın olarak gözükmektedir. Bu kadınların büyük bir kısmı da duldu.

Yukarıda değinilen konulardan bazılarının vurgulanması gerektiği kanısındayım. Birincisi, şehirde, hane yaşamında aile dışı fertlerin yoğun olmasıdır. Bunu yaratan en önemli faktör '93 Harbi ve Balkan Savaşlarının sonunda yüzbinlerce göçmenin İstanbul'a akın etmesiydi. Oysa hane yerine aile dışı yaşayan kişilerin sayısına baktığımızda oranların önemli şekilde küçüldüğünü görüyoruz. Bunun sebebi ise aile dışı hanelerin fert sayısının çok az olmasıydı. Bu tip hanelerde kadınların önemli sayıda yer aldığını görüyoruz. Diğer ilginç bir nokta da, yaşlı annelerle oturan evli çiftlerin sayılarındaki yoğunluk. Çocuk bakma yükünü azaltarak karı kocanın bir çift olarak serbestçe dolaşmalarını temin eden önemli yapısal faktörlerden biridir bu. İstanbul'da ailenin büyüklüğü ve yapısı kırsal kesime göre epey bir farklılık gösterdiği halde, kırsal dünyayla paylaşılan ve nesiller arasında bağlılığa önem veren bir kültürel sistem vardı. Ancak, İstanbul'da yeni evli çiftlerin mekânsal ve ekonomik bağımsızlıklarını kazanmaları çok daha ön plandaydı. Ha-

13 Ziya Gökalp. "Aile Ahlâkı: Konaktan Yuvaya", *Yeni Mecmua* 17 (1917). 321-24.

nelerin büyük çoğunluğu geniş olmadıkları halde, gördüğümüz gibi sınırlarının giden gelen ve uzun süre kalan misafirler ve hizmetçilerle sürekli olarak esnek kaldığını unutmamak gerekir. Ayrıca, yakın oturan aile fertlerinin birbirlerinin evlerine ve işlerine sık sık karıştıkları da muhakkakdır. Dolayısıyla yukarıda sergilediğimiz hane tiplerinin, hane sınırlarını olduğundan keskin gösterdiğini unutmamak gerekir.

Eskiden ailelerin patriyarkal bir düzen içinde yaşadıkları inancı yaygındı. Oysa, bugün, gerçekleşmiş olan sosyolojik çalışmalar aile içinde karı koca güç dengesinin ne kadar çetrefil ve anlaşılması zor bir olgu olduğunu göstermektedir. 100 yıl önce Türk toplumunda bu ve buna benzer konulara ışık tutmak hiç kolay olmadığı için, o dönem hakkında ancak dolaylı bilgilerden söz edilebilir. 1885 ve 1907 sayımları bazı ilginç ipuçları vermekte, en azından İstanbul'da, ailenin sanıldığı kadar erkeğin etrafında dönmediğini göstermektedir. Örneğin, 1885 ve 1907 kayıtlarında çekirdek aile dışındaki akrabaların büyük çoğunluğunun kadın tarafından geldiği görülüyor. 1907 yılında İstanbul'da hanelerin ancak yüzde 4'ü geleneksel üç nesilli babayerli ailelerden oluşmaktaydı. Baba evinde oturan evli erkeklere oranla karısının ailesinde içgüvey olan erkeklerin oranları eşitti. Anadolu'da hoş karşılanmayan içgüveylik, İstanbul'da makbul bir çözümdü. Bilindiği gibi bunun genişçe bir edebiyatı da vardı. Bu dönemin romanlarından ve yaşlı insanlarla yaptığımız mülâkatlardan bu tür ailelerin bazılarında yaşlı kadınların otoritelerinin yüksek olduğu izlenimini edindik. Tabiî böyle bir gözlemi keskinleştirmek ve doğrulamak son derece güçtür.

Son olarak İstanbul'daki Batılılaşma sürecine biraz değinmek istiyorum. Yaklaşık olarak Kırım Harbi'nden 1930'lu yılların sonuna kadar geçen dönemde İstanbul aileleri kap-

samlı bir Batılılaşma hareketine girmişlerdi. Görünürde pek çok şey değiştiği halde, kuşkusuz birçok şey de değişmeden kaldı. Bu dönem hakkında düşünsel ve hukuksal alanda birçok inceleme olduğu halde, ailelerin günlük yaşamlarında ne gibi yenilikler yaşadığını pek bilemiyoruz. Bu nedenle burada söyleyeceklerim hipotez sınırlarını aşamayacaktır.

Genel olarak hane büyüklüğünde önemli bir değişim olmadığı söylenebilir. I. Dünya Savaşı'nın sonunda ekonomik ve sosyal çalkantılarla çözülen konak yaşamı mutlaka çok aileli hanelerin oranında bir düşüşe neden oldu. Üst seviyede ailelerin yaşamlarının öbür seviyelere kıyasla daha fazla etkilendiği söylenebilir. Savaş öncesinde sayısal bir azınlık olmasına karşın muhteşem görünümleriyle o yılları simgeleyen çok aileli, 'konak' haneleri için gerçekten bir dönem kapanmıştı artık. Ayrıca İstanbul'da 1920'li ve 1930'lu yıllarda Birinci Dünya Savaşı öncesine oranla daha istikrarlı bir Müslüman nüfusun var olması, hanede aile dışı fertlerin sayısını azaltmış olmalıydı. 1920'li ve 1930'lu yıllarda İstanbul'da yaygın olan aile tipinin çekirdek aile veya yaşlı dul annelerle paylaşılan aileler olduğunu düşünüyoruz. Sonuç olarak İstanbul'da yaşayan ailelerin birçoğunun yaşam tarzında en azından 1880'li yıllara oranla büyük bir değişiklik olmadığı söylenebilir.

Aile büyüklüğünde önemli bir değişiklik olmadığı halde aile içi ilişkilerde bazı kayda değer değişikliklerin olduğunu sanıyoruz. Kadınlarda evlenme yaşının 19'dan 23'e yükselmesi ve böylece karı kocanın yaşça birbirine yaklaşması, çiftin aralarında arkadaşça bir ilişki oluşması için demografik bir zemin teşkil etmiş, ayrıca yaşları eskiye oranla daha büyük olan bu çiftlere daha olgun bir ilişki olanağı sağlamıştı. İstanbul'da kadın eğitiminin yaygınlaşması, II. Meşrutiyet ve cumhuriyet dönemlerinde kadının toplumdaki rolüyle ilgili yeni düşüncelerin doğması ve kadınlar için ba-

zı iş imkânlarının açılması da böyle bir ilişkiyi destekliyordu.[14] Bu dönemde yayınlanmış olan roman, gazete ve mecmualarda bu konunun sürekli olarak gündemde olduğu görülür. Görücü usulü evlenme (1920'li yıllardan bir mecmuada sözü edilen 'görüşücülük') ve aşk evlenmesi gibi meseleler birçok insanın zihnindeydi. Gençlerin çoğu anababalarının bilgisi ve izni dışında flört etme ve eş seçme hakkına sahip olmadığı halde, 1920'li ve 1930'lu yıllarda özellikle orta ve üst sınıflarda böyle bir evlenme türünün doğru (yani muasır) olduğu düşünülebiliyordu. Sonuç olarak karı koca ilişkisinin yeni beklentiler doğrultusunda, daha arkadaşça bir tutum içinde geliştiğini izliyoruz. Oysa aile içinde erkek ile kadın arasındaki geleneksel işbölümü konusunda kayda değer bir değişiklik olmadığını biliyoruz.[15] Karı koca arasındaki bu daha arkadaşça ilişkiyle birlikte sürdürülen geleneksel işbölümü, o dönemde pek çok kişinin kendine örnek aldığı Batı'da yaşanan durumun aynısıydı.

Azalan çocuk sayısı anababaların çocuklarına daha fazla duygusal ve ekonomik yatırım yapmalarına olanak tanıdı. Aileler çocuğun yetişmesini ve bilhassa eğitimini daha fazla önemsedikçe eskiye kıyasla daha az çocuk yapmaya yöneliyorlardı. İstanbul'da 1920'li ve 1930'lu yıllarda çocuk doğurmuş olan annelerle yaptığımız mülâkatlar bu durumu kanıtlamaktadır. İncelediğimiz dönemde çeşitli doğum kontrolü yöntemlerinin uygulandığını kesinlikle biliyoruz. Aile tarihi literatüründe 'çocuk merkezli' aile olarak bilinen

---

14 Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Şirin Tekeli. "The Meaning and Limits of Feminist Ideology in Turkey", F. Özbay, ed., *The Study of Women in Turkey*. İstanbul: UNESCO. 1986; Nükhet Sirman, "Feminism in Turkey: A Short History", *New Perspectives on Turkey* 3 (1989). s. 1-34.

15 Medenî Kanun'a göre ev içi iş bölümünde kadının rolü şu esaslara dayanıyor: "Karı, ortak mutluluğu sağlamak için gücünün yettiğince kocasının yardımcısı ve danışmanıdır. Ev işlerine karı bakar." H. V. Velidedeoğlu. *Türk Medenî Kanunu*. Ankara: 1970. s. 81.

bu yaklaşımın Osmanlı'nın son ve cumhuriyetin ilk dönemlerinde İstanbul ailelerinde görülen bir yaklaşım olduğunu, en azından, bu doğrultuda bir yaklaşımın var olduğunu izliyoruz.

Dönemin belki en çarpıcı oluşumlarından birisi, ailenin sembolik dünyasında meydana gelen değişikliklerdi. Ev içinde değişen âdâb-ı muaşeret bunun en önemli göstergelerinden biriydi. Bu durum en belirgin olarak ailenin merkezi olan sofrada görülüyordu. Refik Halid'in ifadesiyle, "Aile terbiyesinin içyüzü yemek masasının etrafında mahiyetini gösterir".[16] İncelediğimiz dönemde yemek tarzında radikal bir değişiklik yaşandı: Yerdeki siniden masaya, el ve kaşıkla yemekten çatal bıçağa, müşterek tabaktan herkesin kendi tabağında yemesine kadar. Dönemin âdâb-ı muaşeret kitapları alafranga yemek tarzının nasıl uygulanması gerektiğini ince ayrıntılarla anlatır.[17] Ancak, bu yeni durumda yüzyılların âdâb ve alışkanlığından iğrenmeyi öğrenmek de gerekiyordu. Birlikte yemek yemek ailenin belki de en önemli günlük ritüelidir. Bu ritüelde görülen yenileşme, o dönemin sembolik dünyasının ve insanların kimliklerinin değiştiğinin göstergesi olmasının yanı sıra, bu değişimde rol oynuyordu. Yemekle birlikte değişen giysilerin, gittikçe alafrangalaşan iç dekorlar ve ev düzenlerinin de benzer işlevleri vardı. Bütün bu yenilikler o dönemde insanların ana babalarından ve hele dedelerinden/ninelerinden ne kadar farklılaşmış olduklarını gösteriyordu.

Dönemin belki de en önemli kültürel söylemi yaşanan medeniyet ikileminin çevresinde dönmekteydi: Alaturka ve alafranga, eski ve yeni. İkiliğin merkezinde aile vardı. İkilik aile dışında cereyan ettiği zaman bile 'aile' çok kullanılan

16 Refik Halid. *Üç Nesil Üç Hayat*. İstanbul: Semih Lütfi Kitabevi. 1942. s. 58.

17 Örneğin bkz. Hüseyin Hilmi. "Alafranga Usul-u Ta'am", *Çocuklara Mahsus Gazete*, 216 (4 Muharrem 1317/1899), s. 4-6.

bir metafora dönüşmüştü, tıpkı Ahmet Hamdi'nin dediği gibi: "Sanki iki sofra, alafranga ve alaturka sofralar, genişlemiş, büyümüş, hayatımızı parçalıyor".[18] Ahmet Hamdi bu 'ikiye bölünmüşlüğü'[19] keskin ve acı bir dille ifade edenler arasındaydı. Bunlar, 19. yüzyılın sonlarından 1930'lu yıllara kadar edebiyatın ve köşe yazarlarının en çok ilgilendiği konular oldu. Bu dönemde alaturka aile yaşantısını eleştirmek çok yaygın bir geleneğe dönüştüğü halde, geleneksel ya da belli ölçüde reforma uğramış İslâmî Türk ailesini savunma gereğini duyanlar da vardı.

Bu söylemi o dönemde siyasetten soyutlamak mümkün değildir. İstibdat yıllarında birçok yazar ilan-ı hürriyet olmadan ilan-ı aşkın mümkün olamayacağını yazıyordu.[20] Siyasî eleştirilerin yapılamadığı bu yıllarda rejime karşı şikâyet 'aile', 'kadın', 'evlenme' gibi konular etrafında dolaylı olarak ele alınıyordu. Aile ve toplum kavramları arasında metaforik gidiş-gelişler yaygındı. Namık Kemal'in yazdığı gibi: "Bir mülkün evleri bir evin odalarına benzer; her odasında bir nefret-i daimî ve kavga-yı ruzmerre cari olan hanelerde rahat olur mu? Mamuriyet kalır mı? Saadet mi husul bulur?"[21] Aile toplum ve siyasetin ilerlemesini engelleyen ve geriliği simgeleyen başlıca bir etken olarak görüldüğü gibi, İlan-ı Hürriyet'ten sonra aynı toplumun kurtuluşunu ve ilerlemesini sağlayacak olan en önemli unsurlar arasında yerini aldı. Bu fikirleri 'yeni hayat'ı sağlayacak olan 'millî aile' kavramıyla en iyi şekilde Ziya Gökalp dile getiriyordu. Gökalp bu konuda yalnız da değildi. 1913 yılında Aliye Cevad *Kadınlar Dünyası* mecmuasında şöyle yazmıştı:

---

18 Ahmet Hamdi Tanpınar. *Yaşadığım Gibi*. İstanbul: Dergâh Yayınları (tarih yok). s. 29.

19 Age. 32.

20 Ahmet Midhat Efendi. "Teehhül", *Musahebat-ı Leyliye*. İstanbul: 1304/1887.

21 "Aile". A.H. Tanpınar, der. *Namık Kemal Antolojisi*. İstanbul: 1942.

"Aileden maksad istikbaldir... Efrad-ı beşerin hayatı nasıl istikbalden ibaretse milletlerin de aynıdır. O halde aile hayat-ı milliyeyi de temin etmiş oluyor... Aile demek millet, millet demek aile demektir."[22]

Sosyologlar ve özellikle siyasetçiler aile toplumun temelidir derler. İncelediğimiz dönemde olduğu gibi bugün de Türk ailesi toplumda eski ve yeniyi biraraya getiren, toplumunun çelişkilerini ve dramını kişisel boyutlarda yaşatan, onu tümüyle simgeleyen temel bir kurumdur gerçekten.

İ.Ü. Kadın Araştırmaları Dergisi, Sayı 1, 1993

22 Aliye Cevad. "Aile -1", *Kadınlar Dünyası*, 37 (10 Mayıs 1329/1913), s. 2.

OSMANLI'NIN SON DÖNEMLERİNDE İSTANBUL'DA HANE KURMA*

Osmanlı'nın son dönemlerinde İstanbul ile Anadolu'da yaşayan Müslüman nüfus arasındaki farklılık, geleneksel büyük kentleri hinterlantlarından ayıran büyük çaplı sosyoekonomik kutuplaşmalardan kaynaklanıyordu. Söz konusu farklılık, kentin gündelik ev hayatında da görülüyordu. İstanbul, Anadolu'yla kültürel bağları olan, ama aynı zamanda Akdeniz çevresindeki diğer büyük merkezlerle de benzerlik gösteren apayrı bir evlilik ve hane kurma sistemine sahipti. Bu örüntü, hiç de 19. yüzyılda Türkiye'yi inceleyen çoğu Avrupalı'nın ve pek çok Türk'ün düşündüğü gibi değildir.

Bu yazıda, 19. yüzyılın sonlarından 20. yüzyılın başlarına

(*) Bu yazı, Cem Behar'la birlikte Boğaziçi Üniversitesi'nde yürüttüğümüz "İstanbul'da Aile, Doğurganlık ve Toplum, 1880-1940" adlı bir proje için toplanan verilere dayanmaktadır. Bu projenin çeşitli aşamalarında, Middle East Research in Population and Development, the National Science Foundation, the Wenner-Gren Foundation for Anthropological Research, Inc. ve Rockefeller Foundation'ın büyük desteği olmuştur. Bu makalede ele alınan pek çok konuya ilişkin daha ayrıntılı bir değerlendirme için bkz. Alan Duben ve Cem Behar, *İstanbul Haneleri: Evlilik, Aile ve Doğurganlık, 1880-1940*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1996. Bu yazının ilk versiyonunu okuyarak faydalı yorum ve önerilerde bulunan kişilere teşekkür ederim.

dek İstanbul'daki Müslüman nüfusun evlilik ve hane kurma sistemini, bu döneme ilişkin olarak elde edilebilen tek güvenilir nüfus verisini kullanarak ortaya koymaya çalışacağım. Bu incelemenin sonuçlarını, aşağı yukarı aynı dönemde Türk ve yabancıların İstanbul'daki aile ve hane yaşamı konusundaki gözlemleriyle karşılaştıracağım. İstanbul'daki örüntüyü daha iyi anlayabilmek için, gerek Osmanlı'nın son dönemlerinde Anadolu'nun kırsal kesimlerindeki Müslüman nüfusta gerekse geçmişte çeşitli Avrupa toplumlarında görülen evlilik ve hane kurma sistemleriyle arasındaki benzerlik ve farklılıkları inceleyeceğim.[1]

Veriler

Bu çalışmada kullanılan sayısal veriler, 1907'deki Osmanlı *de jure* nüfus sayımının (tahrir-i nüfus) esas nüfus kayıt defterlerinden elde edilmiştir. 1907'deki nüfus sayımı, hem erkek hem de kadınlara ilişkin bilgilerin toplandığı ve potansiyel olarak demografik ve sosyolojik değer taşıyan önemli miktarda bilgiyi içeren ikinci büyük Osmanlı nüfus sayımıdır.[2] Bireyler, defterlere büyük çoğunluğu hanelerin

1 İstanbul'a ilişkin verileri, özellikle John Hajnal ve Peter Laslett'in başlattığı, evlilik ve hane kurma konusundaki çalışmalarla ilişkilendirmek istiyorum. Bu konudaki başlıca eserler şunlardır: John Hajnal, "European Marriage Patterns in Perspective", *Population in History*, ed., D. V. Glass ve D. E. G. Eversley (Londra, 1965); Peter Laslett ve Richard Wall, ed., *Household and Family in Past Time* (Cambridge, 1972).

2 1907 yılı, İstanbul için örnek nüfus kayıtlarının yapıldığı tarihtir. İstanbul'da bu şekildeki ilk kayıtlar 1885'de yapılmıştır. Osmanlı'nın son dönemlerindeki nüfus sayımları ve bunların güvenilirliğine ilişkin bir değerlendirme için bkz. Kemal Karpat, "Ottoman Population Records and Census of 1881/82-1893", *International Journal of Middle East Studies*, 9 (1978), s. 237-74; Kemal Karpat, *Ottoman Population 1830-1914: Demographic and Social Characteristics* (Madison, Wisc., 1985), s. 3-11; Stanford Shaw, "The Ottoman Census System and Population, 1831-1914", *International Journal of Middle East Studies*, 9 (1978), s. 325-38; Cem Behar, "The 1300 and 1322 Tahrirs as Sources of Ottoman Historical Demography", *Boğaziçi University Research Papers* (İstanbul, 1985).

oluşturduğu çeşitli türdeki ikamet gruplarının üyeleri olarak kaydedilmiştir.[3]

Kentin beş merkezinde sürekli ikamet eden (yani kütüğü İstanbul olan) Müslüman nüfusun elimize ulaşan kayıtlarından, neredeyse tamamı hanelerde yaşayan kişilerden oluşan yüzde 5'lik sistematik bir örneklem çıkarılmıştır.[4] Bu sayım verilerinin, son dönem Osmanlı haneleri hakkında en güvenilir kaynak olduğuna şüphe yoktur. Gerek erkek gerekse kadınların hemen hemen eksiksiz kaydedildiği bilinmektedir. Kayıt edilmeyenler için para cezası uygulanmış ve sayım görevlilerinin işlerini doğru yapmalarını sağlamak için sert önlemlere başvurulmuştur. Kaydedilen her birey için, doğum ve kimlik bilgilerinin bulunduğu nüfus tezkeresi çıkarılmıştır. Nüfus tezkeresi, resmî ve yasal her tür işlemin yanı sıra mülk alıp satarken ve seyahat belgeleri çıkarırken gereken bir belgeydi.[5] Küçük burjuva, zanaatkâr

3 Aile olsun veya olmasın bu tür ikamet gruplarının üyeleri, sokak adıyla birlikte defterlere beraber geçirilmiştir. Her bir bireyin, ayırt edici fiziksel özellikleri gibi bu çalışma açısından pek sosyolojik değeri olmayan başka bilgilerin yanı sıra, "şöhret, sıfat, sanat ve hizmeti", hane reisiyle yakınlık derecesi, dini, doğum tarihi ve yeri, kaydedildiği tarih, cinsiyeti, anne ve babasının adı ve medenî hali konusundaki bilgiler yazılmıştır. "Şöhret ve sıfatı" ile bey, efendi, hanım, ağa, kalfa, devletlû gibi bireyin toplumdaki statü veya mevkisine işaret eden terimler kastedilmektedir; bunlar çoğunlukla kişilerin özel adıyla birlikte kaydedilmiştir. Defterlerin sayımdan sonra da kalıcı nüfus kayıtları olarak kullanılabilmesi amacıyla, -doğum, evlilik, boşanma ve ölüm gibi- önemli olayların yazılması için yer ayrılmıştır. Söz konusu olayların, düzenli aralıklarla ayrıca başka bir dizi deftere de (vukuat defteri) kaydedilmesi gerekiyordu.

4 Örneklemimize hanelerin yanı sıra, konak, kulûbe ve oda gibi ikamet yeri olarak belirtilen diğer bazı birimleri de dahil ettik. Hane olarak sınıflandırılan ikamet yerlerine kıyasla bu birimlerin oranı çok düşüktü. Resmî olarak imparatorluğun başka bir yerinde kayıtlı olan, İstanbul'da geçici olarak ikamet eden (yabancı defterlerinde kayıtlı) çok sayıda Osmanlı'ya ilişkin nüfus kayıtlarını örnekleme dahil etmedik. Örneklemimizin içerdiği kesimler, bugünkü Eminönü, Fatih, Üsküdar, Beşiktaş ve Şişli ilçeleridir. Bu çalışmanın metodolojik yönüne ilişkin bir değerlendirme için bu kitaptaki şu makaleye bkz. "Osmanlı'nın Son Döneminde İstanbul'daki Müslüman Hane ve Aileleri Anlamak".

5 Karpat, "Ottoman Population Records", s. 253-57; Shaw, "Ottoman Census System", s. 333-35.

ve işçi sınıfına mensup olanlara kıyasla okur yazar ve daha kültürlü memurlar ile ticaretle uğraşan sınıfların kayıtlarının daha eksiksiz olması muhtemeldir. Verilerimiz, söz konusu dönemde İstanbul'un Müslüman nüfusunu oluşturan bütün sosyo-ekonomik tabakaları içerdiği halde, bu kayıtlarda, esnaf ve zanaatkârlar ve özellikle işçiler gerçekte olduklarından daha az yer almış olabilirler.[6]

İstanbul Hanesine İlişkin O Döneme Ait Gözlemler

19. yüzyılın en ünlü Türk yazarlarından Ahmet Midhat Efendi, İstanbul'daki Müslümanların evlilik örüntülerini çoğunluğun algıladığı şekilde aktarır: Özellikle kızların -geçmişte Avrupa'da da olduğu bilinen çocuk gelinler gibi- ergenlik yaşını çok geçmeden "on üç, on dört, yahut da en geç on beş"[7] yaşındayken evlendirildiğini belirtmektedir. *Felâtun*

---

6 1907'de, 30 ile 59 yaşlarındaki meslekleri kaydedilen bütün erkeklerin yüzde 52'si memur, profesyonel meslek sahibi, asker veya "ticarî" sınıfların mensubu olarak tasnif edilebilir; memurlar en yüksek mevki sahiplerinden en düşüğüne dek çeşitlilik gösteriyordu. Örneklemimizde yer alan bütün erkeklerin yüzde 37'sini esnaf ve zanaatkâr, yüzde 11'ini ise işçi olarak sınıflandırdık. Örneklemde yer alan 30 ile 59 yaşları arasındaki bütün erkeklerden sadece yüzde 31'inin mesleği kayıtlara geçirildiği için, incelediğimiz nüfustaki esnaf-zanaatkâr ve işçilerin oranının, nüfus sayımının gösterdiğinden daha yüksek olması mümkündür. Okur yazar ve daha kültürlü memur, asker ve ticaretle uğraşan kişilere kıyasla, kendi işlerini yapan esnaf-zanaatkâr ve (büyük olasılıkla okur yazar olmayan) işçilerin kaydedilme olasılığı daha düşüktü. Örneklemimizin sadece kentte sürekli ikamet eden Müslüman nüfusu kapsaması, işçilerin temsili açısından bir dengesizlik yaratmaktadır. Bu dönemde İstanbul'da çalışan işçilerin büyük bir kısmının bekârodalarında kalan erkekler olduğunu biliyoruz. Bütün bekârodaları yabancı defterlerine kaydedildiği için, bunları örneklemimize dahil etmedik. Örneklemimizde memur, asker ve ticaretle uğraşan kesimlere kıyasla esnaf-zanaatkâr kesiminde yer alanların oranının düşük olmasına rağmen, kentteki nüfusun yüzde 35'ten çoğunun gayri Müslim olduğunu ve bu dönemde İstanbul'daki esnaf ve zanaatkârların önemli bir oranını gayri Müslimlerin oluşturduğunu akılda tutmamız gerekir. Memur ve askerler ise ağırlıklı olarak Müslüman'dı.

7 Ahmet Midhat, *Bahtiyarlık* (İstanbul, 1885) s. 123-24. Aktaran: Orhan Okay, *Batı Medeniyeti Karşısında Ahmet Midhat Efendi*, Ankara, 1975, s. 219.

Bey ile Râkım Efendi (1876) adlı ünlü romanında, romanın kahramanı Felâtun Bey'in babası Mustafa Merakî Efendi "on altı yaşında iken ... on iki yaşında bir kız ile tezviç edilmişti."[8] Ancak erkeklerin, genel olarak daha geç evlendiği belirtiliyordu. Aynı romanda, Râkım Efendi 27 yaşında evlenmişti. O zaman olduğu gibi bugün de pek çok kişi İstanbul'da erkeklerin de geçmişte çok genç yaşta evlendiğine inanmaktadır. Buna inanmaları, belki de, geçmişte hanelerin evlilikle kurulduğunu düşünmelerinden kaynaklanmaktadır. Bu konu üzerinde biraz ayrıntılı olarak duracağız.

1846'da İstanbul'daki Osmanlı ailelerini ele alan Charles White, o dönemdeki evlenme yaşı konusunda Avrupalılar arasındaki yaygın görüşü dile getirir; bu, Ahmet Midhat'ın görüşlerinden çok farklı değildir:

> "Osmanlıların çoğu, çocuklarının genç yaşta evlenmesine öylesine büyük bir önem atfederler ki, bazen bu konuları, çocukları için belirledikleri eşlerin doğumundan önce tartışır ve karara bağlarlar. Anneler, oğulları 15 yaşına geldiği halde halen evlenmemişse, ne uyku uyuyabilir, ne de yemek yiyebilir; evlilik yaşına gelen kızları olan anneler de aynı endişeyi duyarlar."[9]

Bu dönemde İstanbul'da evlilik yaşına ilişkin güvenilir herhangi bir istatistiksel veri bulunmadığı için White'ın gözlemlerine ilişkin kesin yorumlarda bulunamıyoruz. Ancak Ahmet Midhat'ın yazdığı döneme ilişkin bazı veriler bulunmaktadır. Evlilik kayıtlarının sistematik bir şekilde incelenmesi sayesinde, 20. yüzyıl başında, İstanbul'un Müslüman nüfusundaki ortalama evlilik yaşının, erkeklerde yaklaşık 30, kadınlarda ise 20 civarında olduğunu artık bi-

8 Ahmet Midhat Efendi, *Felâtun Bey ile Râkım Efendi*, İstanbul, tarihsiz, s. 9.

9 Charles White, *Three Years in Constantinople; or Domestic Manners of the Turks in 1844*, Londra, 1845, c. 3, s. 198.

liyoruz. Kadınların ilk defa kaydedildiği 1885'teki Osmanlı nüfus sayımı evlilik yaşı konusunda, incelediğimiz döneme ilişkin ilk ve belki de tek güvenilir istatistiksel verileri sağlamaktadır. Bu dönemde, kadınların ilk evliliklerini yaptıkları zamanki ortalama yaşları 19'du.[10] 19. yüzyılın sonları ile 20. yüzyılın başlarında, erkeklerin evlenme yaşı pek değişmediği -ve yüksek olduğu- halde, kadınların evlenme yaşında yükselme eğilimi söz konusuydu. Tanzimat yıllarında, İstanbul'daki evlilik yaşı örüntüleri değişmeye başlamış olsa bile, 1885 nüfus sayımından 30 veya 40 yıl önce, (özellikle erkeklere ilişkin) ortalama evlilik yaşının, Ahmet Midhat Efendi, Charles White ve pek çok başka yazarın düşündüğü kadar küçük olması pek mümkün değildir.

20. yüzyıl başlarında, Osmanlı aile hayatına ilişkin çok sayıda kitap yazan Lucy Garnett da "bir delikanlının, evlenmeden önce kendi evini kurmasını gerektirmeyen ataerkil gelenekler"e işaret ederek, 19. yüzyılda erkeklerin genç yaşta evlendiklerini düşündüğünü belirtir.[11] Garnett'ın analizine göre, Osmanlı erkeklerinin evlenirken ayrı ev kurma masrafına girmeleri gerekmiyordu, oysa, İngiltere ve Avrupa'nın bazı bölgelerinde, evlenenlerden beklenen buydu. Türkiye'deki güçlü ataerkil gelenek dikkate alındığında, Garnett, yeni evlenenlerin, iki kuşağın bulunduğu çok aile-

10 Burada 1885 nüfus sayımına dayanarak belirttiğimiz evlilik yaşı, ortalama evlilik yaşıdır [*singulate mean age at marriage*]. Bu, belli bir nüfus sayımında değişik yaşlardaki bekâr kişilerin oranlarından çıkarılan ortalama ilk evlilik yaşının bir ölçütüdür. Osmanlı'nın son dönemlerinde İstanbul'daki evlilik örüntüleri ve eğilimlerine ilişkin bir inceleme için bkz: Cem Behar, "Nuptiality and Marriage Patterns in Istanbul, 1880-1940", *Boğaziçi University Research Papers* (İstanbul, 1985). Bugün, Avrupa'daki hane ve evlilik örüntülerini inceleyen tarihçiler gibi bizi de, geçmişte bu kurumlara ilişkin edebiyat eserlerindeki ve izlenimlere dayalı açıklamaların, belli tür durumların yaygınlığı konusunda yanıltıcı olduğunu biliyoruz. Bu konulara ilişkin bir değerlendirme için bkz. Peter Laslett, "The Wrong Way through the Telescope: A Note on Literary Evidence in Sociology and in Historical Sociology", *British Journal of Sociology*, 27 (1976), s. 319-42.

11 Lucy M. J. Garnett, *Home Life in Turkey* (New York, 1909), s. 237.

li hane dediğimiz örüntüyü oluşturarak gelini babalarının hanesine dahil etmekten başka seçenekleri olmadığını düşünmüştür. Garnett'a göre, Türkiye'deki erkekler, gençliklerini eşleri ve gelecekteki ailelerini geçindirmek için gereken kaynakları biriktirmekle geçirmek zorunda olmadıkları için, genç yaşta evlenebiliyorlardı.

Garnett ve diğer gözlemcilere göre, gerek kültürel gerekse ekonomik baskıların, John Hajnal'ın Avrupa dışındaki pek çok yerde yaygın olduğunu belirttiği ve bileşik hane sistemi adını verdiği sisteme benzer bir sistem yaratarak[12] genç yaşta evlenme ve çok aileli haneler kurmaya yönelttiği çok açıktı. Ziya Gökalp, döneme özgü olduğunu belirttiği ataerkil, çok aileli bu hane türünü, "konak" ailesi olarak tanımlamıştır.[13] Niyeti bu olmasa da, Gökalp'in kullandığı konak terimi, açık bir şekilde elitlerin hanesine işaret eder; dahası tarihsel bir dönemi bu biçimde geneller. Pek çok kuşağın birlikte yaşadığı geniş ve karmaşık yapılı haneler ne kadar yaygındı? Bu açıdan İstanbul ve çevresi arasında büyük farklar var mıydı? İstanbul ve çevresindeki Osmanlı hane kurma sistemlerini, çok aileli hanenin ortak özelliklerine dayandırabilir miyiz? Bu soruları cevaplamadan önce, bazı konulara açıklık getirmek gerekmektedir.

Son zamanlarda, başta (Batı) Avrupa aile ve hanesinin ayırt edici özellikleri olduğu düşünülen noktalar olmak üzere, Avrupa'daki hane kurma sistemleri hakkında çok şey yazılmıştır. Önceki makalede belirttiğim gibi, Hajnal'ın geçmişte Avrupa'daki evlilik örüntülerini ele alan ve bugün artık bir klasik olan makalesinin bu çalışmaların çoğuna ivme

12 John Hajnal, "Two Kinds of Preindustrial Household Formation System", *Population and Development Review*, 8 (1982), s. 449-94; ayrıca Richard Wall ed., *Family Forms in Historic Europe* (Cambridge, 1983), s. 65-104.

13 Ziya Gökalp, "Aile Ahlâkı: Konak'tan Yuva'ya", *Yeni Mecmua* 17 (1917), s. 321-24.

kazandırdığı söylenebilir. Hajnal'ın topladığı veriler, kendisi ve başka kişilerin Batı veya Batı medeniyetinin muhtemel bir özelliği olduğunu ileri sürdükleri örüntünün doğudaki sınırı olarak, kabaca Sen Petersburg'dan Trieste'ye uzanan bir çizgi çizmesine olanak vermiştir.[14]

Hajnal'ın bileşik hane sisteminde, kadın ve erkek genç yaşta evlenerek, genellikle erkeğin ebeveynleri olan eski kuşaktan bir çiftin hanesine yerleşirler. Bu hanenin sorumluluğu, ölene kadar eski kuşaktadır -hane reisi, hayatta olduğu sürece babadır. Sistem, birkaç evli çiftin, her biri bir veya daha fazla çiftten oluşan iki veya daha çok haneye bölünebildiğini göstermektedir. Hajnal, ayrılma döneminin özellikle önemli olduğunu ve bunun hanenin büyüklüğü ve bileşimi üzerinde kritik bir etkisi olduğunu belirtir.[15] Laslett, Avrupa aile ve hanesine ilişkin yeni araştırmalardan faydalanarak Hajnal'ın modelini geliştirmiş ve aile hanesinin bileşimine ilişkin birbirinden daha net olarak ayırt edilmiş örüntüler -veya kendi ifadesiyle eğilimler- sunmuştur.[16] Bu ayrımların büyük ölçüde geniş coğrafyaya dayandığını belirten Laslett, bölge içi çeşitlilikleri çoğu zaman göstermediğini vurgular. Bu bakımdan Fransa, Batı'da dikkate değer bir özellik gösterir. Laslett bölgelerini, "Batı ve kuzeybatı", "Batı/iç veya Orta", "Akdeniz" ve "Doğu" şeklinde belirlemiştir. 20. yüzyıl başlarında İstanbul'daki örüntünün bu şemadaki yeri neresidir? İstanbul'un konumunu belirlerken, gerek coğrafî gerekse geç başladığı halde gittikçe artan

14 Hajnal, "European Marriage Patterns", Peter Laslett, "Characteristics of the Western Family Considered Over Time", Peter Laslett, ed., *Family Life and Illicit Love in Earlier Generations* (Londra, 1977), s. 12-24; E. A. Wrigley, "Population History in the 1980s", *Journal of Interdisciplinary History*, 12 (1981), s. 218-19.

15 Hajnal, "Two Kinds of Household Formation", s. 71.

16 Peter Laslett, "Family and Household as Work Group and Kin Group: Areas of Traditional Europe Compared", Wall, ed., *Family Forms*, s. 513-63.

kültürel bağları bulunan Avrupa'yla ilişkisine bakmak yeterli olmayacaktır. İstanbul'u ele alırken, köklü kültürel ve toplumsal gelenekleri paylaştığı ancak -göreceğimiz gibi- birçok açıdan da önemli farklılıklar gösterdiği kırsal Anadolu'ya da bakmak gerekmektedir.

1907'de İstanbul, yaklaşık bir milyon nüfusuyla, hızla küçülmekte olan, çok sayıda din ve etnisiteyi barındıran, çokdilli bir imparatorluğun kozmopolit başkentiydi. İstanbul, imparatorluğun Avrupa, Asya ve Afrika'daki farklı bölgelerinden çeşitli etkilerin kesiştiği yerdi. 19. yüzyılın sonları ile 20. yüzyılın başlarında, Osmanlı'nın kaybettiği topraklardan, pek çoğu kente büyük bir dinamizm kazandıran yüz binlerce Müslüman mültecinin akın ettiği başlıca yerdi. 1907'de, kentte sürekli ikamet eden Müslüman nüfusun yaklaşık yarısı İstanbul doğumlu değildi. Kentteki bütün nüfusun yüzde 35'ten çoğu gayri Müslim, yüzde 15'ten çoğu ise yabancı uyrukluydu. Bunlar, İstanbul'daki ticarî ve kültürel hayatta çok etkiliydi.

İstanbul, imparatorluğun siyasî, idarî, ekonomik ve kültürel merkezi olarak büyük önem taşıyordu. Batılılaşma sürecinin temel merkeziydi; bu süreç, nüfus sayımının yapıldığı 1907'ye gelindiğinde kentteki orta sınıf Müslüman ailelerin yaşamlarına dahi etki etmeye başlamıştı.[17] 1908'de meşrutiyetin ilan edilmesi bu süreci hızlandırmış ve modern İstanbul, Anadolu'dan giderek farklılaşmaya başlamıştı. Bu dönemde, ülkenin -gerek siyaset, eğitim ve ekonomi kurumları, gerekse aile ve haneleri açısından- gelecekteki kimliğinin büyük ölçüde İstanbul'da kurulduğunu söylersek abartı olmayacaktır.

---

17 Bkz: Duben ve Behar, *İstanbul Haneleri: Evlilik Aile ve Doğurganlık, 1880-1940*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1996, bölüm 7.

Kırsal Anadolu'da Hane Kurma Sistemi

Pek çok açıdan Hajnal'ın bileşik hane sistemiyle benzerlik gösteren Anadolu'nun geçmişteki Müslüman hane kurma sisteminin, Avrupa hane örüntüsüne uymadığına şüphe yoktur. Bu sistemin, Laslett'in tespit ettiği "Doğu" (Avrupa) türüyle de bazı eğilimleri paylaştığı anlaşılmaktadır. Babayerli (yani kocanın babasının hanesinde) ikamet söz konusuydu; otorite de babadaydı. Miras baba ölene kadar bölüşülmediği için, yeni evli çiftin üretim faktörleri üzerinde denetim hakkı yoktu.[18]

Batı Avrupa'da, genç çiftler evlenirken genellikle ebeveynlerinden bağımsız olarak hane kurmaktaydılar; Türkiye'nin kırsal bölgelerinde ise evliliğin, hane kurma sistemi üzerinde belirleyiciliği yoktu. Geçmişte, daha önceki makalede gördüğümüz gibi, Türkiye'nin kırsal kesimlerinde sistemi belirleyenin evlilikten ziyade ölüm olduğu anlaşılmaktadır; evli çiftin bağımsız bir hane kurması, ancak kocanın babası öldükten sonra mümkün olabilmekteydi. Türkiye'deki ideal sisteme göre evlilik, gelinin kocanın hanesine girmesi, hanede yeni bir ailenin kurulması, meşru cinsel beraberlik ve biyolojik yeniden üretimin başlaması demekti. Evlilik, kocanın ikamet yerini değiştirmiyor, mülkiyet haklarının aktarımı açısından herhangi bir anlam taşımıyor, bir üretim ve tüketim birimi olarak hanenin yapısını da etkilemiyordu.

Hane, ailelerin toplamından oluşan bir ekonomik birim değildi. Üretimde işbölümü, cinsiyet ve yaşa göre belirleniyordu; yani karı koca zamanlarının çoğunu kendi cinsiyetlerine mensup kişilerle beraber çalışarak geçiriyorlardı. Üretim birimi olarak düşünülen haneye geldiklerinde ise, çalışan yetişkin erkek ve kadınların rollerinin gereklerine

18 Anadolu'daki sisteme ilişkin daha ayrıntılı bir açıklama için bu kitaptaki "Tarihsel Perspektiften Türk Aile ve Haneleri" adlı makaleye bakınız.

göre davranıyorlardı. Daha önce değindiğimiz gibi, ikamet sistemi kesin olarak babayerliliğe dayanıyordu; baba, yeni aileye, ya aynı çatı altında ya da kendi evine yakın bir yerde oturacak yer sağlamakla yükümlüydü. Yeni çiftin ikamet edeceği mekânı, bölgelere göre farklılık göstermekle beraber, ya damadın ya da gelinin ebeveynleri döşüyordu.

O halde, Türkiye'nin kırsal bölgelerinde, hanenin, baba ölene kadar dağılmaması kuralı söz konusuydu. Teorik olarak bu, Anadolu'daki Müslümanların, geçmişte, dağılmadan önce evli çocuklar ve torunların bulunduğu geniş ve karmaşık hanelerde yaşadıkları anlamına gelebilir. Gerçekte ise, önemli oranda aile bu şekilde yaşamamıştır; ancak bunun kendi tercihleri olmadığı da açıktır. Baba öldüğünde çocukların paylarını almalarıyla mülk bölünüyordu. Baba öldükten sonra evli oğulları kısa bir süre beraber oturabiliyorlardı, ancak bunun uzun süre devam ettiği pek görülmüyordu. O halde, en azından iki oğlun olduğu ve baba öldüğü zaman her ikisinin de evli olduğu bir haneyi düşündüğümüzde, mülkün bölüşümü hemen hemen her durumda kaçınılmaz olarak hanenin de dağılması anlamına geliyordu.

20. yüzyıl öncesinde Hıristiyan Rusya ve Balkanlar'da olduğu gibi, Türkiye'nin kırsal bölgelerinde de genç yaşta ilk evliliği yapmak hem kadınlar hem de erkekler için kuraldı. Anadolu'nun kuzey Akdeniz'le sınırı olduğu halde, Toros Dağları, Akdeniz ekolojisine nasıl geçit vermiyorsa, Anadolu'daki gelenekler de "Akdeniz evlilik sistemi"ne öyle geçit vermiyordu. Erkeklerin evlilik yaşı muhtemelen 20 veya 22'yi geçmiyordu; kadınların evlilik yaşı ise 14 ile 18 arasındaydı. Geçmişte Türkiye gibi, kadının cinsiyetinin doğrudan ailenin namusuyla ilişkilendirildiği bir toplumda,[19]

19 Michael Meeker, "Meaning and Society in the Near East: Examples from the Black Sea Turks and Levantine Arabs (II)", *International Journal of Middle East Studies*, 7 (1976), s. 390.

kız çocukların küçük yaşta evlendirilmesi güvenli bir stratejiydi. Evlilik, mülkiyetin aktarımını gerektirmediği ve evlenenler kendi kendilerini geçindirmek zorunda olmadıkları için erkeklerin de nispeten genç yaşta ilk evliliklerini yapmaları mantıklı bir seçenekti. Smith'in büyük ölçüde Herlihy ve Klapsch-Zuber'den yararlanarak tanımladığı kuzey Akdeniz örüntüsünde görülenin tersine karı koca arasındaki yaş farkı küçüktü.[20]

Sistemin kuralları, evlenen yeni kuşakların yaşlı kuşakla birlikte oturmasını gerektirdiği, otorite daima yaşlı kuşağın elinde olduğu ve insanlar genç yaşta evlendiği için, geçmişte Türkiye'nin kırsal kesimlerindeki hane kurma sisteminin bileşik olduğu söylenebilir. Ancak çoğu zaman bu kuralların gerçekleşmesine engel olan -sosyal, ekonomik ve demografik- faktörler bulunduğu için, söz konusu kurallar, ailelerin gerçekte içinde bulundukları durumu açıklamıyordu. Herhangi bir zaman diliminde bütün hanelerin yüzde 17-34'ü iki veya daha fazla çiftten, yüzde 4-25'i ise bir çift ve aile olmayan çeşitli akrabalardan oluşuyordu. Bütün hanelerin yüzde 55-60'ı ise çekirdek yapıdaydı. Bunların fert sayısı, 5,3 ile 6,5 kişi arasında değişiyordu.[21] Geçmişte Türkiye'nin kırsal bölgelerinde, hane fertleri yaşlandıkça haneler de bir dizi aşamadan geçtiği için, ideal koşullar altında pek çok birey hayatının belli bir aşamasına geldiğinde, bütün hane türlerinde yaşamış oluyordu. Ha-

20 Richard Smith, "The People of Tuscany and the Families in the Fifteenth Century: Medieval or Mediterranean?", *Journal of Family History*, 6 (1981), s. 107-28; David Herlihy ve Christiane Klapisch-Zuber, *Tuscans and Their Families: A Study of the Florentine Catasto of 1427* (New Haven, 1985), s. 211.

21 Osmanlı'nın son dönemlerinde kırsal kesimlerdeki hane büyüklüğü ve yapısına ilişkin güvenilir hiçbir veri bulunmamaktadır. Burada verdiğimiz rakamlar az sayıdaki birkaç duruma dayanmaktadır; dolayısıyla bunların, sadece kaba tahminler olarak değerlendirilmeleri gerekir. Bu konulara ilişkin bir değerlendirme için bu kitaptaki "Tarihsel Perspektiften Türk Aile ve Haneleri"adlı makaleye bakınız.

neler, bu aşamaların sadece birinde geniş ve karmaşık yapıdaydı.

Kırsal bölgelerdeki erkekler çok genç yaşta evlendikleri için, babaları hayatta olmasa dahi bu kişilerin evlenir evlenmez kendi hanelerinin reisi olabildiklerini varsaymak pek mümkün değildir. Ele aldığımız dönemde Türkiye'nin kırsal bölgelerinde erkeklerin ömrünün nispeten kısa olduğu olasılığını dikkate alırsak, büyük oğullar da dahil olmak üzere çoğu genç erkeğin evlendiği zaman babalarının hayatta olmadığı şüphe götürmez.[22] Ancak, baba hayatta olmasa bile, oğul -eğer birden çok oğul varsa tercihan en büyük oğlun- ve gelinin, oğlanın annesi ve onun evlenmemiş çocuklarıyla birlikte baba evinde oturması yaygın bir durumdu. Kesin olarak söyleyemesek de, çiftlerin evlendiklerinde genç ve deneyimsiz olduklarını dikkate alırsak, onların kendi hanelerinin idaresini sağlayacak hale gelene kadar çok zaman geçmesi gerektiği anlaşılmaktadır. Ancak bu durum, oğlun annesi hayattayken gerçekleşebilmekteydi.

İstanbul'da Hane Kurma Sistemi

Evlilik örüntüleri ve hane kurma bakımından Anadolu'nun kırsal bölgeleri ile İstanbul'daki Müslüman nüfus arasındaki farklılık, bu iki toplumun sosyal ve ekonomik diğer pek çok özelliğinde olduğu gibi çok büyüktü. 20. yüzyılın daha başlarındayken İstanbul'daki Müslüman erkeklerin ortalama evlenme yaşı 30, kadınların ise 20'ydi; bunların bir iki yaş büyütüldüğünü hesaba katarsak, bu örüntü, biraz önce tanımladığımız Anadolu'daki örüntüden çok, geçmişte İtalya'nın kentsel kesimlerindeki Akdeniz örüntüsüne benzi-

22 Geçmişte, Türkiye'nin kırsal bölgelerinde ortalama ömür ve hane kurumuna ilişkin bir değerlendirme için bu kitaptaki "Tarihsel Perspektiften Türk Aile ve Haneleri" adlı makaleye bakınız.

TABLO 1
1907'de İstanbul'daki Müslüman Nüfusun Hanelerinin Türlerine Göre Sayısı ve Oranları

Hane türü[a]	*Hane sayısı*	*Hane oranı*
Tek kişili[b]	152	12,9
Aile olmayanlar[c]	95	8,0
Çekirdek aile[d]	470	40,0
Geniş aile[e]	188	16,1
Çok aileli[f]	141	12,0
Tasnif edilemeyenler	130	11,1
Bütün haneler	1176	100,1

a Bu tasnif biçimini, Cambridge Group for the History of Population and Social Structure üyeleri geliştirmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Peter Laslett ve Richard Wall, ed., *Household and Family in Past Time* (Cambridge, 1972), s. 28-32.

b Tek kişili hanelerde tek başına oturan bireylerden oluşuyordu.

c Bu hanelerde kardeşler, diğer akrabalar ve/veya akraba olmayan kişiler bulunuyor, fakat hiçbir zaman evli çift bulunmuyordu.

d Çekirdek aile haneleri evli bir çiftin, çocuklu bir çiftin veya çocuğuyla beraber anne veya babanın yaşadığı hanelerdi.

e Geniş aile hanesi, bir çekirdek aile ile evli bir çift olmayan bir veya daha fazla akrabanın birlikte yaşadığı hanelerdir.

f Bu birimde, akrabalık veya evlilik yoluyla birbirleriyle bağı olan iki veya daha fazla çekirdek ailenin birlikte oturduğu bütün haneler bulunmaktadır.

yordu.[23] Yaklaşık 500 yıl önce, Toskana'nın kentsel kesimlerinde olduğu gibi, "kent yaşamı, erkekleri... genç yaşta evlenme sorumluluğunu üstlenmekten alıkoyuyordu."[24]

İstanbul'daki haneler de, Anadolu'nun kırsal kesimlerindekilere kıyasla genellikle daha az karmaşıktı. 1907'de, İstanbul'daki hanelerin sadece yüzde 12'si çok aileli iken (kullanılan tasnif biçimine ilişkin bir açıklama için bkz. Tablo 1), bunların yüzde 16,1'i geniş aile hanesi, yüzde 40'ı da çekirdek aile hanesiydi. Bütün hanelerin yaklaşık yüzde 21'inde ise yalnız yaşayan veya aile olmayan kişiler oturuyordu. Ortalama hane büyüklüğü yalnızca 4,2'ydi. Yani, bu dönemde İstanbul, daha büyük ve karmaşık yapılı hanelerin bulunduğu kırsal kesimlerden önemli ölçüde ayrılıyor-

23 Smith, "People of Tuscany", s. 109-10; Herlihy ve Klapisch-Zuber, *Tuscans and Their Families*, s. 202-11.

24 Herlihy ve Klapisch-Zuber, *Tuscans and Their Families*, s. 218.

du. Bu durum, geçmişte İstanbul'da genellikle geniş ve karmaşık hanelerin bulunduğu şeklindeki yaygın kabul gören görüşlerle de çelişiyordu. Bu dönemde çok yaygın olduğu düşünülen Gökalp'in konak türü hanesi, I. Dünya Savaşı öncesi İstanbul'unda bütün hanelerin sadece yüzde 10'dan biraz fazlasını oluşturuyordu.[25] Aslında İstanbul'un, gerek kozmopolit bir başkent gerekse bütün Akdeniz havzasıyla yoğun bağlantıları olan büyük bir liman kenti olarak, Anadolu platosunun iç kesimlerinde izole olmuş kırsal kesimlerden farklılık göstermesi pek de şaşırtıcı değildir. Aynı şekilde, dönüşüm geçiren bir kentsel ekonomiye dayanan İstanbul ile geleneksel ekonomiye dayanan kırsal toplum arasında aile ve hane kurma örüntüleri açısından farklılık olması da doğaldı; bu sırada İstanbul'da modern öncesi dönemin geleneksel üretim düzenlemeleri giderek ortadan kalkıyor, kırsal kesimde ise çok basit teknolojilerle yapılan üretim küçük aile çiftliklerinde sürdürülüyordu.

Evlenme yaşı, insanların aile hayatının ve demografik tutumlarının pek çok yönüne ışık tutan bir değişkendir. Schofield, Wrigley ve Smith, son dönemlerde yaptıkları bir dizi çalışmada 19. yüzyıl öncesi İngilteresi'nde evlilik yaşı, ekonomi ve doğurganlık örüntüleri arasındaki karmaşık ilişkileri incelemiş ve o dönemde doğurganlığı belirleyen temel mekanizmanın kadınların evlenme yaşı olduğu çıkarımına varmışlardır.[26] Cambridge Group for the History of

25 Bu dönemde İstanbul'daki aile ve hane yapılarına ilişkin bazı değerlendirmeler için bkz. Alan Duben, "80 Yıl Önce İstanbul'da Aile Hayatı", *Tarih ve Toplum*, 50 (1988), s. 26-31; bu kitaptaki Duben, "Osmanlı'nın Son Dönemlerinde İstanbul'daki Hane ve Aileleri Anlamak" ; Duben ve Behar, *İstanbul Haneleri*, bölüm 3.

26 E. A. Wrigley ve R. Schofield, *The Population History of England, 1541-1871; A Reconstruction* (Londra, 1981); Richard Smith, "Fertility, Economy, and Household Formation in England Over Three Centuries", *Population and Development Review*, 7 (1981), s. 595-622.

Population and Social Structure'daki meslektaşlarıyla aynı mantığı izleyen Wall, "insanlar daha geç evlendiğinde, karmaşık hanelerin sayısının daha az, ama sadece ebeveynler ve onların evlenmemiş çocuklarının yaşadığı hanelerin sayısının daha çok" olduğuna işaret eder.[27] Ayrıca, bu durumun "sadece İngiltere'de değil, kuzeybatı Avrupa'nın çoğu yerinde geçerli" olduğunu da belirtir.[28] Bu mantık geçerli ise, evlenme yaşı ile hane türleri arasında, daha doğrusu evlenme yaşı, hane kurma örüntüleri ve hanelerin birbiri ardından geçirdiği aşamalar arasında sistematik bir ilişkinin olması gerekir. İstanbullu erkekler geç evleniyordu; evlenme yaşları, geçmişte İngiliz erkeklerinin ortalama evlenme yaşına kıyasla daha büyüktü. Bu bakımdan Akdeniz örüntüsüyle uyum gösteriyorlardı. Kadınlar ise, Akdeniz kadınlarına kıyasla daha geç, ama İngiltere'deki emsallerine kıyasla birkaç yaş daha erken evleniyorlardı. İstanbullu kadınların evlenme yaşı, en azından 20. yüzyıl başlarından itibaren her on yılda bir, bir yaş artmıştır. Bu olguların hane kurma örüntüleriyle ilişkisi nedir?

Laslett'e göre "yeniyerlilik" [*neolocalism*] -evlenen kişinin, kendisinin veya eşinin ebeveynlerininkinden ayrı bir hane kurması- "bölgesel yerleşim eğilimleri arasındaki farklılaşmada göze çarpan en önemli noktadır".[29] Laslett bunun "kesinlikle yapısal bir ilke" olduğunu ve bölgelerin hane sistemlerine ilişkin başka pek çok özelliği de beraberinde getirdiğini ileri sürer.[30] Sorunumuz bu noktada ortaya çıkmaktadır. İstanbul'da yeniyerlilik sisteminin hâkim olduğunu ileri sürecek değiliz. Ancak, bu yönde güçlü eği-

27 Richard Wall, "Introduction", Wall, ed., *Family Forms*, s. 16.

28 a.g.m.

29 Laslett, "Family and Household", s. 531.

30 a.g.m..

limlerin görüldüğü ya da en azından evliliğin ardından çok kuşaklı ikamet ve ekonomik bağımlılığın etkisini azaltan bazı koşulların olduğu anlaşılmaktadır. Avrupa kıtasının periferisinde ve Müslüman dünyasının kıyısında bir yerde bunu görmek şaşırtıcıdır. İstanbul, özellikle evlenme yaşı bakımından Akdeniz evlilik ve hane kurma sistemiyle uyum göstermektedir. Ancak, hanehalkının oluşumu, evlilik sonrası ikamet ve hanedeki akraba bileşimi açısından önemli bazı farklılıklar da söz konusuydu. Kültürel bir sistem olarak değerlendirilen hane kurma ve hanedeki akraba bileşimi (yani insanların köklü tercihlerine ilişkin pek dile getirilmeyen genellemeleri) ile geçmişte pratikte insanların kendi hanelerini kurma yolları arasındaki uyumsuzluğu dikkate aldığımızda, İstanbul'daki sistemi sınıflandırmak daha da zorlaşmaktadır.

Macfarlane'in işaret ettiği gibi, geçmişte İngiliz ailesindeki kuşaklar arası ilişkilere damgasını vuran, büyük ölçüde "ekonomik" ve "duygusal çekirdekleşme" olmuştur.[31] Ona göre bu toplumun "geleneği" böyleydi.[32] Murdock ve Macfarlane'e göre, bu gelenek veya istatistiksel norm, sadece Avrasya kıtasının kuzeybatı kıyısındaki küçük bir bölgede geçerliydi.[33] Oysa yeni yapılan çalışmalar, bölgenin güneyindeki İberya Yarımadası'nın da bu örüntüye dahil olduğunu ortaya koymuştur.[34] İlerde yapılacak çalışmalar, bu örüntünün bugün düşündüğümüzden çok daha yaygın olduğunu gösterebilir. Gelenek ve uygulama arasındaki ilişki-

31 Alan Macfarlane, *Marriage and Love in England, 1300-1840* (Oxford, 1986), s. 79 vd.

32 a.g.e., s. 91.

33 George P. Murdock, *Social Structure*, (New York, 1949), s. 16-19, aktaran: Macfarlane, *Marriage and Love*, s. 91.

34 David Sven Reher, "Old Issues and New Perspectives: Household and Family within an Urban Context in Nineteenth-Century Spain", *Continuity and Change*, 2 (1987), s. 103-43.

nin çok karmaşık olması mümkündür. Mesela Macfarlane'in düşündüğü gibi "oğulların, yeniyerlilik sistemini uygularken, ebeveynlerine yakın bir yerde oturarak, aslında bir tür babayerli sistem kurması sık rastlanan bir durum olabilir."[35] Reher, 18. ve 19. yüzyıllarda, yeniyerlilik sisteminin norm olduğu varsayılan İspanya'nın Cuenca kasabasındaki benzer bir durumdan bahseder; burada, yeniyerlilik şeklindeki ikamet örüntüleri, farklı hanelerde yaşayan aile fertleri arasında güçlü bağların olduğu bir sisteme eklemlenmiştir.[36] Bu örüntünün tersi de pekâlâ mümkündür. Yani, evlenirken kendi hanesinin reisi olacağını varsayan çoğu oğul, ebeveynlerle birlikte ikametin tercih edildiği ve hane dışındaki aile fertleriyle çok yoğun duygusal bağların söz konusu olduğu bir sistem içinde, ayrı eve çıkarak bir tür ekonomik bağımsızlık elde edebilir.

İstanbul'da, yeni evlenenlerin ayrı eve çıkmalarının köklü bir geleneksel tercih olmadığını gösteren güçlü kanıtlar bulunmaktadır. 20. yüzyılın başlarından itibaren Osmanlı modernleşmecileri, genç çiftlerin evlenince ayrı haneler kurmaları ve kendi geçimlerini sağlamaları gerektiğini ısrarla tekrarlıyorlardı. Bundan olsa olsa şu sonuç çıkabilir: Yerleşik normlara göre, ebeveynlerin -ve muhtemelen çocuklarının- tercihleri beraber oturmaktı. Bazı oğullar ve kızlar -belki bunlar da modernleşmeciydi- gerçekten de ebeveynlerinden ayrı oturmayı tercih etmiş olabilirler. Ne yazık ki, gençlerin, eski kuşağın otoritesi altında kolay kolay dile getiremedikleri istekleri hakkında yeterli bilgi edinemiyoruz. Aslında, İstanbul'daki kültürel tercih yeni evlenenlerin ayrı eve çıkmasını öngörmüyordu, ama Anado-

35 Macfarlane, *Marriage and Love*, s. 91.

36 David Sven Reher, "Old Issues and New Perspectives: Household and Family within an Urban Context in Nineteenth-Century Spain", *Continuity and Change*, 2 (1987), s. 115-21.

lu'daki gibi katı bir babayerli ikamet düzeni de söz konusu değildi.

İstanbul'da kadının ebeveynleriyle beraber oturmanın tercih edildiği köklü bir gelenek söz konusudur. Bunun esasen başta İç Anadolu olmak üzere, koca tarafının özellikle önemli olduğu kırsal kesimlerin tersine, ailede, her iki tarafa eşit ağırlık veren bir akrabalık sisteminin parçası olduğu anlaşılmaktadır. Bu açıdan, Orta ve Doğu Anadolu'ya kıyasla Ege bölgesi İstanbul'la daha çok benzerlik göstermektedir. Akdeniz bölgesindeki diğer yerler gibi İstanbul'da da soyu belirleyen baba tarafı olduğu halde, ikamet örüntüleri, bölgede hâkim olan babayerlilikten farklılık gösteriyordu. 15. yüzyılda, babayerliliğin, Toskana'da İstanbul'dan daha baskın olduğu anlaşılmaktadır.[37]

İstanbul'da kadının ailesiyle ikamet geleneğine, imparatorluğun saray geleneği model oluşturmuş olabilir; geleneksel olarak damatlar, özellikle evli oğulların olmadığı durumlarda, saray ve devlet meselelerinde siyasal açıdan çok önemli rol oynuyorlardı. Sadrâzamların birçoğu aynı zamanda padişahın damadıydı. Saraydaki damadın prestijli statüsünün izdüşümü, şehrin elit hanelerinde de görülüyordu; bu hanelerin sarayla hem girift intisap bağları söz konusuydu, hem de bunlar sarayın bir tür kurumsal taklidiydiler. İstanbul'da damadın yüksek statüsü, sadece toplumun üst sınıfıyla sınırlı değildi, genel olarak kentte yaygın aile gelenekleri ve görenekleri arasındaydı.

İstatistiksel açıdan baktığımızda, Osmanlı'nın son dönemlerinde İstanbul'daki çok aileli, babayerli haneler, kadının ebeveynleriyle birlikte oturulan haneler kadar yaygındı. Demografik gerçekler, kadının ebeveynleriyle beraber oturma geleneğini desteklemektedir. İleride göreceğimiz gibi,

37 Herlihy ve Klapisch-Zuber, *Tuscans and Their Families*, s. 282.

erkekler 30 yaşında, kadınlarsa on yaş daha erken evlendiğine göre, bu dönemde, (insanların ömrünün nispeten daha kısa olma olasılığını dikkate alacak olursak) kadınlarınkine kıyasla kocaların ebeveynlerinin hayatta olma olasılığı daha düşüktür. Çok aileli hanelerde oturan 20-29 yaşlarındaki çiftlerin yarıdan çoğu çok genç evlenmişlerdi; bunlardan 30-39 yaşlarında olanların yaklaşık üçte ikisi ise kadının ebeveynleriyle oturan çiftlerdi. İstanbul hanelerinde oturan akrabaların çoğu kadının akrabasıydı. İstanbul'da kadının ailesiyle ikamet eden damadın yüksek statüsünün tersine, Anadolu'daki Türk kültüründe kullanılan içgüvey terimi, yeni evlenen bir erkek açısından hiç de arzulanan bir statü ifadesi değildi. İstanbul'daki ikamet geleneğine göre iki tarafa da hemen hemen eşit önem verildiği halde, toplumsal tabakanın alt basamaklarına inildikçe, yani saray modelinden uzaklaşıldıkça, erkek tarafına daha çok önem verildiği anlaşılmaktadır.

1907'de İstanbul'daki Müslüman erkeklerin hane reisliği oranları, sanayileşme öncesinde Batı ve Orta Avrupa'da görülene benzer bir örüntüye uymaktadır.[38] 30-39 yaşına geldikleri zaman, kentteki bütün erkeklerin yüzde 60'tan çoğu kendi hanelerinin reisi oluyordu. Erkekler 50-59 yaşına gelene dek oranlar artmaya devam ediyor, daha sonra hafif düşüş gösteriyordu. Burada, eski kuşaktan erkeklerin yerini oğullarının almasına imkân tanıyan esnek bir otorite sisteminin söz konusu olduğu anlaşılıyordu. Bu, gerek Batılı olmayan toplumlarda gerekse Batı Avrupa dışındaki bazı toplumlarda görülen, hane reisliğinin yaygın olarak ertelendiği örüntüden çok farklıdır.[39] Mesela 1849'da Rusya'daki Krasnoe Sobakino'da hane reisliği, İstanbul'a kıyasla en azından

38 Bkz. Wall, "Introduction", *Family Forms*, s. 37, şekil. 1.1.

39 Hajnal, "Two Kinds of Household Formation."

on yıl daha geç devralınıyordu.[40] Rönesans döneminde Toskana'da olduğu gibi,[41] geçmişte Akdeniz'in başka kent merkezlerinde bile 30 yaşındaki bütün erkekler arasında hane reisi olanların oranı yüzde 50'nin altındaydı; ayrıca "evlilik ile ayrı hane kurma örtüşen süreçler değildi."[42]

Kırsal Türk toplumunun tersine İstanbul'da evlilik ve hane kurma arasında daha yakın bir ilişki söz konusuydu. Belki kural bu değildi, ama evlenen bir çift, ebeveynlerinin denetiminden uzak, ayrı bir hane kuruyordu. Osmanlı döneminde kırsal kesimlerdeki hane reisliği oranları konusunda kesin bilgiler verebilecek rakamlar olmadığı için, geçmişte kırsal kesimlerde olması gereken durum konusunda, ancak nispeten yüksek oranda çok aileli haneler olduğu bilgisinden yola çıkarak varsayımlarda bulunabilmekteyiz. Evlilik ve hane kurma arasındaki ilişki yakın olduğunda, evlenen çiftlerin büyük bir oranı ebeveynlerinin yanına yerleşmek yerine yeni haneler kurmaktadırlar. Evlilik hayatlarına, ebeveynlerinin vesayeti altında değil, kendi ailelerinin sorumluluğunu alarak başlamakta ve hane ekonomisini idare etme yükümlülüğü taşımaktadırlar. İstanbul'da durum böyleyken, kırsal bölgelerde erkekler çok genç evleniyor, çoğu, yaşamlarının bir bölümünü babalarının hanesine bağımlı olarak sürdürüyordu.

1907'de İstanbul'da hane reisi olma yaşı yaklaşık 30'du. Bu, aynı zamanda söz konusu dönemde kentteki erkeklerin ortalama evlenme yaşıydı (bkz. Tablo 2). 20-29 yaş grubundaki bütün erkeklerin sadece yüzde 35'i kendi hanelerinin reisiydiler. 30-39 yaşına gelen erkeklerin çoğu (yüzde 61) kendi hanelerinin reisi oluyor, bu oran 40-49 yaşlarında

---

40 Wall, "Introduction", *Family Forms*, s. 37-38.

41 Herlihy ve Klapisch-Zuber, *Tuscans and Their Families*, s. 302-3.

42 a.g.e., s. 302.

TABLO 2
1907'de İstanbul'un Müslüman Kesimlerinde Evlilik ve Hane Reisliği

	Bütün yaş gruplarındaki erkeklere oranı		
Hane reisinin yaş grubu	*En azından bir kez evlenmiş olanlar*[a]	*Hane reisleri*	*En azından bir kez evlenmiş hane reisleri*[a]
15-19	6,2	14,6	2,0
20-29	42,4	34,9	20,9
30-39	87,9	61,0	55,7
40-49	94,3	78,5	75,6
50-59	90,1[b]	83,7	78,9
60+	87,2[b]	79,6	75,7

a Evli ve dul bütün hane reislerini kapsamaktadır.
b Nüfus sayımında dul olanların bir kısmının bekâr olarak sınıflandırılmasına bağlı olarak bu oranlar beklenenden daha düşüktür.

yüzde 78,5'a yükseliyor ve hafif düşmeye başladığı 60 yaş sonrasına kadar yüksek seyrediyordu.

Evlilik ve bağımsız hane kurma arasındaki ilişki bakımından İstanbul'a ilişkin verilerin (bkz. Tablo 2), Batı Avrupa ile Akdeniz örüntüleri arasında bir yere tekabül ettiği anlaşılmaktadır. 1907'de 30-39 yaş grubundaki bütün erkeklerin yüzde 88'i evliydi; bu oran 20-29 yaş grubunda sadece yüzde 42'ydi. Daha önce gördüğümüz gibi, ilk gruptakilerin yüzde 61'i kendi hanelerinin reisiydi. Bu rakam, geçmişte kuzey Akdeniz dünyasının bazı yerlerine kıyasla daha yüksek olduğu halde, Batı Avrupa toplumlarındakinden düşüktür. Ancak, ilk bakışta, 30-39 yaş grubundakilerin yaklaşık yüzde 40'ının evlilikte veya hemen sonrasında ayrı haneler kurmadıkları anlaşılmaktadır kolaylıkla; bunların ebeveynleriyle birlikte bileşik aile hanesinde yaşadıklarını varsayılabilir. Ancak bu ham veriler yanıltıcıdır.

Hane reisi olmayan evli erkeklerin hanelerindeki akraba bileşiminin incelenmesi, farklı ve daha karmaşık bir tablo ortaya koymaktadır (bkz. Tablo 3); oranlarda gerekli dü-

zenlemeler yapılınca, İstanbul'daki hane reisliği örüntüsü Batı Avrupa normuna daha da yaklaşmaktadır.[43] 30-39 yaşlarındaki hane reisi olmayan evli erkeklerin yaklaşık yarısı, eşlerden birinin ebeveynlerinin hanelerinde yaşıyorlardı. Diğerleri genellikle kendilerinin veya eşlerinin kardeşi olan kendi kuşaklarından kişilerle birlikte yaşıyor ve hanenin idaresini, çok aileli bir birimin genç çifti konumunda olmaktan farklı bir şekilde, tahminen hane reisiyle birlikte yürütüyorlardı. 20-29 yaş grubundakiler için de benzer bir durum söz konusuydu. Bu kişilerin oranlarını aynı yaş gruplarındaki hane reisleriyle birleştirecek olursak, 20-29 yaş grubu için yüzde 31 ve 30-39 yaş grubu için yüzde 73 rakamlarına ulaşırız. Yüzde 73'lük oran, eski kuşağın otoritesinden bağımsız aile hanelerinde yaşayanların oranını temsil etmekte ve İstanbul'daki kuşaklar arasında, bileşik hane sistemindekinden çok farklı bir ikamet ilişkisine işaret etmektedir. 30-39 yaş grubundakiler arasında, kendilerinden küçüklere kıyasla, kadının ailesiyle birlikte oturma eğiliminin daha yüksek olduğunu görmek ilginçtir. 20-29 yaş grubunda aile reisi olmayanların yüzde 53'ü bu şekilde yaşarken, aynı oran 30-39 yaş grubunda yüzde 61'dir. Eşler arasındaki yaş farkını dikkate alacak olursak, daha önce değindiğimiz gibi bunun nedeni, erkeğin anne veya babasının hayatta olma olasılığının kadınınkilere kıyasla daha düşük olması olabilir.

30-34 yaşındaki erkek hane reislerinin dörtte üçü ya çekirdek (yüzde 51) veya geniş (yüzde 22) hanelerin reisiydiler. Çoğu durumda geniş ailenin, annenin veya daha düşük bir olasılıkla kayınvalidenin birlikte oturmasıyla oluştuğu-

---

43 Söz konusu kişilerin sayısı az olduğu (ve istatistiksel olarak anlamlı olmadığı) halde, bu inceleme, hane reisi olmayan evli erkeklerin hanelerindeki akraba bileşiminden elde edilemeyen bazı bilgiler sağlamaktadır. Avrupa örüntüsü için bkz. Wall, "Introduction", *Family Forms*, s. 37, şekil 1.1.

TABLO 3
Yaş Gruplarına Göre Evli Olup Hane Reisi Olmayan Erkeklerin Bulunduğu Müslüman Hanelerindeki Akraba Bileşimi (İstanbul, 1907)

	Yaş grupları			
	20-29		*30-39*	
Hane türü	*Sayı*	*Yüzde*	*Sayı*	*Yüzde*
Aile olmayan	5	8,2	4	5,9
Çekirdek aile	1	1,7	1	1,5
Geniş aile				
Ek kişi(ler) üst kuşaktan	2	3,3	2	2,9
Ek kişi(ler) alt kuşaktan	1	1,7	–	–
Ek kişi(ler) aynı kuşaktan	2	3,3	1	1,5
Ek kişi(ler) çeşitli kuşaklardan	4	6,6	4	5,9
Alt toplam	9	14,8	7	10,3
Çok aileli				
İkincil aile birimleri üst kuşaktan	–	–	2	2,9
İkincil aile birimleri alt kuşaktan	29	47,5	27	39,7
İkincil aile birimleri aynı kuşaktan	1	1,7	3	4,4
İkincil aile birimleri kardeş aileler	2	3,3	5	7,3
İkincil aile birimler çeşitli kuşaklardan	3	4,9	5	7,3
Alt toplam	35	57,4	42	61,8
Tasnif edilemeyen	11	18,0	14	20,6
Toplam	61	100,1	68	100,1

nu biliyoruz. Dul kadınlar, özellikle evli oğulları varsa, genellikle hane reisi olmuyorlardı. Gördüğümüz gibi, 1907'de bütün hanelerin sadece yüzde 12'si çok aileli ve sadece yüzde 10,2'si çok kuşaklı aile hanesiydi. Oysa, öteden beri, İstanbul'daki Osmanlı Müslümanların tipik ikamet biçiminin bu olduğu ileri sürülmektedir.

Özetleyecek olursak, evlendiği zaman hane kuran erkeklerin çok küçük bir kısmının babası halen hayattaydı. Erkek çocuklar, ya baba öldükten sonra onun hanesinin reisi oluyor, ya da muhtemelen kendilerinden çok büyük olmayan başka bir akrabayla birlikte ayrı bir hanede kendi düzenlerini kuruyorlardı. Her iki durumda da kendi haneleri-

nin geçimini sağlıyor ya da sorumluluğu kendi kuşaklarından başka kişilerle paylaşıyorlardı. 19. yüzyılda İspanya'nın Cuenca kasabasında olduğu gibi, evliliğin hemen ardından kısa bir süre için ebeveynleriyle beraber oturuyor olabilirler.[44] Belki de hane reisi olmayan ve ebeveynleriyle oturan evli erkeklerin bir kısmı sadece kısa bir süre için söz konusu evlerde oturmaktaydılar. Geçmişte (hatta bugün bile)[45] Türkiye'nin kentsel kesimlerindeki kuşaklar arası güçlü bağı ve bir hane kurmanın zorluklarını dikkate aldığımızda, bu pek de şaşırtıcı olmaz. Ne yazık ki verilerimiz bize bu gibi geçici ikamet düzenlemeleri konusunda ipucu vermemektedir.

İstanbul'da, toplumsal tabaka ve çok aileli hane arasındaki korelasyon belki de bugüne nazaran geçmişte daha kuvvetliydi. 1907 hane örneklemini mesleklere göre incelediğimizde, elit memur, asker ve ticaret erbabı hane reislerinin yüzde 21'inin, daha düşük statülü memur, asker ve ticaret erbabının yüzde 14'ünün, esnaf ve zanaatkârların yüzde 13'ünün, işçilerin ise sadece yüzde 6'sının çok aileli hanelerin reisi olduğu anlaşılmaktadır.[46] İstanbul'daki sıradan kişiler, hayatlarının olsa olsa küçük bir kısmını bu gibi karmaşık yapılı hanelerde geçirmişlerdi. Karmaşık yapılı bir hanenin reisi olunabilecek en uygun zaman 60 yaş sonrasıydı; bu yaş grubunda, elitlere mensup hane reislerinin yüzde 42'sinin, elit olmayan memur, asker ve ticaret erbabı hane reislerinin yüzde 33'ünün çok aileli birimlerin reisiyken, aynı yaş grubundaki esnaf ve zanaatkârların sadece

---

44 David Sven Reher, "Old Issues and New Perspectives: Household and Family within an Urban Context in Nineteenth-Century Spain", *Continuity and Change*, 2 (1987), s. 113.

45 Bu kitaptaki "Türkiye Kentlerinde Aile ve Akrabalığın Önemi" başlıklı makaleye bkz.

46 Kullanılan meslekî verilere ilişkin sorunlar konusunda bkz. dipnot 6.

yüzde 24'ü bu tür hanelerin reisiydiler. 60 yaşın üzerindeki esnaf ve zanaatkârların yüzde 65'i çekirdek veya geniş aile hanelerin reisiydi. Bu oran elitlerde yüzde 42, düşük statülü memur, asker ve ticaret erbabında ise yüzde 44'tü.

Çeşitli toplumsal tabakaların, yaşam döngüsünün çeşitli aşamalarından geçtikçe, hane büyüklüğü bakımından da farklı örüntüler gösterdiğini görmekteyiz. Elit haneleri, hane reisi ve eşinin üreme döneminden sonra bile büyümeye devam ediyor, düşük statülü memur, asker ve ticaret erbabı hane reislerinin haneleri ise hemen hemen aynı büyüklüğü muhafaza ediyordu. Esnaf ve zanaatkâr kesiminin hanelerinin büyüklüğünde ise, özellikle hane reisi 60 yaşını geçtikten sonra düşüş görülüyordu. O halde, çoğu zaman hane reisinin çocukları dışındaki kişilerin (özellikle hizmetlilerin) haneye katılmasıyla hanehalkının çoğaldığı çok yüksek rütbe ve statülü erkeklerin hanelerine kıyasla İstanbul'un sıradan sakinlerinin hane büyüklüğünün, doğrudan hanedeki doğurganlığa bağlı bir değişken olduğu çıkarımına varabiliriz.

Sonuç Olarak Bazı Saptamalar

Kuşaklar arası dayanışmanın çok güçlü bir şekilde vurgulandığı bir kültürel ortama rağmen, İstanbullu Müslümanların çoğunun yaşamındaki üç demografik faktörün, ailelerin bölünmesi ve evlenen erkekler ve eşlerinin kendi yaşamlarını kurmalarında büyük bir rol oynadığı anlaşılmaktadır. İstanbul'da bu tür bir dayanışma ve birlikte ikametin söz konusu olduğu yönündeki kültürel vurgu, bu kent ile bulunduğu bölge arasındaki ortak kültürel bağların bir yansıması olabilir. Ama ekonomik ve toplumsal koşullar, kent ile kırı birbirinden farklılaştırmış ve farklı demografik yapılar yaratmıştır.

Söz konusu üç demografik faktörden biri erkeklerin evlenme yaşının yüksek olması, diğeri bunların babalarının hangi yaşta öldüğü, sonuncusu ise göçtür. Wall'un da işaret ettiği gibi, insanlar geç evlendiğinde, karmaşık yapılı hanelerin sayısı daha az olur.[47] Bunun nedeni, kişilerin evlenme yaşının artmasına paralel olarak babaların hayatta olma olasılığının düşmesidir. Ele aldığımız dönem boyunca, erkeklerdeki ortalama evlenme yaşının 30 olduğunu -hem babaların hem de oğulların bu yaşta evlendiğini farz edeceğiz- ve ortalama hayat beklentisini dikkate aldığımız zaman, evlenirken erkeklerin sadece yüzde 39'unun babalarının hayatta olacağı sonucuna ulaşmaktayız. İki doğum arasındaki ortalama sürenin üç yıl olduğunu varsayarsak, evli oğul babalarının sadece yüzde 28,3'ü ilk torunları doğduğunda hayatta olacaktı. Diğer bir ifadeyle, ele aldığımız dönemdeki demografik koşullar, evlenen bütün erkeklerin sadece küçük bir kısmının çok aileli bir hane kurmasına olanak tanıyordu. Tam olarak üç kuşaklı bir hanenin reisi olma olasılığında ise oran daha da düşmekteydi.[48]

Bu dönemde, göç de karmaşık yapılı hanelerin kurulmasında bir engeldi; özellikle 19. yüzyılın sonlarında Avrupa ve Batı Asya'da Osmanlı Devleti'nin kaybettiği eyaletleri

47 Wall, "Introduction", *Family Forms*, s. 16.

48 Bu hesabı yaparken, iki doğum arası ortalama sürenin 3 yıl ve çocukların cinsiyet oranının 1 olduğu varsayımından hareket ettik. Bir erkeğin, oğlunun oğlu doğduğu zaman halen hayatta olma olasılığı 0,27'ydi. Aynı kişinin oğlunun ilk çocuğu doğduğu zaman hayatta olma olasılığı 0,283'tü. Bu hesaplamalarda Ansley Coale ve Paul Demeny, *Model Life Tables and Stable Populations* (Princeton, 1966) East, Level 14'ü kullandım; hem babalar hem de oğullarının 30 yaşında evlendiklerini varsaydım. Cem Behar'a bu hesaplamalardaki yardımlarından dolayı teşekkür ederim. Akrabalık döngüleri, akrabalık ağları ve hayatta kalma oranına ilişkin çalışmalardaki çeşitli mikro simülasyon tekniklerinin kullanımı için bkz. mesela Kenneth W., ed., Wachter, *Family Demography: Methods and Their Application* (Oxford, 1987), s. 215-27 ve Peter Laslett, "La Parenté en Chiffres", *Annales, Economies Sociétés Civilisations*, 43 (1988), s. 5-24.

terk eden birçok Müslüman, hane yapısı üzerinde son derece olumsuz etkisi olan koşullarla karşı karşıya kalmıştı.[49] Göçler ailelerin parçalanmasına yol açabiliyordu; yaşlılar bazen, yaşadıkları yerleri terk etmek istemiyorlardı. Bu nedenle, göç edilen yerde karmaşık yapılı haneler kuracak sayıda aile ferdi bulunmuyordu. Mülteci nüfusunda baba ve oğulların birbirinden ayrılma eğilimi daha yüksek veya İstanbul doğumlulara nazaran göç eden babaların hayatta kalma oranı daha düşük olabilir. Bu durum, İstanbul doğumlu hane reislerinin yüzde 17'si çok aileli hanelerde yaşarken, doğum yeri başka yerler olanların sadece yüzde 10'unun bu tür hanelerin reisi olmasını açıklamaktadır. İstanbul nüfusunun büyük bir kısmını başka yerlerde doğan kişilerin oluşturduğunu biliyoruz: Bunların bir kısmı mülteci, bir kısmı ise ülkenin başka yerlerinden göç eden kişilerdi. Her iki durumda da ailelerin parçalanma potansiyeli söz konusuydu.

İncelememizin sonuçları bizi Tanzimat sonrasındaki yıllar boyunca İstanbul'daki Müslüman aileler arasında kendine özgü bir evlilik ve hane kurma örüntüsü olduğu çıkarımına götürmektedir. Bu, Anadolu'daki örüntüyle bazı benzerlikler taşıdığı gibi, belli açılardan geçmişte Türkiye'nin Akdeniz'deki bazı komşularında görülen örüntülere de benzemektedir. Ancak sonuçta, İstanbul'un her iki etkinin dışında ayrı bir yerde durduğu anlaşılmaktadır. Burada ne Anadolu ne de tümüyle Akdeniz örüntüsünden bahsedilebilir; imparatorluğun merkezi olan bu kentte, daha ziyade, çeşitli etkilerin karmaşık bir bileşimi söz konusuydu. Kuşaklar arası dayanışma ve evlat sadakatinin vurgulandığı Anadolu'yla paylaşılan bir kültürel sistem, erkeklerin geç, kadınların ise erken sayılamayacak bir yaş-

49 Nejat Göyünç, "'Hane' Deyimi Hakkında", *Tarih Dergisi*, 32 (1979), s. 331-48; Kemal Karpat, *Ottoman Population*, s. 60-77.

ta evlendiği kentsel Akdeniz örüntüsü, evlilikte ayrı hanede ikamet, ekonomik ve toplumsal bağımsızlık ile karı kocanın akrabalarına eşit önem verilen pek alışılmadık bir akrabalık ortamının bulunduğu bir *de facto* sistem bu etkilerden bazılarıdır.

"Household Formation in late Ottoman Istanbul", (*International Journal of Middle East Studies* 22(4), 1990).

Osmanlı'nın Son Dönemlerinde İstanbul'daki Müslüman Hane ve Aileleri Anlamak

Osmanlı aile ve hanelerine ilişkin bilgilerimiz, büyük ölçüde, izlenimlere ve birtakım dolaylı ölçümlere dayanmaktadır. Bu konuda güvenilir sayısal verilerin kullanıldığı çalışmalar pek bulunmamaktadır.[1] Bu yazının başlıca amaçlarından biri, bu tür verilere dayanarak, Osmanlı'nın son dönemlerinde İstanbul'daki hane ve aile yapısına ilişkin temel özellikleri ortaya koymaktır. Ancak, salt sayısal veriler sağlayan kaynaklara başvurarak geçmişte ailelerin nasıl yaşadığını anlamaya çalışmanın yanıltıcı olabileceğini akılda tutmak gerekir. Dolayısıyla sayısal olmayan kaynaklara başvurduğumuzda ortaya çıkan aileye ilişkin alternatif yaklaşımları değerlendirirken, bir dizi metodolojik ve epistemolojik meseleyi ele alacağım. Burada değerlendirilecek sayısal veriler, Osmanlı'nın son dönemlerinde hane ve aile konusunda elde edilebilen ilk verilerdir. Bu veriler, kadınların ilk kez kaydedildikleri Osmanlı nüfus sayımlarından derlendiği için özellikle önemlidir ve önceki dönemlere kıyas-

1 Bu kitaptaki "Türkiye Kentlerinde Aile ve Akrabalığın Önemi" ve "Tarihsel Perspektiften Türk Aile ve Haneleri" adlı makalelere bakınız.

la, toplumdaki aile hayatına ilişkin daha bütünlüklü bir tablo sunmaktadır.

Geçmişteki İstanbul hanelerini incelemek için bugün ulaşabildiğimiz kaynaklar gibi, ikameti temel alan nüfus sayımı sonuçlarını kullanırken, haneyi şeyleştirmek, katı sınırlarının olduğunu düşünmek ve Löfgren'in (1984, s. 448) eski İsveç toplumunu incelerken belirttiği gibi ona "toplumsal planda çoğu zaman olduğundan daha belirleyici bir konum" atfetmek neredeyse doğal bir eğilimdir. Bu eğilim, büyük ölçüde, nüfus sayımı sonuçlarının ve hane temel alınarak yeniden düzenlenmiş tarihsel verilerin, ortak ikamet birimlerinde ikamet etmeyen akrabalar konusunda aydınlatıcı olmamasından kaynaklanmaktadır. Yine de, özellikle Türkiye'yi ve başka ülkeleri inceleyen çağdaş antropoloji literatürü sayesinde, hanelerin değişen derecelerde, büyük akrabalık ağlarının parçasını oluşturduğunu ve çoğunlukla sınırları kolay tanımlanamayan esnek toplumsal birimler olduğunu biliyoruz.

Hane ve aile tarihinde yöntem sorunlarını ele alan yeni literatürde bu konulara yer yer değinilmektedir. Bu tür çalışmaların ortaya çıkışı, bir ölçüde, 1960'lı yılların sonlarından beri bu alana hâkim olan Cambridge Group for the History of Population and Social Structure ve onları izleyenlerin (mesela bkz. Lasslett ve Wall 1972; Wall, Robin ve Laslett 1983) formalist yaklaşımlarına bir tepki olarak değerlendirilebilir. Yeni literatürde bizi ilgilendiren bazı konular şunlardır: 1) Haneyi, salt biçimsel olarak değil, esnek yapılı bir kurum ve bir süreç şeklinde ele almak yönünde geçmişe nazaran daha belirgin bir eğilim (bkz. Neeting, Wilk ve Arnould 1984; Sieder ve Mitterauer 1983), 2) bu kurumu incelerken uyum stratejileri ve işlevlerinden yola çıkmayı öneren ilk konuyla ilgili bir yaklaşım (Yanagisako 1979; Wilk ve Netting 1984; Löfgren 1984), 3) ortak ikamet örüntülerini, "içe

dönük ve kapalı" birimler olarak değil, geniş aile ve akrabalık ağları içinde değerlendirme eğilimi (Plakans 1984, s. 59; ayrıca bkz. Kertzer 1984, s. 199-210) ve 4) çeşitli varsayımların, hanelerin tasnif biçimi üzerindeki belirleyici etkisinden (Hanımel 1984) ve ikameti temel alan nüfus sayımı verilerinin kullanılmasından kaynaklanan yanlılıklardan [*bias*] duyulan rahatsızlıklar (mesela bkz. Plakans 1984; Löfgren 1984; Netting, Wilk ve Arnould 1984).

Hane bileşimine ilişkin incelememiz, 1885 ve 1907'de İstanbul'da yapılan nüfus sayımlarına dayanmaktadır. Bu çalışmanın örneklemini, kentin beş merkezinde resmen ikamet eden Müslüman nüfusun yüzde 5'i oluşturmaktadır.[2] Bu nüfus kayıtları, Osmanlı-Türk toplumunda haneyi konu alan bir inceleme için elde edebildiğimiz en güvenilir sayısal verileri sağlamaktadır. Ele aldığımız dönem nispeten yakın bir tarih olduğu için, nüfus verileri konusunda alternatif yaklaşımlar sağlayacak ilgili başka veri kaynaklarına da ulaşma şansına sahibiz. Bu kaynaklardan biri, yaşlı kuşaktan İstanbullularla yaptığımız mülâkatlar, bize hiç değilse 1907'de yapılan nüfus sayımına ilişkin bilgiler sağlamıştır. Aslında, nüfus sayımı verilerinin sonuçlarına eleştirel bir şekilde yaklaşmamızı sağlayan başlıca etken de ilk mülâkatların sonuçları olmuştur. Ayrıca, bu dönem boyunca İstanbul'da aile ve hane yaşamı konusunda aydınlatıcı bilgiler sağlayan, etnografik değeri büyük edebî kaynaklara sahibiz. Bunların yanı sıra, günümüzde İstanbul'daki aile yaşamı konusundaki bilgilerimizden yola çıkarak geçmişe ilişkin çıkarımlarda bulunabilmekteyiz. Sadece alternatif veri kaynaklarını kullanarak, nüfus sayım sonuçlarını (veya başka verileri) yorumlayabilir ve bunlardan elde edilen bilgilerle

2 Bu bölgeler Beşiktaş, Üsküdar (sadece merkezi), Eminönü, Fatih (sadece 1907 sayımı için) ve Şişli'ydi. Fatih'e ilişkin 1885 sayımından günümüze kalan veriler kullanılacak durumda değildir.

geçmişteki hane bileşimi ve aile yaşamı konusunda yapılan değerlendirmelerin ne anlam ifade ettiklerini gösterebiliriz.

1885 ve 1907 Nüfus Sayımlarında İstanbul'daki Müslüman Haneleri

1885 nüfus sayımından, 3408 kişinin yaşadığı 874 hanenin, 1907 nüfus sayımından ise 4946 kişinin yaşadığı 1176 hanenin kayıtlarını inceledik (bkz. Tablo 1). Bu çalışmada, sadece resmî olarak İstanbul'da ikamet eden kişilerin kayıtlarını (esas defterlerini) kullandık. Her iki sayımda da cinsiyetlerin birbirine oranı hemen hemen eşitti; kadınların sayısı erkeklerden hafifçe fazlaydı. Bu nüfus sayımları, en azından İstanbul'da resmen ikamet eden Müslüman nüfustaki kadınlar ve sayıma ilişkin bütün göstergeleri sistematik bir şekilde ele alan ilk kayıtlar olması bakımından önemlidir. Ancak, buradan çıkan cinsiyet oranı, erkeklerin çoğunluğu oluşturduğu kent genelindeki Müslüman nüfusu temsil etmemektedir (Karpat 1985, s. 103, 162). Örneklemimize (İstanbul'da resmen ikamet etmeyenleri gösteren) yabancı defterlerini dahil etseydik, erkeklerin kadınlardan fazla olduğu görülecekti. Mesela bu defterlerde, kentte geçici işçi olarak bulunan, bekâr odalarında yalnız yaşayan çok sayıda erkeğin kaydı bulunmaktadır. Dolayısıyla, bizim verilerimiz, dü-

TABLO 1
1885 ve 1907'de İstanbul'daki Kişi ve Haneler

	1885		*1907*	
	Sayı	*Yüzde*	*Sayı*	*Yüzde*
Erkekler	1652	48,5	2454	49,6
Kadınlar	1747	51,3	2482	50,2
Cinsiyeti bilinmeyen	9	0,2	10	0,2
Toplam kişi sayısı	3408	100,0	4946	100,0
Haneler	874	–	1176	–

zenli hane yaşamı ve buna ilişkin bazı toplumsal özellikleri daha devamlılık gösteren bir kesimle ilgili bilgiler sağlayacaktır. Ancak, nispeten devamlılık gösteren bu kesimde bile, önemli akışkanlıkların olduğu tespit edilebilir; geçici ikamet edenler söz konusu olduğunda ise bu akışkanlığın çok daha yüksek düzeyde olması muhtemeldir.

Bu sayımlardaki haneleri, Cambridge Group'un geliştirdiği şemadan yararlanarak akraba bileşimine göre sınıflandırdık. Alternatif veya tümüyle farklı bir sistem yerine bu şemayı seçmemizin nedeni, tarihsel araştırmalarda en sık başvurulan sistem olması ve dolayısıyla, problemleri olmasına rağmen, bu konulara ilişkin karşılaştırmalı değerlendirmeler yapmayı mümkün kılmasıdır.

Yapısal olarak hanelerin dağılımı konusundaki en dikkat çekici noktalardan biri, özellikle 1885 sayımında, tek kişili (Kullandığımız hane kategorileri için bu kitaptaki "Osmanlı'nın Son Dönemlerinde İstanbul'da Hane Kurma" adlı makaleye bkz.) ve aile olmayan hanelerde yaşayan kişilerin oranının çok yüksek olmasıdır (bkz. Tablo 2). 1885'te bu türdeki bütün hanelerin toplam oranı yüzde 31, 1907'de ise yüzde 21'di. 1885'te bütün hanelerin yüzde 18'i, 1907'de ise yüzde 13'ü tek kişili hanelerdi. Tek kişili hanelerde ve

TABLO 2
1885 ve 1907'de İstanbul'da Hane Türleri:
Haneler ve İçinde Yaşayanların Sayı ve Oranları

	1885				*1907*			
Hane türü	*Hane sayısı*	*Yüzde*	*İkamet edenlerin sayısı*	*Yüzde*	*Hane sayısı*	*Yüzde*	*İkamet edenlerin sayısı*	*Yüzde*
Tek kişili	160	18,3	177	5,2	152	12,9	168	3,4
Aile olmayan	118	13,5	371	10,9	95	8,0	288	5,8
Çekirdek aile	282	32,2	919	27,1	470	40,0	1671	33,8
Geniş aile	142	16,3	754	22,2	188	16,1	984	20,0
Çok aileli hane	99	11,3	735	21,7	141	12,0	1082	21,9
Tasnif edilemeyen	72	8,2	397	11,7	130	11,1	739	15,0

aile olmayan küçük hanelerde yaşayanların oranının nispeten yüksek olması, çekirdek aile hanelerinin oranının şaşırtıcı bir şekilde çok düşük olmasına (1885'de yüzde 32 ve 1907'de yüzde 40) yol açan faktörlerden biridir. Benzer şekilde, geniş ve çok aileli hanelerin oranları da, tek kişili hanelerin ve aile olmayan hanelerin oranlarında görülen yükseklikten etkilenmekteydi.

Bu iki sayıma ilişkin önemli bir diğer nokta, ortalama hane büyüklüğünün küçük olmasıdır. Bu durum, İstanbul'da hanelerin geleneksel olarak çok büyük olduğu yönündeki yaygın görüşle çelişmektedir. 1885'te 39, 1907'de ise 27 ferdin bulunduğu en kalabalık haneler, gerçekten de çok büyüktü, ama nüfusun çoğunluğu küçük hanelerde yaşıyordu. 1885'te ortalama hane büyüklüğü 3,9, 1907'de ise 4,2'ydi (bkz. Tablo 3). Bu rakamlar aile fertlerinin yanı sıra evde ikamet eden hizmetçileri de kapsamaktadır. Ancak, ele aldığımız dönem boyunca İstanbul hanelerinde yaşayanların çoğu aile ferdiydi; herhangi bir şekilde aile reisinin akrabası olmayan kişilerin ortalama sayısı 1'den biraz düşüktü. Tek kişili hanelerin ve aile olmayanların hanelerinin oranlarının yüksek olması ortalamayı düşürse bile, bu dönemdeki *aile* hanelerinin de çok büyük olduğu söylenemezdi. Çekirdek aile hanelerinin ortalama büyüklüğü 1885'te sadece 3,3, 1907'de ise 3,6'ydı. Geniş ve çok aileli haneler daha büyüktü, ancak bunların büyüklüğü de Osmanlı hanelerinin çok kalabalık olduğu efsanesiyle çelişiyordu. Çok aileli hanelerin ortalama büyüklüğü 1885'te 7,4, 1907'de ise 7,7'ydi.

Hane büyüklüğünün sosyo-ekonomik tabakaya paralel olarak tutarlı bir değişiklik göstermesi bizi şaşırtmadı. 1885'te, işçi, esnaf ve zanaatkârlardan oluşan en düşük tabakadaki ortalama hane büyüklüğü 3,7'ydi. Bu oran, orta düzeyde memur ve askerlerin oluşturduğu orta tabakada

TABLO 3
1885 ve 1907'de İstanbul'daki Hane Türleri ve Büyüklüğü

	1885			*1907*		
Hane türü	*Ortalama hane büyüklüğü*	*Aile fertlerinin ortalama sayısı*	*Aile ferdi olmayanların ortalama sayısı*	*Ortalama hane büyüklüğü*	*Aile fertlerinin ortalama sayısı*	*Aile ferdi olmayanların ortalama sayısı*
Tek kişili	1,0	1,0	–	1,0	1,0	–
Aile olmayan	3,1	1,5	1,6	3,0	1,6	1,4
Çekirdek aile	3,3	3,1	0,2	3,6	3,4	0,2
Geniş aile	5,3	4,7	0,6	5,2	4,7	0,5
Çok aileli	7,4	6,5	0,9	7,7	6,9	0,8
Tasnif edilemeyen	6,0	3,2	2,8	5,7	3,1	2,6
Bütün haneler	3,9	3,2	0,7	4,2	3,6	0,6

4,7, elit tabakada ise 5,6'ydı. 1907'de bu rakamlar, en düşük tabakada 4,5, orta tabakada 4,7, elit kesimde ise 5,7'ydi.

Hane büyüklüğünün sosyoekonomik tabakalar arasında düzenli farklılıklar göstermesi bizi şaşırtmadı. 1885'te işçi, esnaf ve zanaatkârlardan oluşan en düşük tabakada hane büyüklüğü 3,7 idi. Esas olarak devlet memurlarından ve başka büro işlerinde çalışanlar ile ordu mensuplarından oluşan orta tabakada bu sayı 4,7, elit içinse 5,6 idi. 1907'de aynı rakam, alt tabaka için 4,5, orta tabaka için 4,7 ve elit için 5,7 idi.

Özellikle 1885'te, tek kişili hanelerin ve aile olmayan hanelerin oranının bu derece yüksek olması ve aile hanelerinin oranlarının nispeten düşük olması nasıl açıklanabilir? Haneler neden bu denli küçüktü? Yalnız olarak veya akraba ve başka kimselerle iki ve üç kişi şeklinde ortak ikamet edenlerin hane sayısının yüksek olması, buna paralel olarak, küçük çekirdek haneler ve karmaşık (geniş ve çok aileli) hanelerin oranlarının nispeten düşük olması, başka yaklaşımların "geleneksel" diye adlandıracağı İstanbul'daki aile

hayatına ilişkin beklentilerle çelişmektedir. Kentteki en yerleşik Müslüman nüfusu ele aldığımız için problem daha da karmaşık görünmektedir. Bu rakamlar, Osmanlı'nın başkentinin 100 yıl önceki toplumsal gerçekliğini doğru bir şekilde temsil ediyor muydu, yoksa bunlar nüfus sayımlarından veya Osmanlı sayım verilerini tasnif ederken kullandığımız bazı varsayım ve prosedürlerden kaynaklanan yanıltıcı sonuçlar mıydı? Bu soruların tümüne, belki de hiçbir zaman tatmin edici cevaplar bulamayacağız, yine de bu yönde biraz olsun yol kat edebiliriz.

Sayım Kayıtları ve Hanelerin Tasnifi

Osmanlı'nın son dönemlerinde İstanbul'daki hane ve aileler konusunda ortaya koyduğumuz tablo, ister istemez, amaç ve ilgileri bizimkilerden farklı olan kişilerin bir yüzyıldan uzun bir süre önce topladığı verilere dayanmaktadır. Doğal olarak, bilgilerimizde bazı boşluklar bulunmaktadır, dolayısıyla bir dizi meseleye açıklık kazandırmanın imkânsız değilse bile çok güç olduğunu söyleyebiliriz. Kesin verilerin bulunmadığı durumlarda, bir dizi varsayıma dayanmak zorundayız. Dahası, elde ettiğimiz bu verileri kullanırken başvurduğumuz tasnif sistemi de, sonuçları anlayıp yorumlamamızı etkileyecektir.

Tarihsel nüfus verileri üzerinde çalışan bir araştırmacı, araştırma konusu olan kişilere doğrudan ulaşamadığının bilincindedir. Bizim örneğimizde, araştırma konumuzla aramıza giren iki kesim söz konusudur: Bunlardan biri nüfus sayımında kullanılan kriter ve kategorileri belirleyen, yönetmelikleri yazan kişi veya kişiler, diğeri ise bizzat sayımda görev alarak bu yönetmeliklerde yazılı olan kriter ve kategorileri yorumlayıp uygulayan kişilerdir. Söz konusu yönetmelikleri okuyarak, bunları hazırlayanların niyetlerini anlamak

mümkün olsa da, İstanbul'un çeşitli mahallelerdeki sayım komisyonlarının bu yönetmelikleri nasıl yorumlayıp uygulamaya koyduklarını tespit etmek pek kolay değildir.[3]

Veriler, hanedeki diğer kişilerin, hane reisiyle yakınlık derecesini sınıflandırabilmek için gereken bilgileri sağlamaktadır; çünkü yetkililer, hane reisinin, her hanede ilk kişi olarak kaydedilmesini kararlaştırmıştı. Çoğu durumda veriler, fertlerin hane reisiyle yakınlık derecesini doğrudan bildirmektedir. Diğer durumlarda ise bu konuya ilişkin çıkarımlarda bulunmak zorunda kaldık. Ne var ki, bazı hanelere kayıtlı bazı kişilerin hane reisiyle ilişkisini tespit edemedik. Bu kişilerin yakınlık derecesinin niçin belirtilmediğini veya bu uygulamada bir düzenlilik olup olmadığını belki de hiçbir zaman öğrenemeyeceğiz. Bu kişilere ilişkin hangi makül varsayımlarda bulunabiliriz? Bunların geçici olarak hanede kalan kişiler veya misafirler olmasının pek muhtemel olmadığı anlaşılmaktadır, çünkü sayım yönetmeliği söz konusu kişilerin bu şekilde kaydedilmesini imkânsız kılmaktadır. Bunlar akraba, pansiyoner veya hizmetçiler olabilir miydi?

Bu gibi kişiler, Cambridge sistemine göre genellikle "beraber oturanlar" [*inmates*] olarak tasnif edilmektedirler. Hanelerin tasnifinde sadece akrabalık temel alındığı için, beraber oturanların (veya hizmetçilerin) varlığı bu tasnife etki etmemektedir. Günümüzdeki Türk aile ve haneleri konusunda bildiklerimizi ve ele aldığımız dönemdeki aile hayatını betimleyen roman ve biyografilerin sağladığı bilgileri dikkate aldığımızda, bu kişilerin çoğunun pansiyoner vb. olarak hane reisiyle hiçbir yakınlığı olmayan kişiler olmasının pek mümkün olmadığını düşündük; ancak bazıları hizmetçi olabilirdi. Bunların bir şekilde hane reisinin yakını

3 Genel olarak bu komisyonlar ve nüfus sayımı süreçlerine ilişkin bir değerlendirme için bkz. Karpat, 1985.

olma olasılığı, bazı durumlarda hanenin hangi türe girdiğini etkileyebiliyordu. Hanedeki herhangi bir kişiyle evlilik bağı olmayan bir veya birkaç akrabanın varlığı, geniş veya çok aileli hane tasnifini etkilemeyecekti. Ama bir akraba, bir çekirdek aile hanesini geniş aileye dönüştürebilecekti.

İki kişinin beraber yaşadığı çok sayıda hane bulunmaktaydı; haneye kayıtlı ikinci kişinin, ilk sırada yer alanla hiçbir yakınlığı olmadığı, sadece pansiyoner olarak mekânı paylaştığı (İngiltere'de sık rastlanan bu durum İstanbul'da pek olası değildi) düşünülürse, bu haneler tek kişili haneler olarak tasnif edilecekti. Bu iki kişinin hısım ya da akraba olduğunu varsaydığımızda ise, söz konusu haneler, "aile olmayan" haneler olarak sınıflandırılacaktı. Dolayısıyla hane türlerinden birinin veya ötekinin oranı değişecekti. Bu çalışmada, o zamanki İstanbul'da insan ilişkileri hakkında bildiklerimize dayanarak, beraber oturan bu kişilerin bir tür akraba olduklarını varsaydık; buna bağlı olarak yalnız yaşayanların oranı Cambridge standartlarına kıyasla düşük çıkmıştır. Benzer şekilde, akrabalık derecesini tespit edemediğimiz kişilerin bulunduğu haneleri "tasnif edilemeyen" kategorisine yerleştirdiğimiz için, çekirdek aile hanesi oranlarımız da, aksi halde olabileceğinden daha düşüktür. Tasnif edilemeyen kategorisinde, bu gibi belirsiz bütün durumlar ve çeşitli türde diğer istisnaî yapılar yer almaktadır. Tasnif edilemeyen haneler, 1885'te bütün hanelerin yüzde 8'ini, 1907'de ise yüzde 11'ini oluşturmaktadır (bkz. Tablo 2).

Hanelerin türlerine göre tasnifi, üzerinde çalışılan kişilerin aile yaşantılarıyla ilgisi olmayan bir inceleme biçimidir ve onları anlamamızı engelleyecek birtakım yanılgılara yol açabilir. Ancak, bu gibi analitik araçların kullanılabilirliğinin, üzerine çalışma yapılan kişiler için anlamlı olması gerekmez. Sadece hane türlerinin birbirine oranını inceleyebilir, bu hanelerde yaşayan kişilerin oranını göz ardı edebilir,

yani daha 'doğal' analiz birimleri olan bireylerin aile deneyimlerini dikkate almayıp, analiz biriminin deneyimsel olmayan yönünü daha da vurgulayabiliriz. Belli oranlarda belli hane türleri olduğunu söylerken, bu hanelerde yaşayan kişilerin oranıyla hane türünün oranının örtüşmediğini unutmamamız gerekir. Bizim verilerimizde, hanelerin oranı ile bu hanelerde yaşayan kişilerin oranı arasındaki en yüksek fark tek kişili haneler ve çok aileli hanelerde görülmüştür. 1885'te İstanbul'daki bütün hanelerin yüzde 18'i tek kişili hanelerdi; ancak nüfusun sadece yüzde 5'i bu hanelerde yaşıyordu. Nüfusun yüzde 22'sinin yaşadığı çok aileli haneler ise bütün hanelerin sadece yüzde 11'ini oluşturuyordu (bkz. Tablo 2). 1907'de de benzer bir örüntüye rastlamaktayız. Dolayısıyla, hanelerin türlerine göre tasnifi, o dönemdeki bireylerin hane deneyimlerine ilişkin doğru bir tablo sunmamaktadır.

İstatistiksel Açıdan Hane Hayatı

Ele aldığımız dönem boyunca İstanbul'daki hane hayatına ilişkin yalnızca bütünsel bir perspektif kullanarak, tek kişili hanelerin ve aile olmayan hanelerin oranının nispeten yüksek olmasına ve çeşitli türdeki hanelerde yaşayan bireylerin deneyimlerine ilişkin açıklamalar getirmek mümkündür. İncelediğimiz iki nüfus sayımından elde ettiğimiz rakamlar önemli ölçüde farklılık göstermektedir. Tek kişili haneler ve aile olmayan hanelerin 1885'te yüzde 32 olan toplam oranı, 1907'de yüzde 21'e düşmüş, çekirdek aile hanelerinin oranı ise buna paralel olarak yüzde 32'den yüzde 40'a yükselmişti (bkz. Tablo 2). Bu birimlerde yaşayan kişilerin oranları da aynı şekilde değişmişti. Geniş ve çok aileli hanelerin oranları, her iki sayımda da hemen hemen aynıydı. 1885'te, tek kişili hanelerin ve aile olmayan hanelerin sayısının yüksek

olması, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra yerinden yurdundan olup İstanbul'a akın eden çok sayıda kişi olduğunu göstermektedir. 1907'ye doğru muhacir akışı azalmış, daha önce göç ederek yalnız veya ailelerinden ayrı yaşayanlar ise evlenmiş veya mevcut aile hanelerine katılmışlardı. Dolayısıyla, 1907 nüfus sayımının, Osmanlı'nın son dönemlerinde, İstanbul'daki yerleşik aile hayatı örüntüsünü daha doğru bir şekilde yansıttığını düşünüyoruz.

Yalnız yaşayanlar veya aile hanelerinde oturmayanların İstanbul'daki aile hayatına entegrasyonu, düzenli bir şekilde, bireyler yaşam döngüsünün aşamalarından geçtikçe gerçekleşmişti. Hane türlerinde yaşa bağlı olarak görülen bu değişiklik, çeşitli türdeki hanelerin hane reislerinin yaşlarını inceleyerek anlaşılabilir. 1907 nüfus sayımını norm olarak alırsak, yaşa bağlı net bir hane reisliği örüntüsü ortaya çıkar. Hane reislerinin yaşlarının modu, tek kişili hanelerde ve aile olmayan hanelerde 20-29, çekirdek ve geniş hanelerde 30-49, çok aileli hanelerde ise 60'ın üzerindeydi (bkz. Tablo 4). Yani, Osmanlı'nın son dönemlerinde İstanbul'da, yalnız olarak veya aile olmadan yaşayan nispeten genç insanlara daha sık rastlanıyordu. Çekirdek ve geniş aile reisi olanlar en çok orta yaşlılardı. Yaşlı kuşaktan aile reisleri ise çoğunlukla çok aileli hanelerde bulunuyordu. Hane türlerini bu döngüsel bağlam içinde değerlendirmek önemlidir. Çoğu kişinin aile yaşantısı, yaşı ilerledikçe değişmekteydi. 1907'de 20-29 yaşlarındaki bütün hane reislerinin yüzde 25'i yalnız yaşıyordu. Bu oran, 30-39 yaşlarındaki hane reislerinde sadece yüzde 11, 60 yaş ve üzerindekilerde ise yüzde 9'du (bkz. Tablo 4). 20-29 yaş grubundaki hane reislerinin sadece yüzde 28'i çekirdek aile hanelerinin reisiydi. Bu oran, 30-39 yaş grubundakilerde yüzde 45 iken, 60 yaş ve üzerinde yüzde 30'a düşüyordu. Ancak bu yaş grubundakilerin yüzde 25'i çok aileli hanelerin reisle-

TABLO 4
Hane Reislerinin Yaş Gruplarma Göre İkamet Örüntüleri
(İstanbul, 1907)

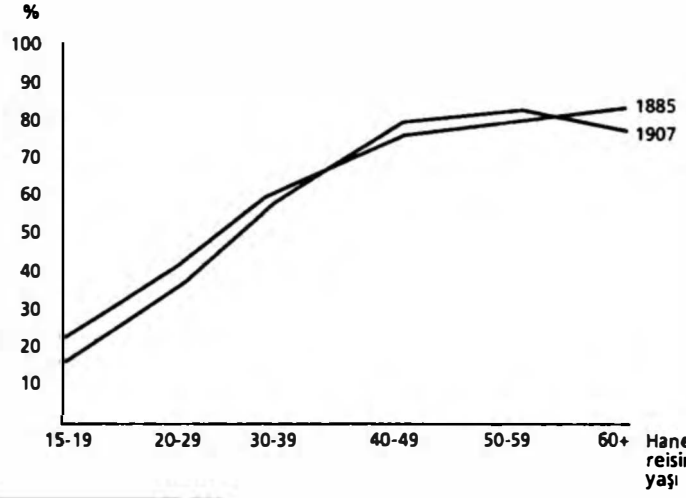
Hane reislerinin yaş grupları	*Tek kişili haneler*		*Aile olmayan haneler*		*Çekirdek aile haneleri*		*Geniş aile haneleri*		*Çok aileli haneler*		*Tasnif edilemeyen haneler*		*Toplam*	
	Sayı	*Yüzde*	*Sayı*	*Yüzde*	*Sayı*	*Yüzde*	*Sayı*	*Yüzde*	*Sayı*	*Yüzde*	*Sayı*	*Yüzde*	*Sayı*	*Yüzde*
15-19	16	34,8	9	19,6	13	28,3	2	4,4	0	0	6	13,0	46	100,0
20-29	44	24,9	31	17,5	49	27,7	25	14,1	12	6,8	16	9,0	177	100,0
30-39	29	10,5	15	5,4	123	44,6	59	21,4	24	8,7	26	9,4	276	100,0
40-49	22	8,0	8	2,9	138	50,4	52	19,0	28	10,2	26	9,5	274	100,0
50-59	21	9,9	16	7,5	90	42,5	24	11,3	33	15,6	28	13,2	212	100,0
60+	15	8,9	13	7,7	51	30,2	25	14,8	43	25,4	21	12,4	168	100,0

riydi. 50-59 yaş grubundaki çok aileli hane reislerinin oranı ise sadece yüzde 16'ydı.

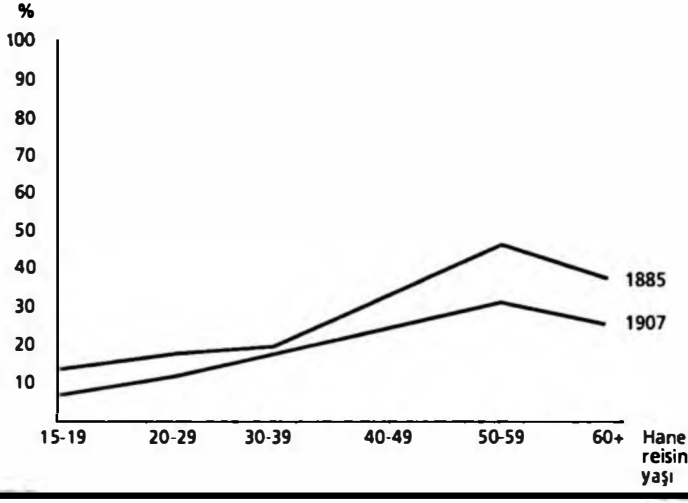
Bu rakamlar, büyük ölçüde erkek hane reislerinin deneyimlerini yansıtmaktadır. İster hane reisi isterse hanehalkının diğer fertleri olsunlar, erkek ve kadınların yaşamları ayrıca incelendiğinde, hane türlerinin zamanla düzenli olarak birbirini izlediği net bir şekilde görülebilirdi. Böyle bir yaklaşım, bu kişilerin yaşamlarının hane reisi olmadan geçirdikleri dönemlerine de açıklık kazandıracaktı. Böylece hayatlarının çeşitli aşamalarında farklı hane türlerinde yaşayan kişilerin oranlarına ulaşabilirdik. Ne yazık ki, incelediğimiz nüfus için bu tür bir veriye ulaşamamaktayız; ancak her iki nüfus sayımındaki hane reislerinin incelenmesi, erkek ve kadınların hangi yaş gruplarında, hangi hane türlerinde yaşadıklarına ilişkin ipuçları sağlıyordu. İki nüfus sayımının örüntüleri benzerlik gösteriyordu. Erkeklerde ortaya çıkan eğri, 20. yüzyıl öncesi Batı Avrupa'nın bazı yerlerinde görülene çok benziyordu: Çok sayıda erkek nispeten genç yaşta hane reisi oluyordu. Her iki nüfus sayımında da, bütün erkeklerin yaklaşık yüzde 60'ı, 30'lu yaşlarda hane reisi olmuşlardı (bkz. Şekil 1). 30 yaşını geçen bütün erkeklerin yaklaşık yüzde 80'i kendi hanelerinin reisiydi. Tahmin edileceği gibi, kadınların hane reisliği oranı çok düşüktü (bkz. Şekil 2). Kadınların, en çok hane reisi olduğu yaş grubu 50-59'du; tahminen olgunluk dönemindeki dulların oluşturduğu bu yaş grubundaki kadın hane reislerinin oranı 1885'te yüzde 24, 1907'de ise yüzde 16'ydı.

Yine de, Osmanlı'nın son dönemlerinde İstanbul'daki hane reislerinin şaşırtıcı derecede yüksek bir oranını kadınlar oluşturuyordu. Bu oran 1885'te yüzde 20, 1907'de yüzde 14'tü. Bunların önemli bir kısmı ya yalnız olarak (1885'te yüzde 36'sı, 1907'de yüzde 32'si) ya da aile olmayan hanelerde (1885'te yüzde 25'i, 1907'de yüzde 14'ü) yaşıyordu.

ŞEKİL 1
Erkeklerdeki Hane Reisliği Oranları (İstanbul, 1885 ve 1907)
(15 yaş ve üzerindeki erkek hane reislerinin
15 yaş ve üzerindeki bütün erkeklere oranı)

ŞEKİL 2
Kadınlardaki Hane Reisliği Oranları (1885 ve 1907)
(15 yaş ve üzerindeki kadın hane reislerinin
15 yaş ve üzerindeki bütün kadınlara oranı)

Başka bir açıdan söylersek, 1885'te kadınların hane reisi olduğu tek kişili hanelerin oranı yüzde 40, aile olmayan hanelerin oranı ise yüzde 37'ydi. Aynı oranlar, 1907'de ise sırasıyla yüzde 35 ve 25'ti. 1885'te bütün aile hanelerinin (çekirdek, geniş ve çok aileli) sadece yüzde 11'inde, 1907'de ise yüzde 9'unda hane reisi kadındı; bunların çoğu ise dulların hane reisi olduğu çekirdek aile haneleriydi. Bu hane reisliği oranlarını, yetişkin kadın nüfusun geneldeki deneyimleriyle karıştırmamamız gerekir. 1885'te 15 yaş ve üzerindeki yalnız yaşayan kadınların oranı yüzde 5, 1907'de ise yüzde 3'tü. Bu rakamlar, kadınların davranış normlarının çok kısıtlayıcı olduğu ve aile hayatı dışında yaşayanların kınandığı bir kentteki Müslüman nüfus için yine de çok yüksektir.

İstanbul doğumlular daha yoğun olarak aile hanelerinde bulunuyordu, İstanbul dışında doğanlar ise, ağırlıkla aile olmayan ve tek kişili hanelerde yaşıyordu. Bu durum çok aileli haneler açısından daha belirgindir; ailenin en azından iki kuşaktır kentte ikamet etmesi bu tür hanelerin oluşumunu şüphesiz kolaylaştırıyordu. Öte yandan, aile olmayan hanelerde veya çekirdek hanelerde yaşayanların başka yerlerde doğanlar olması daha muhtemeldi. Ancak bu örüntü 1907'de belirginliğini yitirmişti; bu dönemde, taşradan gelen bu yeni İstanbulluların, kentin eski sakinlerininkine benzer şekilde aile hanelerinde yaşamaya başladıklarını varsayabiliriz. 1885'te, İstanbul doğumlu hane reislerinin oranı, tek kişili hanelerde sadece yüzde 25, aile olmayan hanelerde ise yüzde 22'ydi. Oysa aynı oran, çekirdek aile hanelerinde yüzde 48, geniş aile hanelerinde yüzde 62, çok aileli hanelerde ise yüzde 64'tü (bkz. Tablo 5). 1907'de ise İstanbul doğumlu hane reislerinin oranı, tek kişili hanelerde yüzde 33, aile olmayan hanelerde ise yüzde 32'ydi; ancak bu dönemde, tek kişili ve aile olmayan hanelerin oranı düş-

TABLO 5
Hane Reisinin Doğum Yerine Göre Hane Türlerinin Dağılımı
(İstanbul, 1885 ve 1907)

	1885				1907			
	İstanbul doğumlular		İstanbul doğumlu olmayanlar		İstanbul doğumlular		İstanbul doğumlu olmayanlar	
	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde
Tek kişili haneler	32	25,2	95	74,8	38	33,0	77	67,0
Aile olmayan haneler	20	22,0	69	75,8	23	32,4	48	67,6
Çekirdek aile	111	47,8	119	51,7	145	45,6	173	54,4
Geniş aile	75	62,0	46	38,0	71	46,1	83	53,9
Çok aileli	56	64,4	31	35,6	64	54,2	54	45,8
Tasnif edilemeyen	25	42,4	34	57,6	43	40,6	63	59,4
Hane reisi toplamı	319	44,6	397	55,4	384	40,6	562	59,4
Sürekli ikamet eden nüfusun toplamı	1462	51,0	1404	49,0	2349	57,3	1754	42,7

müştü. Bu tarihte, İstanbul doğumlu hane reislerinin oranı, basit ve geniş aile hanelerinde yüzde 46, çok aileli hanelerde ise yüzde 54'tü. 1885'te, bütün hane reislerinin yüzde 45'i, İstanbul'da sürekli ikamet eden bütün nüfusun ise yüzde 51'i burada doğmuştu. Aynı oranlar, 1907'de, hane reislerinde yüzde 41'i, sürekli ikamet eden nüfusta ise yüzde 57'ydi. Bu dönemde, yetişkin kişilerin devam eden göçü, İstanbul doğumlu hane reislerinin oranını düşürmüştü. İstanbul'un toplam nüfusunda İstanbul doğumluların oranının artması ise, muhtemelen o yıllarda İstanbul'da doğan çocukların sayısını yansıtıyordu.

İstanbul: Demografik Hareketlilik Gösteren Bir Şehir

İncelediğimiz dönemde, İstanbul'un nüfusu, özellikle Osmanlı-Rus savaşlarının olduğu 1877-1878 ile nüfus sayımının yapıldığı 1885 yılları arasında büyük bir hareketlilik gösteriyordu. Yaklaşık 1,5 milyon Müslüman mülteci savaş nedeniyle Balkanlar'ı terk ederek Osmanlı topraklarına yer-

leşmiş (Karpat 1985, s. 75), daimî olarak İstanbul'a yerleşenlerin yanı sıra pek çok kişi de İstanbul'a gelip oradan da başka yerlere göç etmişti. Muhtemelen çoğunluğu 1885 nüfus sayımından önce olmak üzere, incelediğimiz dönem ve öncesinde, Kırım, Kafkaslar ve başka yerlerden çok sayıda Müslüman Osmanlı topraklarına göç etmişti (Karpat 1985, s. 65-70). Karpat'a göre (1985, s. 58, 75), 1885'ten sonra göç önemli ölçüde azalmış, tekrar artması ise ancak 1908-1909'da söz konusu olmuş ve Balkan Savaşları sırasında zirveye ulaşmıştı.

Nüfus sayımı yönetmeliklerinden, Osmanlı kentlerine veya topraklarına daimî olarak yerleşen göçmenlerin "esas defterleri"ne, ikamet yeri henüz belli olmayanlarınsa "yabancı defterleri"ne kaydedilmesi gerektiğini biliyoruz. Kente daimî olarak yerleşen Balkanlı mültecilerin ve diğer yerlerden gelenlerin çoğunun esas defterlerine kaydedilmiş olması muhtemeldir. Dolayısıyla, fazla tereddüt etmeden 1885 sayımına ait esas defterlerinin İstanbul'daki yeni demografik gerçeklikleri yansıttığını varsayabiliriz; İstanbul doğumlu hane reislerinin oranındaki düşüklük de bu varsayımı doğrular niteliktedir. Bu tür bir hareketlilik söz konusuyken, İstanbul doğumlu olmayıp yalnız olarak veya ailelerinden ayrı yaşayan gençlerin nispeten yüksek oranda olduğunu, bunların da önemli bir kısmını kadınların oluşturduğunu görmek şaşırtıcı mıdır? Çok sayıda hanenin savaş ve zorunlu göçlerle dağıldığı bir dönemde, yüksek oranlarda tek kişili haneler ve aile olmayan haneler ile nispeten düşük oranlarda aile haneleri olduğunu görmek şaşırtıcı mıdır? Şüphesiz ki, kentte daimî olarak ikamet etmeyen nüfusu da hesaba katmış olsaydık, bu rakamlar daha yüksek olacaktı.

Kanımca iki nüfus sayımı arasındaki farklılıklar, özellikle 1907'de tek kişili haneler ve aile olmayan hanelerin oranları düşerken, aile hanelerinin oranlarının yükselmesi ve ka-

dınların hane reisi olduğu tek kişili hane sayısının azalması, kentteki Müslümanların ikamet biçiminin giderek "normal" diyebileceğimiz bir hal aldığını göstermektedir. Bu değişimin işaretlerinden biri, İstanbul doğumlu olmayanların hane yaşamına ilişkin bazı göstergelerin, 1885'e kıyasla 1907'de, İstanbul doğumlularınkine daha çok benzemesidir. Bu durum, onların örüntülerinin mutlaka "İstanbullulaştığı" anlamına gelmez; oysa bu da pekâlâ mümkündür. Söz konusu durum, belki de İstanbul'dakinden çok da farklı olmayan, savaş ve göç sırasında kesintiye uğrayan önceki ikamet örüntüsüne aşama aşama dönüldüğünü ve bu dönüşün bir kuşak boyunca sürdüğünü gösteriyor olabilir. Mesela, 1885'te, İstanbul doğumlu olup kentte sürekli ikamet eden bütün hane reislerinden tek kişili ve aile olmayan hanelerde yaşayanların oranı yüzde 16 iken, kentte sürekli ikamet eden bütün hanelerin reislerinde bu oran yüzde 30'du. 1907'de ise bu fark önemli ölçüde ortadan kalkmıştı. Bu dönemde, İstanbul doğumlu bütün hane reislerinin yüzde 16'sı yine aile olmayan hanelerde yaşıyordu; ancak bütün hane reislerinin sadece yüzde 20'si tek kişili haneler veya aile olmayan hanelerde bulunuyordu. 1885'te, İstanbul doğumlu hane reislerinin ortalama hane büyüklüğü 4,8, Balkanlar'dan gelenlerin ise 3,5'ti. 1907'ye gelindiğinde, İstanbul doğumlu hane reislerinin hane büyüklüğü ortalama 4,5'le hemen hemen aynı kalmış, ancak Balkanlı göçmenlerin hanelerinde bu oran ortalama 4,4'e yükselmişti.

Osmanlı'nın Son Dönemlerindeki Müslüman Hanelerini Anlamak

İki nüfus sayımındaki hane türlerinin dağılımının, İstanbul'daki durumu gösteren bugün elde edebileceğimiz en güvenilir kaynaklar olduğunu varsayacak olursak, en azın-

dan şimdiye dek karşılaştıklarımız kadar, belki de onlardan daha karmaşık ve içinden çıkılması güç başka birtakım meselelerle karşı karşıya gelmekteyiz. Bunlar, söz konusu sınıflandırmanın gerçekte neye işaret ettiği ve incelediğimiz yıllarda İstanbul'da aile ve hane yaşamı konusundaki değerlendirmelerimize nelerin dahil edileceği veya nelerin geçerliliğini yitireceği ile ilgilidir.

Kullandığımız türde bir sınıflandırma, doğası itibarıyla eşzamanlı ve değişimi göstermeyen bir inceleme aracıdır. Şüphesiz bu sınıflandırma pek çok açıdan faydalı olsa da, bazılarına göre toplumsal yaşamın tam da özünü oluşturan süreç ve hareketliliği gizlemekte, sınırları çok katı bir şekilde çizerek toplumsal varoluşu bir şekilde dondurmaktadır. Sürecin belli bir anında tanımladığımız ve "yakaladığımız" şekli dışında "hane türleri"nin gerçekten olmadığını biliyoruz. En net ve düzenli değişim, hane oluşumu ve gelişimi sırasında hane türlerinde görülen değişmedir. Yaşam döngüsünün çeşitli aşamalardan geçmesinin yanı sıra, bu hanelerin büyüklük ve bileşiminin çok esnek olduğuna ve bu esnekliğin, kullandığımız sayım verilerinin ortaya koyduğundan çok daha büyük olduğuna işaret eden çok sayıda gösterge bulunmaktadır. Nüfus sayımlarında ayrı ayrı değerlendirilen haneler arasındaki ilişkilerin çok önemli ve hane sınırlarının çok geçirgen olduğu yönünde kanıtlar da bulunmaktadır; dolayısıyla hane yapısını gerçekten anlayabilmek için bu hanelerde hanehalkından olmayan akrabaların rolünü hesaba katmamız gerekmektedir.

Hanelerin Akışkanlığı

Bazı hane fertleri hakkında birkaç ipucuna ulaşabilsek de, incelediğimiz sayım verileri, genellikle bu konulara ilişkin pek bilgi sağlamamaktadır. Hanede uzun süre kalmış

olsa da geçici olarak kaldığı düşünülen kişiler, resmî sayımların amaçlarından dolayı hanehalkına dahil edilemiyorlardı. Bu kişilerin yabancı defterlerine kaydedilmesi gerekiyordu. Yönetmelikler, misafirler veya geçici bir süre için hanede kalanların esas defterlerine kaydedilmesini engelliyordu. Ancak bu yönetmeliklerde, defterlere kimlerin yazılması gerektiği konusunda belirsizlikler ve hatta totolojik açıklamalar bulunuyordu. Hanehalkı "hanenin kabil-i infikak olmayan, yani o hanenin azasından madut bulunan" kişiler şeklinde tanımlanıyordu.[4] Durumları net olan birinci derece yakınlar ve hizmetçiler dışındaki kişilerin hane ferdi olduğuna kimin karar vermesi gerektiği net değildi. Uzun bir süre için geçici olarak hanede kalan biri (bir misafir) ve sürekli olarak hanede kalan bir hane ferdi arasındaki ayrımı kim yapacaktı? Hanede sürekli kalan birinin nereye ait olduğunu önceki sayımlardaki kayıtlar mı, yoksa kişinin kendi beyanı mı belirliyordu?

1907 nüfus sayımının yapıldığı dönemde 8 yaşında olan Naci Bey'in anımsadığı şekliyle o dönemde yaşadığı haneye bakalım. Naci Bey'in babası Osmanlı ordusunda subaydı. Naci Bey'in bir mülâkatta anlattığı hane, o dönemde İstanbul ve imparatorluğun diğer yerlerindeki pek çok elit hanesi gibi geniş bir konaktı. Naci Bey, kalabalık, çok aileli hanesindeki fertleri şöyle sıralamıştı: Babası, annesi, teyzesi ve teyzeoğlu, iki ağabeyi, halası ve halakızları, anneannesi ve altı hizmetçi. "Biz büyük bir aileydik" diye de eklemişti. Ancak, hanehalkından saydığı -biri boşanmış ve öteki dul olan- teyze ve halasını, mülâkatın sonraki aşamalarında, hanede uzun süre kalan misafirler olarak da gördüğü ortaya çıkmıştı. Teyzesi hanede iki yıl kalmış, sonra kendi evine

4 Bkz. Sicill-i Nüfus Nizamnâmesi Makamına Kaim Olmak Üzere Tadilen Kaleme Alınıp Mer'iyeti Ahkâmına Bilistizan İrade-i Seniye-i Hazret-i Hilâfetpenahî Şerefmüteallik Buyurulan Nizamnâmesi, 29 Safer ve 14 Haziran 1316.

dönmüştü. Halası ise altı ay kalmıştı. Naci Bey'in ifadesiyle onlar daha sonra "kendi ailelerine" dönmüştü; aile ifadesini kullansa da Naci Bey burada aslında iki haneyi kastediyordu. Aile ve hane kavramlarının her ikisinin de belirsiz olması nedeniyle aile kelimesini beraber ikamet eden grup ve ikamete dayalı olmayan aile ilişkileri anlamında kullanıyordu. Bazı olayları özetleyerek geçtiği için Naci Bey'in teyze ve halasının hanede kalışının ne kadar süre için çakıştığı açık değildi. Ancak bu kişiler, sayımda büyük olasılıkla Naci Bey'in hanesine kaydedilmedikleri halde uzunca bir süre hanehalkından sayılmışlardı. Naci Bey'in çocukluğunun geçtiği hane, bu gibi misafirlerle genişlemiş, geniş haneden çok aileli haneye doğru yapısal bir değişim geçirmiş, ancak daha sonra söz konusu kişilerin haneden ayrılmasıyla, büyüklük ve karmaşıklığı da azalmıştı. Bu kişiler hanede çok uzun süre kaldıkları ve düzenli bir şekilde hanedeki faaliyetlere katıldıkları için, Naci Bey onları hanehalkından sayıyordu; peki biz saymayacak mıyız? Hanede devamlı kalmayan bu gibi hane fertleri veya uzun süreli misafirler, hanelere nispeten kolay bir şekilde entegre olabiliyorlardı, çünkü yakın akrabalardan birinin hanesini diğerinden ayıran çok katı toplumsal sınırlar yoktu. Çeşitli fiziksel ve toplumsal koşullar uzun süre beraber ikameti engellediği halde, bu durum günümüz İstanbulu'nda da halen geçerlidir. Evin fiziksel yapısı, hanede bulundukları zamanlarda doğal bir şekilde hanehalkından sayılan bu gibi aile fertlerinin gidiş gelişleri için sadece bir araçtı.

Dahası, maddî imkânları elverenler için, hizmetçilerin geliş gidişleri de haneye esneklik kazandırıyordu. 1885'te bütün hanelerin yüzde 12'sinde, 1907'de ise yüzde 8'inde bir veya daha fazla hizmetçi bulunmaktaydı. Hizmetçilerin çoğu genç ve "kız" idi. 1885'te örneklemimizde tespit edebildiğimiz bütün hizmetçilerin yüzde 86'sı, 1907'de ise yüz-

de 80'i "kız"dı (bkz. Tablo 6). Önceki sayımda kadın ve erkeklerin yüzde 70'i, sonrakinde ise yüzde 60'ı 30 yaşın altındaydı. Osmanlı'nın son dönemlerinde İstanbul'da hizmetçilik, yaşam döngüsünde belli bir örüntüyü izliyor, kız çocukları küçük yaşta hizmetçiliğe başlıyor, bunların önemli bir kısmı evlenince veya evlenmek üzere işten ayrılıyorlardı. Haneden ayrılan hizmetçilerin yerini daha küçük yaş grubundan kişiler alıyor ve bunların da haneden ayrılması benzer bir örüntüyü izliyordu (Fatma Aliye, 1891). Birinci Dünya Savaşı öncesindeki çocukluk yılları, çok sayıda hizmetçinin olduğu konforlu bir İstanbul hanesinde geçen Nezahat Hanım, hizmetçiler konusunda şunları söylemiştir: "Devamlı bir gidiş geliş vardı; evde yetiştirilir, çeyizlenir, çimlenir, çıkar giderdi." 1885'te bütün hizmetçilerin sadece yüzde 7'si 50 yaşın üzerindeydi. 1907'de ise bu oran, daha yüksek olmasına rağmen sadece yüzde 15'ti.

TABLO 6
Yaş Gruplarına Göre İstanbul Hanelerindeki Hizmetçiler (1885 ve 1907)

	1885		*1907*	
Yaş grupları	*Sayı*	*Yüzde*	*Sayı*	*Yüzde*
<15	59	23,9	24	24,9
15-19	51	20,6	19	19,0
20-29	62	25,1	17	17,0
30-39	36	14,6	18	18,0
40-49	25	10,1	7	7,0
50-59	11	4,5	8	8,0
60+	5	2,0	7	7,0
Kadın hizmetçiler	212	85,8	80	80,0
Erkek hizmetçiler	35	14,2	20	20,0
Bütün hizmetçiler	247	100,0	100	100,0

Yalnız yaşayanların ve aile olmayanların haneleri de çok hareketliydi. Verileri incelerken, akraba veya başka kişilerin sonradan aile hanelerine kaydedildiğini, bunların önceden tek kişili hanelere veya aile olmayan hanelere kayıtlı olduk-

larını gözlemledik. Hane reisliği oranlarına ilişkin verilerimiz, tek kişili veya aile olmayan hanede ikametin, evlenecek koşullar sağlanana veya aileyle beraber oturmak cazip hale gelene kadar geçirilen kısa bir aşama olduğunu göstermektedir. Tek kişili hanelerin ve aile olmayan hanelerin reislerinin önemli bir oranı genç ve bekârdı. Yani tek kişili haneler ve aile olmayan hanelerin çok olması, bu durumun daimî bir yaşam biçimi olduğu çıkarımına götürmemelidir.

Haneler Arası Aile İlişkileri

Uzun süre kalan aile fertleri ve başka kişilerin geliş gidişlerinin haneye sağladığı esnekliğin yanı sıra, birbirine yakın oturan aile fertlerinin çeşitli ev işlerini ortaklaşa yürütmesi de İstanbul hanelerindeki hareketliliğe katkıda bulunuyordu. Nüfus sayımı verileri toplanırken, bu tür ilişkiler dikkate alınmadığı için bu konuda pek bir bilgi elde edemiyoruz. Ayrıca büyük ölçüde nüfus sayımı türünde verilere dayandığımız için, hane fertlerinin başka yerlerde yaşayan akrabalar ve başka kişilerle ilişkilerinin önemini gözden kaçırma riski söz konusudur. Çünkü Plakans'ın (1984, s. 59) da işaret ettiği gibi, nüfus sayımlarında kriter alınan birimler "içe dönük ve kapalı" birimlerdir. Ancak birimler yerine belli faaliyetler ve toplumsal işlevler açısından düşünecek olsaydık, bu durum, bizim çabucak hane sınırları dışına çıkmamıza yol açacaktı.

Aile ve akrabalık bağlarının, yaygın olarak -kentin eski elit sakinleri arasında bile- geleneksel hane sınırlarına etki ettiği Türk toplumunda bu özellikle önemlidir (Duben 1982). İstanbul'da, bugün bile geniş aile fertlerinin yakın yerlerde oturması, sık sık görüşmesi ve çok sayıda faaliyetin birlikte yürütülmesi, hanehalkının çok otonom bir toplumsal birim olmadığını göstermektedir (Duben 1982).

Eğer söz konusu durum bugün de geçerliyse, yüz yıl önce bunun daha az geçerli olduğunu bekleyebilir miyiz? Şüphesiz savaş ve göç, geniş aile bağları üzerinde yıkıcı etkiler yaratmıştır. Ancak günümüz Türk toplumundan biliyoruz ki, insanlar, göç ettikten sonra akrabalarının ikamet ettiği yerlere yerleşmekte ve birbirlerinin hayatlarında önemli bir yer edinmektedirler.

Şimdi de görüştüğümüz kişilerden, 1893'te doğmuş başka bir İstanbullu'nun, Kâzım Bey'in hanesine bakalım. Kâzım Bey, Fatih'te çok mütevazı bir ortamda büyümüştü. 1877-1878 yıllarındaki Osmanlı-Rus savaşının ardından Balkanlar'dan İstanbul'a göç eden bir at tüccarının oğlu olan Kâzım bey, Birinci Dünya Savaşı'ndan önce, dizgici olarak çalışmaya başlamış ve emekli olana dek bu işe devam etmişti. Çocukluğunun geçtiği evin iki katlı ahşap bir yapı olduğunu, bu evde sadece ebeveynleri ve iki erkek kardeşiyle beraber oturduklarını belirtmişti. Hizmetçileri yoktu. "Mutavassıt bir aileydik" diye eklemişti. 1907 nüfus sayımında da muhtemelen bu şekilde kaydedilmişlerdi. Burada önemli olan nokta, Kâzım Bey'in anneannesinin, kocası ve yetişkin üç oğluyla beraber çok yakında oturması ve her gün gelip torunlarına bakmasıydı. Belki de her gün gelmesinin nedeni, damadının at alıp satmak için sık sık Anadolu'ya gitmesiydi. Kâzım Bey'in çocukluğunun geçtiği haneyi, anneannesinin evdeki rolünü dikkate almadan anlayabileceğimizi ileri sürebilir miyiz? Bu kadını hesaba katmadan, burayı bir çekirdek aile hanesi olarak sınıflandırmak ne anlama gelir?

Kâzım Bey'in çocukluğunun geçtiği ev gibi, *İbrahim Efendi Konağı* adlı romanda betimlenen Birinci Dünya Savaşı öncesinde İstanbul'daki bir konakta da, hanelerin iç içe yaşayışına tanık oluruz. Romanın yazarı Samiha Ayverdi'nin (1982), İbrahim Efendi ve kardeşi Hilmi Bey'in evlerine işaret ederek belirtiğine göre, "Daima bu iki ev arasında bir gi-

diş-geliş, irtibat ve bir hareket ve haberleşme vaziyeti vardı" (s.6). Dul olan İbrahim Efendi'nin yakında oturan baldızı Halet Hanım sürekli onların konağındaydı ve küçüklüklerinde İbrahim Efendi'nin iki kızını büyütme sorumluluğunu üzerine almıştı. Halet Hanım, en ufak ayrıntılarına kadar kaynının aile hayatına ilişkin her şeye karışan biri olarak betimleniyordu. Ancak, evdeki rolüne ilişkin birtakım belirsizlikler de vardı: "Ne evin içinde, ne de tam dışında" (Ayverdi 1982, s. 11). Kızlarının küçük olduğu dönemde, İbrahim Efendi'nin konağı, bir çekirdek aile hanesi miydi? Öyle ise, bu tür bir sınıflandırma, bu evdeki hayatın önemli birtakım yönleri hakkında fazla bir şey anlatıyor mu?

1885 ve 1907'deki nüfus sayımlarında kaydedilen hanelerdeki durum nasıldı? Onların da, yakınlarındaki başka hanelerle, işlevsel bir karşılıklı bağımlılığa dayanan bu gibi ilişkilerinin olduğunu, ama bunları sayım verilerinden kolay kolay çıkaramayacağımızı varsayamaz mıyız? Tek kişili ve aile olmayan hanelerin bile, aslında elimizdeki kayıtların gösterdiği gibi, akraba (ve başka kişilerle) bağları olmayan izole haneler olmadığını öğrenmek şaşırtıcı mı olur? Belki de söz konusu hanelerde yaşayan kişilerin çoğu akrabalarına vb. kişilere yakın oturuyorlardı ve çeşitli biçimlerde birbirlerine bağımlıydılar. Bu soruların cevabını hiçbir zaman bulamayabiliriz. Tabiî ki, haneyi temel alan sayım verilerimizin istediğimiz yönde bilgileri sağlamayacağından emin olabiliriz. Dolayısıyla, başka kaynaklara bakmamız gerekmektedir.

Sonuç

İncelediğimiz nüfus sayımı verileri, yakın geçmişte İstanbul'daki aile ve hane yaşamına ilişkin çok faydalı bilgiler sağlamaktadır. Bu veriler bize, ilk kez, aile yaşamına ilişkin

belli bir ölçüde güvenilirliği olan değerlendirmelerde bulunma imkânı vermektedir. Gördüğümüz gibi, azınlığı oluşturan karmaşık yapıda bir kısım haneler dışında, Osmanlı başkentine son dönemlerinde damgasını vuran, nispeten küçük hanelerdir. Bu dönemdeki hanelerin çoğunda ya yalnız yaşayanlar, ya aile olmayanlar, ya da çekirdek aileler yaşıyordu. Ancak hane türlerini ortaya koyan istatistiksel verilerimizin gösterdiğine kıyasla, gerçekte, o dönemde yaşayan çoğu kişinin karmaşık yapılı hane deneyimlerinin daha fazla olduğunu da biliyoruz. Bunlar, önemli ölçüde demografik hareketlilik yaşayan bir kente ilişkin gözlemlerimizdir. Söz konusu hareketlilik ise, yalnız yaşayan kişiler ve hane reisi kadınların şaşırtıcı sayıda fazla olmasına yol açmıştı.

Ancak bu çıkarımlara ulaşabilmek için kullandığımız türdeki verilere eleştirel bir şekilde bakmak ve bunları, nicel olmayan başka tür kaynaklarla birlikte kullanmak gerekmektedir. Nicel olmayan bu kaynaklar, İstanbul hanelerinin, beraber ikamet konusunda, istatistiksel verilerimizin ortaya koyduğundan çok daha esnek olduğunu göstermiştir. Bugün artık hem hane fertlerinin haneye geliş gidişlerinde dikkate değer bir hareketlilik yaşandığını, hem de haneler arasında önemli ilişkilerin olduğunu biliyoruz. Bu bir ölçüde hanelerin bağımlılığı ve otonomluğu konusunda nüfus sayımı verilerinin ortaya koyduğu net, ama yanlış olan anlayışı çürütmektedir. Yine de, bunlar bizi nüfus sayımı verilerini kullanmaktan alıkoymamalıdır. Hane büyüklüğü, yapısı ve aile hayatının diğer nicel yönlerine ilişkin istatistiksel geçerliliği olan genellemeler yapmamız gerekiyorsa, bu tür verileri kullanmaya mecburuz. Genellemelere ulaşabilmek için temel alacağımız tek kaynak, burada belirttiğimiz sakıncalarına rağmen, istatistiksel verilerdir. Türkiye'de aile ve hane yaşamını daha iyi anlayabil-

mek için nicel bilgiye zorunlu olarak ihtiyaç duyuyoruz, ancak bu bilgi, çeşitli türde kaynakları kullanmaya başladığımızda ortaya çıkan tablonun sadece bir parçasını oluşturacaktır.

Bu çalışmanın temelini oluşturan araştırmayı Boğaziçi Üniversitesi'nde Cem Behar'la birlikte yürüttük. Projenin çeşitli aşamalarında Middle East Research Awards in Population and Development, the National Science Foundation, the Wenner-Gren Foundation for Anthropological Research, Inc. ve Rockefeller Foundation'ın büyük desteği için teşekkür borcumuz var.

"Understanding Muslim Households and Families in late Ottoman Istanbul" (*Journal of Family History*15 (1), 1990)

KAYNAKLAR

Ayverdi, Samiha. 1982. *Ibrahim Efendi Konağı.* Istanbul: Fetih Cemiyeti.

Duben, Alan. 1982. "The Significance of Family and Kinship in Urban Turkey." s. 73-99. *Sex Roles, Family, and Community in Turkey,* Ç. Kâğıtçıbaşı ed., Bloomington: Indiana University Press.

—. 1985. "Turkish Families and Households in Historical Perspective." *Journal of Family History* 10: 75-97.

Fatma Aliye. 1891. *Nisvan-ı Islâm.* Istanbul

Hammel, E.A. 1984. "On the *** of Studying Household Form and Function." s. 29-43 *Households: Comparative and Historical Studies of the Domestic Group,* Robert McC. Netting, Richard R. Wilk, ve Eric J. Arnould ed. Berkeley: University of California Press.

Karpat, Kemal. 1985. *Ottoman Population, 1830-1914: Demographic and Social Characteristics.* Madison: University of Wisconsin Press.

Kertzer, David I. 1984. *Family Life in Central Italy, 1880-1910: Sharecropping, Wage Labor, and Coresidence.* New Brunswick, N.J.: Rutgers University Press.

Laslett, Peter ve Richard Wall, ed. 1972. *Household and Family in Past Time.* Cambridge: Cambridge University Press.

Löfgren, Orvar. 1984. "Family and Household: Images and Realities: Cultural Change in Swedish Society." s. 446-469. *Households: Comparative and Historical Studies of the Domestic Group,* ed. Robert McC. Netting, Richard R. Wilk ve Eric J. Arnould. Berkeley: University of California Press.

Netting, Robert McC., Richard R. Wilk ve Eric J. Arnould, ed. 1984. *Households: Comparative and Historical Studies of the Domestic Group.* Berkeley: University of California Press.

Netting, Robert McC., Richard R. Wilk ve Eric J. Arnould. 1984. "Introduction." s. xiii-xxxviii. *Households: Comparative and Historical Studies of the Domestic Group*, ed. Robert McC. Netting, Richard R. Wilk ve Eric J. Arnould. Berkeley: University of California Press.

Plakans, Andrejs. 1984. *Kinship in the Past: An Anthropology of European Family Life, 1500-1900*. Londra: Basil Blackwell.

Sieder, Reinhard ve Michael Mitterauer. 1983. "The Reconstruction of the Family Life Course: Theoretical Problems and Empirical Results." s. 309-335 *Family Forms in Historic Europe*, ed. R. Wall, J. Robin ve P. Laslett. Cambridge: Cambridge University Press.

Wilk, R.R. ve R. McC. Netting 1984. "Households: Changing Forms and Functions." s. 1-28. *Households: Comparative and Historical Studies of the Domestic Group*, ed. Robert McC. Netting, Richard R. Wilk ve Eric J. Arnould. Berkeley: University of California Press.

Yanagisako, Sylvia Junko. 1979. "Family and Household: The Analysis of Domestic Groups." s. 161-205 *Annual Review of Anthropology*, ed. B. J. Siegel, A.R. Beals ve S. A. Tyler. Palo Alto, Calif: Annual Reviews, Inc.

Abegglen, J. C. 30
Âdâb-ı Muaşeret 153
Adalet Partisi 35
Adana 39, 40, 48, 51
Ahlâkî Temeller 91
Ahmed Midhat Efendi 143, 146, 160, 161, 162
Ahmet Hamdi (Tanpınar) 154
Aile Büyüklüğü 106
Aile Terbiyesi 153
Akdeniz Evlilik Sistemi / Örüntüsü 167, 168, 169, 172, 173, 178, 184, 185
Akdeniz 115, 116, 124, 157, 164, 167, 171, 175, 178, 184
Akrabalık Ahlâkı 96
Akrabalık Kodu 69, 82, 83, 84, 91, 93, 94, 95
Akrabalık 29, 30, 31, 39, 49, 67, 68, 69, 80, 81, 82, 85, 86, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 97, 109, 111, 188, 189, 196
Alafranga 153, 154
Alaturka 153, 154
Aleviler 24, 26, 27, 34, 35
Alevilik 26
Aliye Cevad 154
Almanca 109
Alpagut Kömür Madenleri 35
Amasya 129, 130, 133
Anadolu 17, 18, 23, 33, 35, 40, 43, 70, 73, 74, 97, 106, 108, 116, 120, 127, 135, 137, 148, 157, 165, 167, 165, 170, 175, 176, 184
Ankara 70, 109
Arapça 40, 109
Arazi Alımı 50, 51, 61
Arazi Kanunnamesi (1858) 138
Aries 112
Aşk Evlenmesi 152
Avrasya 173
Avrupa Evlilik Örüntüsü 132, 145
Ayverdi, Samiha 211

Babayerlilik 167, 175
Balkan Savaşları 149, 204
Balkanlar 106, 116, 122, 137, 167, 203, 205
Barkan, Ömer Lütfi 119, 128
Barnes, J. A. 94
Batılı Yaşam Biçimi 17, 18
Batılılaşma 43, 107, 148, 150, 151, 165
Bebek Ölüm Oranı 136
Behar, Cem 17, 19
Benedict, Peter 73, 84, 127
Berkes, Niyazi 109, 110, 111, 126, 127, 132
Bileşik Hane Sistemi 115, 134, 163, 164, 166
Birinci Dünya Savaşı 137, 151, 171, 209, 211
Birlik Partisi 35
Bloch, Maurice 92, 93
Blood, R. O. 88
Boğaziçi Üniversitesi 19
Bolu 74
Boran, Behice 137
Bölgesel Aidiyet 27
Burjuva 28, 159
Bursa 127, 130

Cambridge Group for the Historical Study of Family and Population 16, 17, 80, 110, 171, 188, 191, 195
Cami 34
Cemaat Bağları 12
Cemaat 23, 26, 27, 33, 34, 35, 37, 45
Chayanov, A. V. 122
Chicago Üniversitesi 19
Cinsiyet Dengesizliği 125
Coale, Ansley 136
Cuenca Kasabası 174, 181
Cumhuriyet Halk Partisi 35
Czap, Matura 122

Çağlayan (Semt) 12, 14, 24, 25, 26, 27, 28, 34, 35, 37
Çarlık Rusyası 122
Çekirdek Aile 45, 67, 71, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 84, 87, 90, 97, 98, 134, 135, 138, 148, 149, 150, 151, 170, 192, 198, 202
Çeyiz Hakkı 111
Çin 115, 125
Çocuk Ölüm Oranı 136
Çokeşli Evlilik 125
Çokeşlilik 146, 147
Çukurova Metropol Bölgesi Kent Geliştirme Projesi 40
Çukurova 13, 19, 40, 42, 45, 48, 50, 62, 65, 78, 138

De Jure (Nüfus Sayımı) 158
Demeny, Paul 136
Demirel Hükümeti 36
Demografik Geçiş 148
Denkliğe Dayanan Karşılıklılık 93
Derby Lastik Fabrikası 35
Devellioğlu, Ferit 109, 110
Devlet Bürokrasisi 86
Dikey Sadakat Bağları 32
Dindarlar 33
Dinî Nikâh 131
Dirks, Sabine 88
DİSK 35
Dispanser 34
Disposable 41
Diyarbakır 138

Doğum 20
Doğurganlık 45, 125, 136, 147, 171, 182
93 Harbi 149
Droit D'ainesse 119
Durkheim, Emile 30
Durkheim'cı Denge 12
Durkheim'cı Anlam 113
Dünya Bankası 13, 19

Eickelman, Dale F. 94
Ekonomik Rasyonalite 40
Elbaşı Köyü 109, 132
Eldem, Sedad Hakkı 112
Elitler 15, 17, 33
Emek Arzı 125
Emlâkçılık 28
Endogamik Evlilik 26
Enflasyon 41, 56, 58, 62
Enformel Ekonomi 39, 42
Ereğli 133
Erken Evlilik 18, 126, 168, 169
Erzincan 24
Eşitsizlik 29
Eşzamanlılık 12
Etnisite 165
Etnografi 15
Evlenme / Evlilik Örüntüsü 145, 158, 160, 163, 169
Evlilik 17, 18, 20, 45, 76, 85, 89, 109, 115, 116, 117, 124, 131, 136, 143, 146, 147, 158, 161, 162, 166, 167, 168, 171, 173, 177, 178, 181, 184, 185, 196

Faiz 62, 63, 64
Faroqhi, S. 105, 122
Farsça 109
Fas 94, 114
Fatih (Semt) 211
Fatma Aliye 111
Felâtun Bey ile Râkım Efendi 143, 161
Fenomen 28, 29
Flört 152
Formel Sektör 40, 41, 42
Fortes, Meyer 91, 92
Fransa 132, 164

Garnett, Lucy 143, 162, 163
Gecekondu 13, 19, 27, 42, 44, 45, 48, 49, 50, 51, 52, 55, 58, 60, 62, 72, 77, 82, 83, 84, 85
Geç Evlenme 18
Geniş Aile 67, 71, 72, 73, 74, 76, 77, 78, 79, 81, 84, 85, 86, 87, 90, 98, 145, 170, 182, 196, 197, 198, 210
Geniş Akrabalık İlişkileri 84, 85, 86, 87, 91, 98
Gerber, Haim 127, 130
Gerçek Akrabalık 92, 95, 96, 98
Godelier, Maurice 13, 39, 65, 92
Goody, Jack 70, 84
Göç 15, 28, 40, 47, 48, 67, 69, 70, 72, 76, 79, 80, 82, 84, 97, 98, 125, 183, 184, 204
Gökalp, Ziya 149, 154, 163, 171
Gölge-Fenomen 29
Görücü Usulü Evlenme 152
Grevler 35, 36

Hajnal, John 17, 18, 115, 116, 134, 163, 164, 166
Haliç 27
Hane Büyüklüğü 127, 128, 130, 148, 164, 182, 193
Hane Kurma Örüntüsü 184
Hane Kurma 157, 158, 163, 166, 168, 169, 171, 172, 177, 178
Hane Oluşumu Sistemi 17
Hane Reisliği Örüntüsü 179, 198
Hane Yapısı 187
Hanefi Mezhebi 117
Hanehalkı Refahı 45, 46
Harris. C. C. 95
Hasanoğlan Köyü 109, 132
Hemşehrilik 12, 31, 32, 39
Herlihy, David 124, 168
Hısımlık Nosyonu 92
Hinderink, Jan 77, 78, 85
Hindistan 115, 128
Hipotetik Kent Ortamı 85
Hütteroth, Wolf-Dieter 106

Istanbul Households 19
Iberya Yarımadası 173
Ibrahim Efendi Konağı 211
İçgüveylik 150
Ideal Aile 73, 74
İkinci Dünya Savaşı 23, 69, 79, 107, 148
İlan-ı Hürriyet 154
İlk Evlenme Yaşı 131
İmge 143
İngilizce 11, 14, 109
İngiltere 112, 132, 145, 162, 171, 172, 196
İslâm Ahlâkı 33
İslâm Hukuku 118
İslâm 24, 26
İslâm'ın Beş Şartı 26
İslâmî Cemaat Nosyonu 26
İslâmî İlkeler 118
İslâmî Miras Hukuku 119, 120, 125
İspanya 174, 181
İstanbul Ailesi 15, 150, 153
İstanbul Haneleri 17
İstanbul Üniversitesi Kadın Sorunları Araştırma ve Uygulama Merkezi 16
İstanbul 16, 17, 18, 19, 23, 24, 28, 70, 82, 87, 124, 131, 132, 144, 145, 146, 147, 149, 150, 151, 152, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 165, 169, 170, 171, 173, 174, 175, 178, 179, 174, 176, 182, 184, 187, 188, 189, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 200, 202, 203, 204, 205, 206, 208, 209, 210, 211, 213
İsveç 188
İş ve İşçi Bulma Kurumu 32, 83
İşçi Sınıfı Hareketi 35, 160
İtalya 133, 169
İzmir 83, 88, 89, 90, 114, 144

Japonya 30
Jennings, Ronald C. 127, 129

Kadınlar Dünyası (Mecmua) 154
Kadınlar 33, 88, 96, 111, 124, 125, 126, 131, 144, 149, 151, 159, 161, 166, 169, 172, 176, 180, 184, 187, 190, 200, 202, 204, 213

Kafkaslar 204
Kağıtçıbaşı, Çiğdem 71, 84
Kağıthane 12, 14, 27, 36
Kalkınma Projesi 13
Kamusal Alan 86, 87, 88, 96, 113
Kan Bağı 84, 111
Kandiyoti, Deniz 79
Karadeniz Kökenliler 24, 25
Karadeniz 70, 74, 133
Karadenizli Sünniler 24
Karadenizliler 25
Karaman 130, 133
Karı Koca Güç Dengesi 150
Karpat, Kemal 82, 84, 86, 204
Kast (sistemi) 29
Kastamonu 74
Kategorileştirme 83
Kavramsallaştırma 83
Kayseri 74, 109, 129, 130, 133
KDV 58
Kent Ekonomisi 39, 40
Kent, Aile, Tarih 19
Kentleşme 11, 14, 15, 17, 19, 72, 74, 80, 81, 98
Kentsel Ticaret Ağı 12
Kıray, Mübeccel B. 77, 78, 85, 127
Kırım Harbi 150
Kırım 204
Kırsal Kesim 15, 16, 17, 18, 39, 43, 67, 69, 70, 71, 72, 73, 75, 76, 77, 80, 85, 95, 97, 98, 106, 107, 108, 110, 111, 124, 125, 127, 128, 131, 132, 135, 138, 144, 145, 146, 147, 148, 158, 166, 167, 169, 170, 171, 175, 177
Kiliseler 16
Klapsch-Zuber 124, 168
Konak Yaşamı 149, 151, 163
Kongar, Emre 72, 73, 76, 83, 85, 88, 89, 90
Konut Edinme Süreci 39
Konut Yatırımları 43-50, 60, 63
Krasnoe Sobakino 176
Kur'an Kursu 34
Kurgusal Akrabalık 92, 93
Kuşaklar Arası Dayanışma 182, 184
Kutuplaşma 34, 157
Kürt 12, 24, 25, 26, 27, 34, 45
Kürtçe 26, 40

Laikler 33
Laikleşme 33
Laslett, Peter 80, 110, 115, 116, 164, 166, 172
Laz 12, 25, 26, 27, 34
Lazca 26
Leach, Edmund 91
Levent (Semt) 27
Londra 85
Löfgren, Orvar 188

Macaristan 122, 128, 132
MacFarlane 173, 174
Macura, Miroslav 136
Malî Kaynak Mekanizmaları 58
Marx, Karl 12, 29
McCarthy, Justin 74, 77, 126, 127, 132, 135
Meeker, Michael 127, 133
Mehr 117
Mersin 39, 40, 52
Mescit 32
Meşrutiyet I (1876) 147
Meşrutiyet II (1908) 151, 165
Miras 43, 122, 134, 145, 166
Mirî Topraklar 119, 120
Mişino 128, 133
Mişino'lu Serfler 122
Mitos 17, 143, 144
Murdock 173

Nakane, Chie 30
Namık Kemal 154
New York Üniversitesi 19
New York 85
Nüfus Patlaması 79
Nüfus Sayımı (1885) 130, 144, 150, 161, 162, 189, 190, 191, 192, 193, 196, 200, 202, 203, 204, 205, 208, 212
Nüfus Sayımı (1906/1907) 130, 144, 149, 150, 158, 165, 176, 177, 178, 180, 189, 190, 191, 192, 193, 196, 197, 198, 200, 202, 204, 205, 207, 208, 212

Nüfus Sayımı (1935) 131, 132
Nüfus Sayımı (1980) 69
Nüfus Sayımı 144, 187, 188, 189, 190, 197, 200, 204, 205, 206, 210, 212, 213
Nüfus Yoğunluğu 137

Of 133
Oikos Üretim Tarzı 31
12 Mart 1971 Muhtırası 36
Orga, Irfan 87
Ortadoğu 23
Oruç 26
Osmanlı İmparatorluğu / Devleti 86, 118, 183
Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat 109
Osmanlı-Rus Savaşı (1877-1878) 198, 203
Ossowski 30

Ölüm Oranı 135, 136, 137
Ölüm 20
Özertuğ, Banu 110

Paris 85
Parsons, Talcott 84
Patrimonyal Aile 47, 87
Patriyarkal 143, 150
Pitt-Rivers, Julian 91, 95
Piyasa Ekonomisi 42
Piyasa Sistemi 65
Piyasalar 37
Plakans 210
Polanyi 13, 39
Popülist İslâm 33, 35
Proletarya 28

Ramazan Ayı 26
Rasyonalite Nosyonu 13, 14
Rasyonel Bürokratik Yapı 31
Refik Halid (Karay) 153
Reform 107, 154
Regional Model Life Tables and Stable Populations 136
Reher 174
Resmî Finans Kurumları 62
Resmî Nikah 131
Rize 74
Rönesans 177
Rus Hanesi 148
Rusya 116, 122, 125, 126, 128, 167, 176

Sahlins, Marshall 92
Sakaltutan Köyü 109, 132
Sanayi Devrimi 14, 80, 81
Sanayi Kapitalizmi 80
Sanayi Toplumu 95
Sanayileşme 14, 30, 80, 81, 98
Schofield 171
Selânik 114, 144
Sen Petersburg 115, 164
Sendikalar 36, 37
Shorter, Frederic C. 136
Sıkıyönetim 36
Sınıf (lar) 28, 30, 32, 33, 35, 37, 43, 96, 97, 98, 152
Sırp Hanesi 148
Sistematik Doğum (Vaftiz) 16
Sivas 24
Sivil Toplum 86, 87, 91
Smith, R. M. 124, 168, 171
Sol Partiler 35
Stirling, Paul 73, 74, 77, 109, 110, 122, 127
Sünniler 24
Sünnilik 26
Şenyapılı, Tansı 82, 83

Tahrir-i Nüfus 158
Tanzimat Dönemi 107
Tayvan 128
Tekrar Evlilik 124, 125
Temel Üretim Güçleri 126
Tımar Sistemi 120
Ticaret 28, 160, 181, 182
Timur, Serim 71, 72, 75, 76, 77, 78, 127, 133, 147
Toplumsal Değişim 23
Toplumsal Farklılaşma 30, 31
Toplumsal Mantık 13
Toplumsal Örgütlenme 23
Toplumsal Rasyonalite 40

Toplumsal Sınıf (Teorileri) 19, 28, 29, 30, 31, 43, 95, 97
Toplumsal Tabakalaşma 30
Toprak Kıtlığı 79
Toros Dağları 167
Toskana 170, 175
Töz Ortaklığı 92, 93
Trabzon 129, 130, 133
Trieste 115, 164
Tuna Nehri 122, 128, 132
Türk Evi / Hanesi 112, 114, 121, 124, 125, 133, 134, 195
Türk Örüntüsü 132
Türkçe 13, 14, 70, 82, 105, 109, 113
Türkiye İşçi Partisi 35
Türkiye 11, 12, 13, 15, 19, 23, 25, 30, 31, 35, 36, 37, 39, 43, 44, 59, 67, 68, 69, 71, 73, 76, 77, 79, 81, 84, 86, 88, 89, 91, 94, 95, 97, 98, 107, 112, 113, 114, 116, 118, 122, 124, 125, 127, 128, 131, 133, 135, 136, 145, 157, 166, 167, 162, 163, 168, 169, 181, 188
Türkler 23, 109, 114

Ula 133

Ücret 41, 42, 45, 46, 54, 61, 77, 79, 119, 146

Vaftiz 16
Vakıflar 119
Vasiyet Sistemi 119
Veraset İntikali / Sistemi 117, 118, 119, 137
Vergi 41, 119
Vesayet Sistemi 177

Wall, R. 172, 183
Weber, Max 12, 30, 31
Wheaton, Robert 134
White, Charles 161, 162
Wolf, Eric 79
Worsley, Peter 91
Wrigley, E. A. 171

Yalman, Ahmet Emin 87
Yanlış Sınıf Bilinci 30
Yardımlaşma 43, 44
Yasa, İbrahim 137
Yaşam Döngüsü Nosyonu 19, 44, 70, 122, 135, 148, 182, 198
Yeniyerlilik 172, 174
Yükselme Devri (Osmanlı İmparatorluğu) 15

Elinizdeki kitap, Alan Duben'in son otuz yılda yazdığı makalelerin bir kısmını biraraya getiriyor. Kitabın ilk bölümünü oluşturan makalelerde, yazarın Türkiye'nin çeşitli kentlerinin (İstanbul ile Adana ve Mersin) gecekondu mahallerinde yürüttüğü araştırmaların sonuçları, konuyla ilgili teorik meseleler bağlamına yerleştirilerek ortaya konuyor: Mahalledeki sınıflaşma olgusunun farklı cemaatlerle (özellikle Sünni ve Alevi cemaatleriyle) ve hemşehrilik bağlarıyla ilişkisi; gecekondu sahibi olma sürecinin enformel ekonomideki toplumsal rasyonalitesi; Türkiye kentlerinde aile ve akrabalığın önemi ve kentleşmeyle bağlantısı... Bütün bu yazıların belki de en çarpıcı yönü, hızla değiştiği söylenen Türkiye toplumunda etkisini koruyan süreklilikleri de gözler önüne sermesi. İkinci bölümdeki yazılar ise, çok az nicel araştırma yapılmış bir konuyu, tarihsel perspektifle Osmanlı ve Türk hane ve ailelerini ele alıyor. Duben, Türkiye'de hanelerin geçmişte ve kırsal kesimde çok kalabalık olduğu iddiasının mitostan başka bir şey olmadığını gösterirken, aile tarihi araştırmalarında karşılaşılan epistemolojik ve metodolojik güçlükleri de irdeliyor, bunlara getirilebilecek çözüm yollarını değerlendiriyor. *Kent, Aile, Tarih*, ele aldığı çok çeşitli konuları aydınlatmasının yanı sıra, kariyerine antropolog olarak başlayan, ama antropolo afinin "arayüzünde" kendini daha ra nin zen serüvenine ışık

İLETİŞİM 852
ARAŞTIRMA
İNCELEME 131